

Олександр Шама

Люблінська унія 1569 року

Тернопіль
1999

Тернопільський державний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
Історичний факультет

ОЛЕКСАНДР ШАМА

Люблінська унія 1569 року: історичне дослідження

Тернопіль
1999

ББК 63 /4 Укр/44+63.3 /4 Укр/45
Ш-19

Шама Олександр Іванович

Ш-19 Люблінська унія 1569 року: Історичне дослідження. –
Тернопіль, 1999. – 208 с.

Друкується за рішенням Вченої Ради Тернопільського
державного педагогічного університету імені Володимира
Гнатюка від 23 червня 1998 р. (протокол №9).

Рецензенти:

Алексієвець М.М., доктор історичних наук, професор
Стрішенець М.М., доктор історичних наук, професор

Пропонована увазі читача наукова монографія є першим за тривалий період у вітчизняній історіографії комплексним історичним дослідженням причин, ходу й наслідків укладення Люблінської угоди 1569 р., внаслідок якої утворилась одна з найбільших європейських держав XVI-XVIII ст.ст. Річ Посполита (латиною Республіка), що об'єднувала український, польський, білоруський, литовський та ін. народи. Залучивши до свого дослідження обширний історичний та історико-культурний матеріал (державні й приватні документи, хроніки, щоденники сеймів, мемуари, листи тощо), автор створив оригінальну інтерпретацію історичного розвитку України та інших держав Центрально-Східної Європи у XII-XVI ст.

Комп'ютерний набір: Брославський Володимир, Мицько Віктор
Комп'ютерна верстка: Брославський Володимир

Видрук макету: редакційно-видавничий відділ історичного факультету
ТДПУ ім.Володимира Гнатюка "Літопис"

©1999, Олександр Шама
©1999, «Літопис»

Вступ

У вітчизняній історії не так вже й багато подій, які за далекосяжністю своїх наслідків порівнянні з Люблінським сеймом 1569 р. Тому сьогодні, коли відродження незалежної Української держави створило умови для об'єктивного дослідження історії українського народу, всебічне вивчення цього сейму є актуальним як у загальноісторичному, так і в історіографічному плані. З огляду на особливості сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні немалий інтерес має також реконструкція діяльності інституцій XVI ст. (сеймів, сеймиків, судів тощо), котрі забезпечували існування хоча й «шляхетської», але все ж таки «демократії». Нарешті, нова геополітична ситуація у Центральній та Центрально-Східній Європі знову на порядок денний ставить питання стосунків України з політичним довкіллям, тому дослідження сейму, результатом рішень якого стало утворення багатонаціональної Речі Посполитої, що об'єднувала сучасні Україну, Польщу, Литву, Білорусь, є безперечно цікавим.

Незважаючи на існування величезної літератури, присвяченої цій події, основний масив публікацій з'явився у кінці XIX - на початку XX ст. – у тому числі і єдине комплексне дослідження Люблінського сейму 1569 р. у вітчизняній історіографії, зроблене М.Грушевським у четвертому томі «Історії України-Руси». Більш нові праці, натомість, мають історіографічний та постановочний характер. Саме тому вивчення цього сейму з позицій сьогодення має безсумнівний інтерес, оскільки необхідність у перегляді загальних місць та стереотипів у трактуванні інкорпорації та унії 1569 р. вже давно назріла.

Під час роботи над літературою і джерелами нашу увагу привернув той факт, що українська шляхта мала на сейм 1569 р. та його рішення свій особливий погляд, який своїм позитивним характером значно відрізняється від усталених у вітчизняній історіографії оцінок. Вдалося також встановити, що цей, так би мовити, «шляхетський» погляд утвердився в українській історіографії XVII – початку XIX ст.: більшість авторів відзначали добровільність унії й високо оцінювали Люблінські привілеї 1569 р., котрі, на їх думку, не тільки забезпечували права й свободи української шляхти, але й створювали підстави для обмеженої автономії українських земель у складі Королівства Польського. Такий підхід дозволив по-новому інтерпретувати відомі й маловідомі факти, а також по-іншому подивитись на ті події й явища, оцінка яких видавалась усталеною.

Перші оцінки результатів Люблінського сейму 1569 р. містяться у текстах різноманітного характеру останньої третини XVI-першої половини XVII ст. Так, польський хроніст М.Кроммер (1573р.), сприйнявши концепцію Я. Длугоша¹, пише, що у XV ст. литовці, користуючись сприянням королів, «загарбали» Полісся, Волинь, немало земель у Русі та Поділлі. Тільки за Жигимонта Августа ці землі повернулись до Польщі, а за їх прикладом й

Литва, «відновивши й поширивши» старий договір, але зберігаючи свої інституції, уряди й суди – злилась із Польщею. Українські землі, зазначає автор, що мали у минулому своїх удільних князів, у новій державі багато зберегли з тодішнього устрою: русини нічого спільного не хочуть мати з «латинниками» й завзято боронять свої права. Крім того, на відміну від інших земель Речі Посполитої, у яких «ніхто не є паном над шляхтою», в Україні, «згідно давнього звичаю», велику владу зберегли князівські роди.²

По-іншому розуміє унію Я.Красинський (1574 р.). Жигимонт Август, «відновивши давній договір Литви з Польщею», скликав вальний сейм до Любліна, на якому ухвалив вважати Литву провінцією Польщі, а мешканців їх одним народом. «Права» Польщі на Україну-Русь автор обґрунтовує тим, що від 1074 р., коли Болеслав II взяв Київ, вона є васалом Польщі. Разом з тим Я.Красинський підкреслює, що Литва й Україна приєднались до Речі Посполитої з доброї волі, одержавши рівні із Польщею права і свободи. Устрій країни письменник порівнює з містом, «будівлі якого розкидані по полях», а мешканці з'їжджаються разом «про добро суспільне радитись»³.

Учасник сейму 1569 р., польський мемуарист А.Любенецький (близько 1616 р.) зазначає, що утворення єдиної Речі Посполитої було справою короля, який «знав й часто повторював, що по його смерті за такого союзу, що до того часу поляки з Литвою мали, легко могли його під час міжкоролів'я розірвати». Автор розуміє Корону й Князівство до 1569 р. як окремі держави, тому що, «як тільки об'єднання цих держав починалось, дідько завжди старався, щоб його розірвати». З цієї причини король доклав максимум зусиль, щоб довести справу до кінця саме у Любліні, для чого йому довелося литовців до унії «наче за роги тягти». Зовсім інакше поводитись українські послы. «Я добре пам'ятаю – пише А.Любенецький, – що коли король у смуток впадав, не менше сумували громадяни волинські й подільські, що раді були якнайшвидше до Корони приєднатись й до вольностей долучитись»⁴.

Близько 1621 р. з'являється «Палинодія» українського письменника-полеміста З.Копистенського, у якій викладена точка зору на унію української шляхти. Автор зазначає, що на сеймі 1569 р. Литва, Київщина й Волинь з Корonoю «з'єдналися заєдно бити, а єдних волностей й свободи заживати й заровно тяжари поносити, й оборону, й промисл вшелякий чинити, один другого прав й волностей перестерегаючи». На думку З.Копистенського, Жигимонт Август не тільки об'єднав свої «паньства», але й постановив свобод й вольностей жодними статутами й привілеями не применшувати. Автор високо оцінює й привілеї, одержані українськими землями на сеймі, бо у них «речи, артикули, свободи й волности» української шляхти «били варовани вечними часи»⁵.

Аналогічно сприймав ці події й український церковний діяч А.Филипович (1646 р.). Для нього король Жигимонт Август гідний «святої пам'яті», оскільки, приєднавши Волинь й Київщину до Корони, надав їм привілеї, у яких обіцяв «достоєнств, дигнитарств, й урядов... великих й малих, духовних й

свицких, так Римського як Грецького закону будучих, не уменшати ани затлумляти й овшем вцели заховати вечними часи»⁶.

З інших позицій оцінювався сейм у литовсько-білоруській суспільній думці. Аналіз епістолярної спадщини литовських політиків дає змогу констатувати різко негативне сприйняття рішень Люблінського сейму 1569 р. політичною елітою Князівства. Литовський підскарбій М.Нарушевич (1569 р.) називає заключення унії «похоронами й знищенням на вічні часи вільної й удільної речі посполитої, колись Великого Князівства Литовського»⁷. Натомість чорнобильський староста і письменник Ф.Кміта (1574 р.) порівнює унію з «дірою», у яку «сліпі» литовці з невідання свого «влізли»⁸.

Білоруський мемуарист Ф.Євлашевський (1604 р.) відзначає, що після від'їзду з сейму литовських панів, котрі «бачили багато речей, для себе неприйнятних», король «відсудив» Польщі українські землі. Повідомляючи про видання Люблінських привілеїв, автор називає дату інкорпорації «датою відірвання» українських земель від Литви⁹.

Негативно сприйняли унію й у Москві. Той самий Ф.Євлашевський пише, що коли царя Іоанна повідомили про цю подію, він сміявся, говорячи: «А я давно стверджував, що ляхи й Литва є королівськими»¹⁰. Коли ж після смерті Жигимонта Августа серед литовських панів радних виник проект прикликання на трон московського царя й розпочались активні переговори, цар у одному із посольств зазначив: якщо Князівство захоче «нашого панування одне, без Корони Польської, то це нам до душі». Відібрані від Литви землі цар обіцяє повернути, крім Києва, що «по праву» належить Москві¹¹.

У XVIII ст. розуміння проблеми зумовлювалось з одного боку відходом епохи середньовіччя, з іншого – втратою політичної незалежності Польщею і Українською Гетьманщиною. Польський публіцист Я.Верхольський (1775 р.) вбачає причину занепаду Польщі в узурпації влади магнатами, внаслідок чого «давні засади» рівності й вольності були порушені. Це викликало нехіть народів Речі Посполитої до уряду й соціального порядку. Ідеалом для Я.Верхольського був лад, встановлений Люблінським сеймом 1569 р., коли «за згодою всіх станів» українських земель вони були «повернені» до Корони, а Литва теж «за згодою станів» поєдналась з Польщею унією. На думку автора, щоб повернути «старий лад», треба щоб «назва Стан тільки Провінціям, Воеводствам, Землям й Повітам служила», а не сенатові й не посольській ізбі. Інакше кажучи, Я.Верхольський закликає, щоб території, які складали Річ Посполиту знову одержали автономію (стали «станами», тобто «державами»), як це було у XVI ст. Для цього необхідно відновити принцип рівноправності всіх частин держави, тобто повернути Люблінські привілеї 1569 р.¹²

В Україні-Гетьманщині з подібними ідеями виступив Г.Полетика. У своїх «Записках» імператриці він проводить думку, що українська шляхта добровільно пішла на союз із Польщею у 1569 р., виходячи з інтересів своєї «республіки», а століттям пізніше цей зв'язок розірвала й уклала угоду з Московією¹³. М.Василенко відмітив, що у праці Г.Полетика «на першому місці стоїть шляхетство... і його таємна надія відновити такий лад, за якого воно

отримало б... перевагу як у адміністрації (сеймики), так і в суді (суди гродські і земські)»¹⁴. Але ж це не що інше, як відновлення устрою, встановленого у 1569 р.

Російська історіографія цього часу взагалі не займалась проблемою сейму 1569 р. Пояснюється це тим, що із зміною царської династії претензії Москви на Київ і всю Україну якби втратили свою «легітимність» й поступово забулись. Тому перехід українських земель до Польщі не цікавив ні владу, ні істориків. Як зазначив Н.Карєєв, у Росії XVIII ст. взагалі не знали про існування у Польщі «братніх народів» – українців й білорусів – а тому єдиним обґрунтуванням поділів було релігійне питання, тобто «переслідування православних»¹⁵.

У першій половині XIX ст. романтична історіографія ідеалізує середньовічний лад й разом з ним – звершення сейму 1569 р. У 1809 р. В.Полетика подає імператорові «Записку», у якій обґрунтовує права й вольності української шляхти. Він наполягає на споконвічності «прав, звичаїв, привілеїв, свобод й переваг, котрими Мала Росія з найдавніших часів користувалась» і які були підтверджені Жигимонтом Августом й усіма наступними монархами. Особливе значення, на думку автора, має привілей 1569 р., видатний у Любліні. Жигимонт Август, дізнавшись, що поляки «мають більше прав на Київське Князівство, ніж литовці, за згодою усіх чинів республіки» приєднав Київ до Корони, видавши на це привілей. Цей, за окресленням В.Полетики «безцінний привілей» оголошує, що за згодою всіх громадян, Князівство Київське «звільняється від послуху й присяги Литві» й «навіки приєднується до Польщі». Громадяни Київщини одержують ті ж самі права й свободи, що ними користуються й усі інші громадяни Корони¹⁶.

Подібне бачення було характерне й для «Історії Русов», відомої у освічених колах з кінця 20-х рр. XIX ст. На думку автора, коли у 1563 р. велась робота над створенням нового Статуту, руське шляхетство звернулось до короля з проханням підтвердити свої права. Жигимонт Август погодився й наказав вписати їх у Статут. Однак «деякі чини литовські» й особливо ті, що були в землі Руській «за обранням на урядах», виступили проти цього. Тоді на сеймі 1569 р. король, згідно «прохань депутатства руського» вилучив Русь з «литовського послушання» і приєднав до Польщі¹⁷.

Д.Бантиш-Каменський (1842 р.) звернув увагу на ту обставину, що відсутність королівського спадкоємця створювала небезпеку конфлікту між Литвою і Польщею, що змусило Жигимонта Августа ще за свого життя «утвердити могутність цих держав через нерозривне їх з'єднання». Натомість українські землі на сеймі 1569 р. «за значної участі малоросіян» були приєднані до Корони¹⁸.

М.Маркевич (1842 р.) вважає основною причиною переходу України до складу Польщі конфлікт української шляхти «з чинами литовськими» з приводу «урівняння прав». Він, проте, розвиває цю думку автора «Історії Русов», відзначаючи, що з боку Литви й у минулому робились «посягання на права й володіння чинів малоросійських»¹⁹.

П.Куліш у своїй ранній роботі «Книга о ділах народу українського»(1843 р.) сміливо застосовує романтичну теорію: подібно всім іншим, українському народові були властиві «племінні елементи» – мова, мораль, звичаї, «взагалі все, що характеризує малоросіян у порівнянні з іншими племенами»²⁰. Так само й устрій суспільства українці здавна мали свій, ні від кого не запозичений. Внаслідок унії 1569 р. українські землі цей устрій зберегли, а в Україну король призначив «Гетьмана», який старовини не чіпав²¹.

М.Костомаров (1841 р.) враховує у своїй концепції вплив зовнішньополітичних обставин. Внаслідок династійних претензій московських царів на давньоруську спадщину, Московія була особливо небезпечним ворогом Литви й Польщі. Коли вибухла литовсько-московська війна, Жигимонт Август зрозумів, що тільки єдина держава могла витримати боротьбу з таким противником й на сеймі 1569 р. об'єднав свої володіння. Хоч, як відмічає Костомаров, «більшість підписали акт неохоче», принцип федеративності був дотриманий²².

У своїх пізніших роботах (1563 р.) історик, розвиваючи ідею про принципову відмінність «устроєвих елементів російського і малоросійського народів», приходить до висновку, що в Україні «давні удільно-вічові поняття продовжували розвиватись й зустрілись з польськими, які, в основі своїй, мали багато спільного з першими і якщо змінились, то внаслідок західноєвропейських понять». Таким чином, Люблінські привілеї тільки «закріпили» існуючий устрій українських земель, «регулюючи давньоруські ідеї»²³.

М.Максимович (1857 р.) теж відмічає добровільність унії: «Києво-Переяславська Русь, або Україна прийняла з'єднання з Польщею в одну Річ Посполиту на праві людей рівних з рівними, вільних з вільними». Одержані привілеї надійно захищали права української шляхти, так що й «після Люблінської унії все ще відсторонювані були від Київської землі поляки, як закордонники й чужоземці». На думку дослідника, перші 40 років після унії «на Україну насувалась Волинська Русь» й саме «розлиття волинського панства на землі Київсько-Переяславській» викликало козацькі повстання²⁴.

У польській історіографії першої половини XIX ст. в оцінці унії 1569 р. відбувається зміщення уваги з «рівноправності» на «роль і заслуги Польщі» у здійсненні цього акту. Центрами «патріотичної» історичної науки у цей час стали «Товариство приятелів наук», очолюване С.Сташіцем, засноване під час перебування у Варшаві військ Наполеона, й Кременецький ліцей на чолі із Т.Чацьким, організований за прямого сприяння російського уряду. С.Сташіц вважає унію 1569 р. результатом «природного прагнення й намагання поєднатись народів одного покоління й однієї мови»²⁵. Натомість Т.Чацький гостро засудив «польських письменників» (головно Я.Длугоша і М.Кромера) за те, що вони історію, яка «стосується власне нашої землі» змішували з історією «всіх слов'ян». Звідси негативна оцінка здійсненої Жигимонтом Августом унії – він залишив Литві й Київщині «забагато самостійності»²⁶.

Т.Вага (1806 р.) виникнення ідеї об'єднання Польщі й Литви пов'язує з так званим езекуційним рухом: прагнучи більшої участі у державній політиці, шляхта на сеймах стала відмовляти королю у податках й вдалася до зриву сеймів. Для цього політики «від езекуції» спочатку використовували вимогу розірвання шлюбу Жигимонта Августа й Барбари Радзивілл, а пізніше – вимогу «виконання» («езекуції») всіх прийнятих законів й укладених угод – у тому числі й трактат про унію Князівства з Корonoю. Король не мав наміру виконувати ці вимоги, але розпочалась війна з Московією й він був змушений скликати спільний сейм у Любліні, щоб посилити держави об'єднанням їх у Річ Посполиту²⁷.

Я.Флатт (1809 р.), опираючись на думку Т.Чацького²⁸, був переконаний, що причиною посилення політичної ролі шляхти були часті війни: щоб одержати гроші і вояків, королі були змушені скликати сейми й «радитись» з послами від земель. Користуючись цим, посольська ізба ставила королю умови й послідовно добивалась їх виконання. Так шляхта змусила короля з'єднати Польщу й Литву²⁹.

Й.Лелевель (1829 р.) наголошує на «відсталості» Литви у порівнянні з Польщею: друга була «вільною», а перша – «феодальною». Зрікшись у 1564 р. спадкоємних прав на Литву, Жигимонт Август відкрив шлях до об'єднання народів, тому що «звільнена» литовська й руська шляхта, давно бажаючи «братньої унії», добила на сеймі 1569 р. утворення єдиної держави. Вирішальною Й.Лелевель вважає позицію українських князів: коли литовці покинули сейм, король прикликав «вирозумілих на народне добро» Острозького й Чорторийського і вони, «присвятивши свій особистий інтерес», погодились на інкорпорацію України, чим змусили до унії й Литву. Цікаво, що приділяючи у здійсненні унії головну роль Польщі, історик все ж визнає, що у Речі Посполитій початково існувала рівновага між народами. Свідченням цього було оголошення столицею Варшави, «оскільки це мазовецьке місто... ані польським, ані литовським не було й для обох держав здавалось придатним для посередництва»³⁰.

Дуже скоро, однак, ідея федеративності відходить на другий план. К.Сенкевич (1839 р.) пише: «Ми поляки, а не маємо історії Польщі... Сприйняти батьківщину – це значить пам'ятати її минуле. Як релігія з небом, так історія є погодженням людини з землею». Тому необхідно зрозуміти, що поляки на теренах колишньої Речі Посполитої були «провідним народом», а Польща, «як жодна слов'янська держава» стільки віків «у незалежності й племінній чистоті тривала»³¹. Таким чином, литовці, українці і білоруси наче «зникають» з історії Речі Посполитої, яка відтепер стає «втіленням польського національного духу».

К.Шайноха (1854 р.) вже говорить про «цивілізаційну місію» Польщі й високо цінує сейм 1569 р., який дав можливість здійснитись «здобуткам польського національного духу»³².

Ф.Духінський (1854 р.) переконаний, що батьківщиною всіх слов'ян була Польща, що Литва не була литовською, бо там жили самі слов'яни, а русини насправді походять від поляків. Звідси виняткова роль припадає сеймові 1569 р., бо він «відновив єдність всіх слов'ян»³³, тобто повернув литовців, білорусів й українців до їх «польської сутності».

Не могли не славити цього акту й автори спеціальних праць, що вийшли в ювілейному 1869 році. Л.Татомір розповідає про «місію» Польщі як «об'єднувача народів»: «Сусідніх побратимів Польщі потік історії мимоволі приносив до неї і губив у її тілі, поєднуючи у єдиний могутній струмінь історії». Спочатку цей «потік» приніс Ягайла у обійми до Ядвіги, а в 1569 р. – Білорусь, Україну й Литву до Речі Посполитої й вони після цього «загубились» у Польщі й втратили свою історію³⁴.

Г.Шмітт називає Люблінський сейм «моментом зосередження духу польського народу». Він вважає безпосередньою причиною унії литовсько-московську війну: коли вона розпочалась, поляки дуже зраділи, «бо бачили наперед, що це вплутання Литви у війну прискорить її поєднання з Польщею»³⁵.

Разом з тим, у польській історіографії з'являється школа «станьчиків», представники якої, не заперечуючи важливість здійсненого у Любліні, різко критикують тодішніх політиків й особливо короля за те, що вони «дозволили» Литві й Україні зберегти автономію, що, на їх думку, стало підставою майбутнього краху Польщі³⁶.

Близький до цієї школи М.Бобжинський прямо оголошує XVI ст. початком занепаду Польщі, причиною якого була слабкість центральної влади й «провінційний автономізм», закріплений сеймом 1569 р.³⁷ Пошукуючи «історичних альтернатив», він славить езекуційний рух, метою якого була «направа держави» згідно західноєвропейських взірців уніфікації й централізації. Висунувши програму реформування держави, езекуціоністи послідовно виконали її: вихідним пунктом процесу була езекуція законів, а вершиною – польсько-литовська унія 1569 р.

На думку М.Бобжинського, ідея унії знайшла палкий відгук у литовської та руської шляхти, яка прагнула «злитись» з польською у одне «політичне тіло». Лише «інтриги» литовської магнатерії і «слабкість» короля спричинили «половинчастість» результатів унії, яка фактично зазнала невдачі. «Не для того польський народ працював два століття – заключає історик, – щоб створити гніздо магнатської анархії в Україні»³⁸.

Такі погляди і теорії викликали протест з боку українських науковців. Так, у 1860 р. студенти-українці Львівського університету у відповідь на вихватки польської газети, що заявила, що «Русі немає», склали іронічний вірш. Якщо «Русі немає», запитують автори, то з ким тоді була підписана унія 1569 р.? Хіба з упирями – звучить відповідь³⁹. У цьому випадку інкорпорація, на яку українська шляхта пішла з власної волі, служить основним доказом політичного існування України.

У 60-х рр. XIX ст. М.Костомаров, П.Сокальський, М.Білоцерківський та інші складають текст у характері декларації, у якому відстоюють ідею середньовічної державності України. У цю епоху «самотньої боротьби з ворогами віри й землі», пишуть автори, зазначились риси осібної національності України. Шукаючи підтримки у сусідніх народів, вона «як до ближнього» звернулась до Польщі й у 1569 р. відбулося їх з'єднання на принципах федерації. Головними основами цього було збереження Україною віри, мови і самоврядування⁴⁰.

Таким чином, на думку авторів, те, що Україна добровільно погодилась на унію, є доказом існування її державності. Оскільки здійснено це було на сеймі – тобто цілком усвідомлено – інкорпорація не скасувала політичного буття України, тому що найсуттєвіші ознаки самостійності були збережені.

Польське повстання 1863-1864 рр. спричинило пожвавлення інтересу російського уряду до історії Польщі і народів, що входили до складу Речі Посполитої. Історики негайно відгукнулись і вперше від XVI ст. проблема унії з'явилась у їх полі зору. Вже у 1863 р. М.Коялович публікує спеціальне дослідження сейму 1569 р. Розглядаючи причини унії, автор вбачає основний зміст історії Польщі, Литви, України й Білорусі у XIV-XVI ст. у боротьбі католицизму й православ'я, а отже, польського й руського «елементів», перший з яких нестримно хотів загарбати «Західну Росію», а другий – необорно прагнув відновити єдність з «російським братом». Всі спроби поляків, заключивши унію з Литвою, дістатися до «Західної Росії» закінчувались невдачею. Тільки останній Ягеллон зміг здійснити «віковічну мрію поляків». На думку М.Кояловича, основну роль тут зіграли особисті якості й обставини короля: він симпатизував протестантизму, любив жінок, був нездатний мати здорових дітей чоловічої статі й взагалі відзначався слабкістю й нерішучістю.

Скориставшись цим, поляки (з допомогою папи римського та єзуїтів) змусили його скликати сейм у Любліні і вже на сеймі змусили його, щоб він змусив українців та литовців підписати унію. Все це супроводжувалось «жахливими насильствами»: наприклад, русинам наказали присягнути «ім'ям короля» і це зробило на них таке враження, що «перемогло всі задуми опору»⁴¹.

У 1864 р. М.Коялович починає читати курс «Історії Західної Росії» у колі «осіб вищого світу», котрі, як пише Н.Карєєв, «бажали ознайомитись з історією країни, де у той час придушувалось польське повстання»⁴². Поясненням «законності прав» Росії на Україну й Білорусь зайнялись й інші історики, причому Люблінська унія 1569 р. стала їх основним аргументом. С.Соловйов (1863 р.) говорить у зв'язку із цим про «порахунки Росії з Польщею»⁴³, а Н.Погодін (1865 р.) висуває ідею «справедливості повернення Росії її історичної спадщини», загарбаної Польщею на Люблінському сеймі 1569 р.⁴⁴

Подібний підхід стали розробляти й київські історики. Так, Н.Дашкевич (1885 р.) доводить, що «нижче литовсько-руське дворянство піддалось приманці і заради шляхетських вольностей пожертвувало самостійністю рідної землі». На його думку, поляки ніколи б не загарбали України, якби не «зрада»

боярства⁴⁵. Також М.Довнар-Запольський віддає належне «польській мудрості», зазначаючи, що «грандіозний план загарбання Західної Росії» виник ще у XIV ст. в оточенні короля Казимира Великого⁴⁶.

Дослідник із Західної України О.Барвінський (1884 р.) теж вбачає головну причину унії 1569 р. у «прагненні поляків забрати українські землі». Цього, однак, їм ніколи не вдалося б досягти, якби не «зрада» литовсько-руських панів, які хотіли одержати «необмежену владу над мужиками, як це було у Польщі». На самому ж сеймі, як переконаний О.Барвінський, руські послы «наси́льно були скликані й наси́льно приведені до присяги»⁴⁷.

Очевидно, що подібне бачення цілком тенденційне: названі автори не враховують ні політичних, ні устроєвих реалій XVI ст., тому з точки зору «історичної достовірності» їх концепції дуже програють у порівнянні з досягненнями шляхетської і постшляхетської історіографії. М.Драгоманов з приводу таких праць дотепно зауважив, що в них вся історія України розглядається «як результат інтриг польського вовка проти нашого руського телятка»⁴⁸.

Зовсім інакше підходили історики до вивчення проблеми у кінці XIX – на початку XX ст. Застосовуючи новітні наукові методології, вони опирали свої концепції на аналізові й інтерпретації документів сеймів 40-60-х рр. XVI ст. Основна увага при цьому зосереджувалась на дослідженні генезису й діяльності державних й територіальних інституцій.

М.Любавський (1901 р.), згромадивши величезний матеріал, детально прослідкував становлення й розвиток литовсько-руського сейму, намагаючись дослідити «історію установи у зв'язку з внутрішнім устроєм й зовнішнім життям держави»⁴⁹. Повна цінного фактичного матеріалу, точних характеристик й зауважень, ця праця не втратила свого значення й дотепер. Правда, концентруючи свою увагу в основному на фінансовій, законодавчій і військовобудівничій сферах діяльності вального сейму, М.Любавський залишив у тіні партикулярні інтереси земель, що складали Велике Князівство Литовське, тому причини укладення унії на сеймі 1569 р., власне кажучи, залишились нев'ясненими.

Недоліки такого підходу значною мірою подолав І.Лаппо (1911 р.), переконаний, що треба досліджувати устрій Великого Князівства Литовського не як «загальні явища у цілісній картині держави та її суспільних класів», а як «явища життя і ладу окремих земель, що його складали». Тому і «спосіб утворення цієї держави і устрій її із збереженням місцевої старовини і місцевих особливостей вимагають уваги до вивчення явищ місцевої організації.» З цієї точки зору еволюція державного устрою Великого Князівства Литовського виглядає як результат динамічної взаємодії між литовською монархією (центральним урядом) і територіальними самоврядівними організаціями шляхти (провінційними сеймиками)⁵⁰.

На відміну від І.Лаппо, М.Максимейко (1902 р.) розглядає трансформацію устроєвої структури Великого Князівства Литовського як наслідок діяльності литовської монархії, спрямованої на раціоналізацію державного управління.

Однак, робить висновок дослідник, урядові не вдалося узгодити «загальнодержавні» й «місцеві» інтереси, що й стало причиною «розколу» Князівства на сеймі 1569 р.⁵¹

Певні аспекти суспільно-політичного й економічного життя Великого Князівства Литовського у XVI ст. заторкуються у працях М.Владимирського-Буданова, М.Довнар-Запольського, Ф.Леонтовича, М.Любавського та ін.⁵² Проте всі вони, як влучно сказав Д.Багалій про М.Любавського, розглядають історію України «як сторінку обласної історії Росії, а не як відповідну добу української історії в складі литовської держави»⁵³.

Це окреслення цілком стосується й польської історіографії. О.Галецький, С.Куштеба, В.Конопчинський, Г.Ловмянський⁵⁴, зробивши значний внесок у дослідження окремих аспектів історії польсько-литовської унії (особливо у її ранні етапи), у оцінці її не вийшли за рамки ідеологічних стереотипів XIX ст.

У другій половині XX ст. не з'явилося жодної ґрунтовної монографії, присвяченої Люблінському сеймові 1569 р. Базуючись на досягненнях попереднього покоління дослідників, польські історики цього періоду обмежились працями історіографічного характеру, причому такий важливий аспект проблеми як вплив зовнішньополітичного фактору на генезис унії ними замовчувався (з політичних, зрозуміло, причин)⁵⁵.

Американський вчений Я.Пеленський у своїй узагальнюючій праці, незважаючи на задекларований намір вироблення «нового погляду» на інкорпорацію українських земель до Корони, в основному досліджує діяльність польського сейму. Натомість жодне з питань, що стосується власне інкорпорації, не викликало його зацікавлення⁵⁶. Більше того, висувуючи тезу про відсутність в українських князів і шляхти самостійної політичної позиції на сеймі, автор тільки повторює висновки своїх польських колег.

У вітчизняній історіографії перше (і єдине) комплексне дослідження Люблінського сейму 1569 р. зробив М.Грушевський. Розглядаючи українські землі у складі Великого Князівства Литовського як «автономні соціально-політичні організми», М.Грушевський доводить, що їх інтереси у XVI ст. різко розійшлися із загальним спрямуванням литовської політики. Це і стало причиною того, що українська шляхта «у першій лінії» бажала унії з Польщею й, зрештою, одержала її через «мінімум насильства» з боку короля і коронного сейму. Разом з тим, дослідник різко негативно оцінює наслідки інкорпорації, вважаючи, що поляки скористались обставинами для загарбання України (через півстоліття по унії) й перетворення її населення у невільників. Винятково непринадну роль тут зіграла шляхта України, якій М.Грушевський відмовляє у власній позиції на сеймі й навіть патріотичну промову К.Вишневецького подає у примітці як своєрідну «князівську забаганку»⁵⁷.

Інший підхід знаходимо у М.Яворського (1924 р.), який пише, що «в основі Люблінської унії були інші, внутрішні економічні та соціальні причини, що цей, мовляв, насильницький акт освітлюють з другого боку, а саме, як добровільний акт української шляхти внаслідок економічної необхідності та

неминуності»⁵⁸. Також К.Гуслистий схиляється до думки, що Литва й українські землі зберігали свою окремішність певний час після 1569 р.⁵⁹

Але, загалом, у науці утвердився висновок М.Грушевського про унію як акт, що «широко відкрив двері» полякам, які «широкою лавою» посунули на українські землі, несучи із собою «зневажливий погляд на все руське»⁶⁰. Д.Дорошенко просто наводить ці слова⁶¹, інші дослідники (хто пом'якшуючи, хто загострюючи), в цілому повторюють думку М.Грушевського⁶². Таке бачення робило непотрібним дослідження самого сейму, тому у 50-80-х рр. ХХ ст. не вийшло жодної праці, присвяченої цій події⁶³.

Тільки нещодавно з'явилися спроби переосмислення проблеми. Так, Н.Яковенко, виходячи з концепції шляхти як «політичної еліти середньовічного українського суспільства», позитивно оцінює рішення сейму 1569 р., водночас сприймаючи Люблінський акт як символ нереалізованих можливостей незалежного існування українського народу⁶⁴.

Таким чином, огляд літератури засвідчує недостатню розробленість проблеми. Відсутні праці, що висвітлювали б становище українських земель у складі Князівства перед сеймом 1569 р., участь української шляхти у роботі сейму та її вплив на його результати тощо. Разом з тим, поза увагою науковців залишились проблеми, пов'язані з окремішним існуванням українських земель у перші роки після унії.

Джерельна основа для досліджень Люблінського сейму 1569 р. досить обширна. Основну увагу зосереджено на аналізі сеймових документів, в першу чергу – «Щоденника» Люблінського сейму 1569 р., у якому вміщені також фрагменти іншого «Щоденника» того ж сейму, надрукованого А.Т.Дзялинським у збірнику «Джерела до історії унії Корони Польської і Великого Князівства Литовського», виданого у 1861 р.⁶⁵ Це джерело дає змогу створити досить чітке уявлення про хід сейму.

Суттєвим доповненням до матеріалів сейму стала кореспонденція литовсько-руських політиків, вміщена у збірниках: «Акты, относящиеся к истории Западной России». – СПб., 1848. – Т.3; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России». – СПб., 1866. – Т.1; «Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси». – Вильна, 1870. – Т.7; «Archiwum xiążąt Lubartowiczów – Sanguszków.» – Lwów – 1910. – Т.7.

Прийняті на сеймі документи (конституції, привілеї тощо), містяться у виданнях: «Volumina Legum»/Ed.Y.Ohryzko. – Petersburg, 1858. – Т.2; «Skarbiec diplomatów»/Zebr.Y.Daniłowicz. – Wilno, 1862. – Т.2; «Akta unii Polski z Litwą. 1385-1791»/Wyd.S.Kutszeba i W.Semkowicz. – Kraków, 1932.

Для висвітлення історичних передумов Люблінського сейму 1569 р., а також для вивчення становища українських земель у складі Князівства у дослідженні використано матеріали сеймів Польщі і Литви, державні й приватні акти, надруковані у збірниках: «Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией». – СПб, 1841. – Т.1.; «Архив Юго-Западной России». – К., 1859-1914. – Ч.1-8, Т.1-5; «Грамоты Великих князей Литовских с 1390 по 1569г.»/Изд. В.Антонович и К.Козловский. – К., 1868;

«Документы Московского архива Министерства Юстиции»/Изд.М.Довнар-Запольский. – М., 1897. – Т.1; «Метрика Великого Княжества Литовского. Книга Посольская»/Изд. М.Оболенский и И.Данилович. – М., 1843; «Литовская Метрика. Переписи Войска Литовского»//«Русская историческая библиотека». – Петроград, 1915. – Т.33; «Diariusz sejmu Lubelskiego 1566r.»/Opr. I.Kaniewska. – Wrocław, 1981; «Dyaryusz sejmu z 1565r.»//Biblioteka Ordynacyi Krasieńskich.» – Warszawa, 1869. – Т.1; Dzienniki sejmów 1555 i 1558r.» – Kraków, 1869; «Źródła do dziejów Polskich»/Wyd. M.Malinowski. – Wilno, 1841-1842. – Т.1-2; «Zrządłopisma do dziejów unii Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego»/Wyd. A.T.Działyński. – Poznań, 1856- – Cz.2.

Зрозуміло, це далеко не повний перелік документальних матеріалів, що стосується Люблінського сейму 1569 р. Однак, ми ставили за мету ознайомити читача з основними джерелами, що висвітлюють цю надзвичайну складну і неоднозначну подію історії України. Слід також зазначити, що дане дослідження є далеко не «остаточним»: це лише перша спроба подолання деяких стереотипів, що утвердилися в історичній науці й вироблення нових підходів до вивчення минулого нашого народу.

¹ Polska Jana Długosza/Pod red. H.Samsonowicza. – Warszawa, 1984. – S.182, 186, 315, 378-379, 381-382, 392, 396.

² Kromer M. Polska czyli o położeniu, obyczajach, urządach Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego. – Wilno, 1854. – S.3-4, 12-13, 56, 66.

³ Krasieński J. Polska czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI. – Warszawa, 1852. – S. 72-73, 106-107, 114.

⁴ Barycz H. Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego. Studia nad historiografią w.XVI-XVIII. – Wrocław, 1981. – S.211.

⁵ Копыстенский З. Палинодия//Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Петербург, 1878. – Кн.1. – С.955-956, 1042-1043.

⁶ Диаруш Афанасия Филиповича//Там само. – С.126.

⁷ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильна, 1870. – Т.7. – С.39-41.

⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1848. – Т.3. – С.147; Див. також: Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1995. – Т.5, Кн.1. – С.223-226.

⁹ Pamiętnik Teodora Jewłaszewskiego nowogrodzkiego podsędką /1546-1604/. – Wilno, 1860. – S.16-17.

¹⁰ ibid.

¹¹ Zbiór pamiętników do dziejów Polskich/Wyd. W.Broel–Plater. – Warszawa, 1858. – Т.3. – С.61-65.

¹² Wielchorski J. O przywróceniu dawnego rządu. – /b.m.w./, 1775. – S.62, 355-356.

¹³ Иконников В. Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т.2, кн.2. – с.1620.

¹⁴ Василенко Н. К истории малорусской историографии и малороссийского общественного строя//Киевская Старина. – 1894. – №11. – С.248.

¹⁵ Kariejew N. Upadek Polski w literaturze historycznej. – Kraków, 1891. – S.168-169, 173, 174-175.

¹⁶ Полетика В. Записка о малороссийском дворянстве. 1809г.//Киевская Старина.– 1893. – №1. – Приложение. – С.3-6.

¹⁷ История Русов или Малой России. Сочинение Г.Конисского. – М., 1846. – С.3-6, 7-8, 21, 40.

- ¹⁸ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – К., 1993. – С.48-49.
- ¹⁹ Маркевич Н. История Малороссии: В 2Т. – М., 1842. – Т.1. – С.77.
- ²⁰ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3Т. – К., 1990. – Т.2. – С.51.
- ²¹ Куліш П. Книга о ділах народу українського і славного війська козацького Запорозького//Там само. – С.68-69, 624 Пр.379.
- ²² Костомаров Н. О причинах и характере унии в Западной России. – Харьков, 1841. – С.14-15.//Науково-публіцистичні й полемічні писання Костомарова/За ред. М.Грушевського. – К., 1928.
- ²³ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1863. – Т.1. – С.220, 282.
- ²⁴ Максимович М. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т.1. – с.153, 154, 256.
- ²⁵ Historycy o historii. Od Naruszewicza do S.Kętrzyńskiego. 1775-1918/Zebr. M.Serejski. – Warszawa, 1963. – S.48.
- ²⁶ ibid. – S.78-79, 81.
- ²⁷ Waga T. Hystorya xiąząt i królów Polskich. – Warszawa, 1806. – S.91-93, 95-111.
- ²⁸ Czacki T.O litewskich i polskich prawach. – Warszawa, 1800 – Т.1. – S.213-214, Пр.1080.
- ²⁹ Flatt Y. Opis Xięstwa Warszawskiego z Krótkim rysem Dzieyów Polskich aż do naszych czasów. – Poznań, 1809. – S.24-25.
- ³⁰ Lelewel J. Polska. Dzieje i rzeczy jej. – Poznań, 1859. – S.91.
- ³¹ Historycy o historii. – S.91-94.
- ³² Szajnocha K. Szkice historyczne. – Lwów, 1854. – S.230-235.
- ³³ Duchiński F. Zasady dziejów Polski i innych krajów słowiańskich.– Paryż, 1858. – Cz.1. – S.VIII-XXVI, 3-11, 87.
- ³⁴ Tatomir L. Unia Litwy z Polską. – Lwów, 1869. – S.1,36-37, 46.
- ³⁵ Schmitt H. Unia Litwy z Koroną. – Lwów, 1869. – S.28-29, 45-46.
- ³⁶ Szujski J. Dzieje Polski podług ostatnich badań. – Lwów, 1862. – Т.1. – S.51; Т.2. – S.80; Т.3. – S.1-2; Tenże. Opowiadania i roztrząsania historyczne. – Warszawa, 1882. – S.370-398.
- ³⁷ Chmielowski P. Zarys najnowszej literatury polskiej /1864-1897/. – Kraków – Petersburg, 1898. – S.387.
- ³⁸ Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. – Warszawa, 1986. – S. 275-278, 288, 292-296, 307-308.
- ³⁹ Науково-публіцистичні й полемічні писання Костомарова. – С.76.
- ⁴⁰ Малорусская национальность рядом с польскою (Сокальский П. и др. – 60-е гг. XIX ст.)//Киевская Старина. – 1905. – №2. – С.192-193.
- ⁴¹ Коялович М. Люблинская уния или последнее соединение Литовского Княжества с Польским Королевством на Люблинском сейме 1569г. – СПб., 1863. – С.16-17, 18, 19-20, 58.
- ⁴² Kariejew N. Op. cit. – S.198.
- ⁴³ ibid. – S.178; Соловьев С. История падения Польши. – М., 1863. – С.2.
- ⁴⁴ Kariejew N. Op. cit. – S.178.
- ⁴⁵ Дашкевич Н. Люблинская уния и ее последствия//Университетские известия. – Т.25. – К., 1885. – №1. – С.4-5, 10, 14-15.
- ⁴⁶ Довнар-Запольский М. Польско-литовская уния на сеймах до 1569г. – М., 1897. – С.23.
- ⁴⁷ Барвенский О. Історія Руси. – Львів, 1884. – Ч.5. – С.76-79, 80-81.
- ⁴⁸ Драгоманов М. Вибране/Упоряд. Р.Міщук. – К., 1991. – С.489.
- ⁴⁹ Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. – М., 1901.

- ⁵⁰ Лаппо И. Великое Княжество Литовское во второй половине XVI в. Литовско-русский повет и его сеймик. – Юрьев, 1911.
- ⁵¹ Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства до Люблинской унии 1569г. – Харьков, 1902. – С.30, 40, 43-44, 51, 58. 91, 106-108, 144, 158.
- ⁵² Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от второй пол. XV в. до Люблинской унии 1569г. //Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч.7, Т.2. – С.1-200; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонах. – К., 1901; Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права. – СПб., 1894; Любавский М. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910; Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-русском государстве: В 2 Ч. – М., 1917.
- ⁵³ Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – К., 1928. – Т.1 – С.71.
- ⁵⁴ Halecki O. Dzieje unii Jagiełłońskiej. – Warszawa, 1920. – Т.2; Tenże. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w r. 1569. – Kraków, 1915; Kutszeba S. Unia Polski z Litwą//Polska i Litwa w dziejowym stosunku. – Kraków, 1914; Konopczyński N. Dzieje Polski nowożytnej. – Warszawa, 1936. – Т.1.
- ⁵⁵ Łowmiański H. Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Poznań, 1983; Sucheni-Grabowska A. Spory królów ze szlachtą w złotym wieku. – Kraków, 1988; Bardach J. Krewa i Lublin//Kwartalnik Historyczny. – R.76. – 1969. – Z.2; Serczyk W. Historia Ukrainy. – Warszawa, 1979.
- ⁵⁶ Peleński J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w r.1569//Przegląd Historyczny. – Т.65. – 1974. – Z.2. – S.258-259.
- ⁵⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т.4. – С.380-416.
- ⁵⁸ Яворський М. Нарис історії України. – К., 1924. – Ч.2. – С.27-37.
- ⁵⁹ Гуслий К. Нариси з історії України. – К., 1939. – Вип.2. – С.168.
- ⁶⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1994. – Т.5. – С.25-26.
- ⁶¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1991. – Т.1. – С.111.
- ⁶² История Украинской ССР/Под.ред А.Касименко. – К., 1953. – Т.1. – С.62-64; Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С.77.
- ⁶³ Историография истории Украинской ССР. – К., 1986. – С.77.
- ⁶⁴ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVIIст. – К., 1993; Вона ж. Здобутки і втрати Люблінської унії//Київська Старовина. – 1993. – №3. – С.77-85.
- ⁶⁵ Zródłopisma do dziejów unii Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego/Zebr. A.T.Działyński. – Poznań, 1861. – Cz.3

Глава I

Еволюція суспільно-політичного устрою Великого Князівства Литовського у XIII-першій третині XVI ст.

Питання реконструкції устроєвої структури Великого Князівства Литовського та з'ясування основних тенденцій її трансформації належать до найскладніших у історіографії. Свідчить про це хоча б дискусія про існування у Литві феодалізму, яка розпочалась у останній третині XIX ст. На противагу пануючим тоді уявленням про «запозиченість» феодалізму із Заходу, М.Костомаров заявив, що «польські ідеї зробили у давньоруських тільки той переворот, що регулювали останні»¹. В.Антонович розвиває цю думку, висловивши переконання, що феодальний устрій у литовсько-руській державі має свої власні корені². Далі вже Н.Сильванський віднаходить «надзвичайну схожість» литовських інституцій із західноєвропейськими³. Крайній вираз ця тенденція знайшла, мабуть, у М.Чубатого, котрий вважав Князівство Литовське абсолютною монархією⁴.

Зрозуміло, що при наявності впливової «слов'янофільської» школи, представники якої обстоювали ідею «особливості» історичного шляху Росії (до якої вони включали й Україну, Білорусь, навіть Литву), повинні були з'явитись «компромісні» концепції, що погоджували б обидві крайнощі. Найкраще зробив це М.Владимирський-Буданов, доводячи, що у Великому Князівстві Литовському був свій «органічний» устрій, корені якого сягають «старого руського земського ладу». Тільки з кінця XV ст. цей лад починає руйнуватись через впровадження литовським урядом феодальних стосунків з метою створення «великої мобільної армії»⁵. Також О.Єфименко, не заперечуючи «корисності історико-порівняльного методу» для дослідження історії країн Центрально-Східної Європи, все ж відстоювала самотність давньоруських устроєвих елементів, що були перейняті Литовською державою⁶.

Досить виважений підсумок цієї дискусії зробив Д.Дорошенко, зазначаючи, що всі ці непогодження щодо феодалізму у Литві мають здебільшого «чисто формальний характер», тому що мова йде про назву явища, котре існувало всюди: майже всі країни «переживали добу феодальної системи, модифікуючи її форми в залежності від своїх економічних, політичних та інших умовин»⁷. Опираючись на цю думку, за вихідний пункт можна взяти наступний постулат: кожна суспільно-політична структура виникає, розвивається й зникає за своїми власними законами, але ці закони є загальними для всіх суспільств, хоч можуть виступати у різний час й проявлятись у різних формах.

Такий, власне, висновок зробив М.Любавський, вважаючи, що соціально-політичний лад Великого Князівства Литовського можна уподібнити з феодалізмом Західної Європи, однак лише у тій мірі, у якій мається на увазі «не феодалізм у власному значенні цього слова, а той порядок, на ґрунті якого виріс справжній феодалізм»⁸. Таким чином, чи не вперше була висловлена

думка про «архаїчність» устрою Князівства, істотність у ньому «дофеодальних» організаційних структур, на які вже «нашаровувались власне феодальні елементи»⁹.

Розробкою цієї ідеї активно займалася польська історична наука. Так, О.Бальцер доводив, що в устрої Литви й Польщі переважали кривно-родинні, а не публічно-правові стосунки¹⁰. Також С.Кутшеба писав, що внаслідок «спізненого розвитку» в Литві у вищих державних колах ще довго панували «патриархальні стосунки»¹¹. Подібної думки дотримувався й Г.Ловмянський, відзначаючи, що деякі процеси у Литві відбувались у значно вищому темпі, ніж на Заході якраз з причини їх спізненості (наприклад, утвердження повної власності на землю) – а це не могло не привести до поважних устроєвих деформацій¹².

Пізніше Я.Адамус, розробивши «патримоніальну» концепцію держави, звинуватив О.Бальцера в тому, що він «применшив роль публічного характеру Речі Посполитої на користь родового»¹³. На думку Я.Адамуса, говорити про кривно-родинну модель організації влади можна лише стосовно ранньофеодального періоду історії країни, а не стосовно XIV-XV ст., як це роблять О.Бальцер і С.Кутшеба.

Хоч тема нашого дослідження теж стосується пізніших часів, є підстави викласти основні постулати «патримоніальної» концепції, оскільки ми не тільки визнаємо слушність поглядів М.Любавського, О.Бальцера і С.Кутшеби, але й дотримуємося думки, що «архаїчні» суспільно-політичні моделі не зникли й у XVI ст., суттєво впливаючи на історичний розвиток литовсько-руської держави.

«Патримоніальна» модель держави, за Я.Адамусом, виглядає так. Князівський рід володіє певною територією згідно своїх родових звичаїв і норм. Це означає, що територія є родовою патримонією (тобто спадщиною, маєтністю), а отже, кожен член роду має свою «частку» у владі й тому має право (у принципі) претендувати на титул правителя. Таким чином, рід, влада й територія являють собою нерозривну єдність, що має, в певному сенсі «сакральний» характер. В процесі еволюції цієї моделі до правлячого кола допускаються особи з-поза роду й це, на думку дослідника, вже свідчить про її розклад¹⁴.

Однак, якщо прийняти, що особи з-поза роду теж ставали членами роду (зрештою, це була необхідна умова прийняття їх до «кола влади»), то його розширення вже не виглядає «розкладом». З різних причин (територіальна експансія, розгалуження роду) цей процес є закономірним, що, звичайно, не скасовує його «патримоніальності» – адже нові члени роду повністю переймають його звичаї й норми.

З цієї точки зору «патримоніальна» концепція держави збігається з теорією «колективного сюзеренітету» В.Пашуто, згідно якої, кожен руський князь, входячи до кола феодальних правителів, мав свою частину («причастя») у владі через виділення йому земельних володінь¹⁵. Б.Рибаков, дослідивши Любечський замок, дійшов подібного висновку: на його думку, руське місто

було «колективним замком» найбільших земельних магнатів даної округи на чолі із самим князем¹⁶.

Однак і М.Погодін так розумів устрій Київської Русі. «Всі дії, що приписуються літописами мешканцями міст, показують їх як споконвічно військових людей», – пише він у своєму викладі змісту руських літописів¹⁷. До кожного міста належав «певний простір землі», що був поділений на княжі, боярські й міські (вояцькі) волості. Князь накладав данину на землю у цілому, а платники розподіляли її між собою. У призначений строк данина звозилась до міста й кожен «власник» одержував її частку згідно розмірів своїх «володінь»¹⁸.

Подібне «колективне володіння» було властиве не тільки вищим рівням влади. Так, Н.Фюстель де-Куланж показав, що у Західній Європі велика земельна власність (маєток) теж могла бути поділена між кількома власниками, котрі, проте, ділили не землю, а доходи з неї, залишаючи маєток цілісним як соціально-економічну одиницю¹⁹. Так само було й у селянському господарстві: М.Блок відзначив, що термін «власність» стосовно нерухомості був майже позбавлений сенсу – мало значення лише те, що з цієї нерухомості можна було одержати, тому, як тільки врожай був зібраний, всі, хто «мав частку» у даній землі, втрачали до неї інтерес й вона наче поверталась у спільне володіння²⁰.

Таким чином, принцип «колективного володіння» пронизував все середньовічне суспільство і був характерний для всіх рівнів організації й для всіх суспільних груп. Вдало застосований В.Пашуто термін «причастя» прямо перегукується з «партиципацією» Л.Леві-Брюля, що означає «належати» у містичному значенні, тобто, входити до єдиного цілого, що об'єднувало ландшафт території з реальними й надприродними істотами у нерозривний «образ» землі²¹.

Щоб звести «родову», «патримоніальну» й «колективного сюзеренітету» теорії до певної однозначності, можна скористатись думкою М.Костомарова, що в Україні-Русі «демократичний принцип народної рівності служить підкладкою, але на ній безперестанку підводяться з народу вищі верстви»²². Отже, устрій Русі (й, зрозуміло Великого Князівства Литовського) мав два рівні організації: «підкладку» – населення території, структуроване за принципом самоврядування («народної рівності») й «вищі верстви», що включали монарха, монарший рід й роди його найближчих соратників.

Подібне розуміння відповідає реаліям епохи: принаймі у XVI ст. політики чітко розмежовували «річ посполиту господарську» й «річ посполиту земську»²³. Якщо взяти до уваги, що військово-політичні спільноти кожної території теж називали себе «паньствами» або «речами посполитими»²⁴, то прояснюється досить чітка структура держави: землі («речі посполиті» кожної території) об'єднувались у політичну цілісність («річ посполиту земську») монархією («річчю посполитою господарською»). Ця остання була, так би мовити, «надземською» військово-політичною організацією або, у термінах В.Пашуто, «колективним сюзереном» земель. Якщо структура земель відзначалась сталістю, консервативністю й відтворюваністю, то монархія

змінювалась й визначити напрями цих змін якраз і допоможуть «родова» й «патримоніальна» концепції.

«Родова» концепція враховує, що кривно-родинні зв'язки мали першопочаткову (основну) структуруючу роль, тому такі явища як «родинна солідарність» й «боротьба кланів» мали величезну вагу у владних стосунках. Це визначає необхідність врахування родово-сімейних обставин при аналізі політичних подій. Натомість «патримоніальна» концепція, розуміючи феодальну державу як єдність монархії, влади й території, дає змогу з'ясувати структуру самої монархії у її нерозривному зв'язку з населенням залежних територій. Нарешті, теорія «колективного сюзеренітету» дозволяє розглядати монархію і землі як два рівні організації суспільства, певним чином ізольовані один від одного й навіть протиставлені. Прослідковуючи динаміку цього протистояння, можна окреслити суттєві риси еволюції державного механізму Великого Князівства Литовського.

Стан досліджень дає змогу досить повно окреслити цю еволюцію. Як впливає з археологічних даних, племена литовців, жемайтів й аукштайтів з початком активних контактів з політичним довкіллям були орієнтовані на військові діяння: величезна кількість зброї у похованнях за майже повної відсутності сільськогосподарських знарядь виразно засвідчує це²⁵. Переписи війська литовського 1528, 1565 і 1567рр. показують, що ситуація мало змінилась й через століття: Литва, Жемайтія і Аукштайтія залишились основними «поставниками» вояків – досить порівняти їх число з цих земель і, наприклад, з Волині²⁶. Г.Ловмянський зауважив, що політичну вагу окремих територій у середні віки вирішували густота і якість лицарського люду²⁷. Дані переписів тільки підтверджують думку про те, що, будучи політичним центром Князівства, Литва домінувала над руськими землями, тому необхідно ствердити, що зміни державної структури починались звідси й стосувались тільки Литви й близької до неї Білорусі – українські ж землі залишались осторонь, виступаючи у ролі об'єкта перетворень.

Як відзначив Ш.Пті-Дютайї, варяги-норманни всюди, куди приходили, приносили з собою певні навички управління. Від півночі до півдня Європи вони намагались підтримувати стосунки між собою й запозичували з одного королівства до іншого і методи управління, що відкрились їм. «Вони були в цю епоху народом, – заключає дослідник, – обдарованим здатністю панувати»²⁸. Очевидно, що литовці теж володіли цього роду «політичним генієм», виступаючи у ролі воюючого, а значить, організуючого й правлячого елементу стосовно політичного довкілля.

Починаючи від розбоїв і грабіжництва у XIII ст.²⁹, литовські дружини дуже скоро перейшли до практики військово-політичних союзів, а литовські вояки й окремі загони стали найматись на службу у польські, руські й навіть німецькі землі³⁰. Вони зробили, як пише М.Любавський, війну своїм промислом³¹. Літопис свідчить, що литовці виступали родовими групами, що складались з «старейшей князе», «князе» та «братей их»³². Стосовно цього слід погодитись з М.Грушевським, що організація литовських дружин була ідентичною до

політичної системи Давньої України-Русі³³, а отже, боротьба між родовими угрупованнями мала вирішальне значення у розвитку литовської державності.

У літописних оповідах знаходимо цьому підтвердження. Миндовг спочатку «уби» Вишимута Булевича «й жену его поял й братею побил», а потім переміг всю іншу «братею й братаничей»³⁴, заклавши підвалини державності Князівства. З кінця XIII ст. серед його нащадків на чоловіче місце висувається група Лютувера (Путуверуса), сини якого Вітень і Гедимін, а особливо онук Ольгерд, приєднавши білоруські й українські землі, завершили територіальне оформлення держави.

Щодо її структури, то, як зауважує М.Любавський, приєднані «місцеві суспільства» зберегли самоврядування, часто діючи самостійно й незалежно від великого князя й іноді навіть вели його за собою³⁵. Літопис висвітлює механізм стосунків між монархією й цими суспільствами. Так, у Подільській землі було троє «отчичей» і «дедичей» – татарських князів, від яких у землю по данину наїжджали баскаки. Постачали данину «отамани», яких, очевидно, слід ідентифікувати як керівників місцевих суспільств. Ольгерд, розгромивши татар, дозволив своїм племінникам Коріатовичам «увійти у приязнь» з «отаманами» й відтепер цей князівський рід став захищати Подільську землю, одержуючи за це данину³⁶.

Багато пізніше, у 1548 р. кримський хан Сахіб Гірей написав до великого князя Жигимонта Августа з приводу південноукраїнських земель: «Хто тие земли й врочища ку своєй руце будеть мети й вживати, то того земля будеть, бо ест то земля не твоя, ане моя, одно Бозская: хто моцнейший, тот себе одержит»³⁷. Отже, характер стосунків між монархією й землями не змінився: хто «моцнейший», той «входить у дружбу» з місцевим керівництвом, заключає договір і стає захисником, а значить, сюзереном даної землі, одержуючи з неї данину. Перед нами звичайні для середньовіччя стосунки сюзеренітету-підлеглості між військово-феодальною групою (монархією) й залежними територіями. Так, об'єднавши литовські, білоруські і українські землі, литовська монархія стала їх «колективним сюзереном», – структура ж самих земель залишилась незмінною.

Однак, всередині цього «колективного сюзерена» продовжувалась боротьба за владу між членами панівної династії. Ольгерд й Кейстут відібрали престол у Явнути (Наримунта), а Ягайло переміг свого брата по батькові Володимира. Відомою є боротьба Ягайла з дядьком своїм Кейстутом – перший навіть віддав Ордену за підтримку пів-Жмуди³⁸. Потім Ягайло, вже як польський король й великий литовський князь мусив ділитись владою із своїм кузеном Вітовтом. По смерті Ягайла боротьба спалахнула з новою силою: Жигимонт Кейстutowич узяв верх над Свидригайлом Ольгердовичем, але сам загинув внаслідок змови, організованої Іваном Чорторийським – праонуком Ольгерда.

Я.Длугош пише, що всі литовські й руські пани раді були збавитись від «тирана»³⁹, тобто, ненависть до нащадка Кейстута об'єднала політичні еліти литовських й руських земель. Подібно тому, як по смерті Кейстutowича Вітовта вони (литовські й руські пани) обрали на великого князя Ольгердовича

Свидригайла, то тепер, після вбивства Кейстутовича Жигимонта – обрали Ольгердовича Казимира. Таке співпадіння стане цілком зрозумілим, якщо взяти до уваги той факт, що еліта українських земель – князі Друцькі, Чорторийські, Вишневецькі, Збараські – були Ольгердовичами⁴⁰, а князі Наримунтовичі-Острозькі піднесли за протекцією Ольгердовича Ягайла⁴¹. Отже, за допомогою своїх родичів Казимир Ягайлович (Ягеллон) подолав суперників і прийшов до влади, внаслідок чого монархія одержала стабільність і кривородові конфлікти втратили свою вирішальну роль. Проте і Казимир мусив миритись зі Свидригайлом, котрий, судячи з численних надань маєтків, був повноправним володарем Волині й до самої смерті вважав себе великим князем⁴².

Прихід до влади Казимира Ягеллона означав завершення «патримоніальної» епохи у еволюції устроєвої структури Князівства, хоч всі його соратники й були родичами, однак не претендували на рівноправну участь у владі. Якщо московські бояри І.Бельський і М.Мстиславський і у 1567 р. вважали, що мають право на литовський великокнязівський трон⁴³, то, наприклад, князі Сангушки, за свідченням Биховця, приїхали разом із всіма князями й боярами волинськими «й вдарили чолом великому князю Казимиру служити й присягу єму на том свою дали верне служити єму й великому князству Литовському»⁴⁴. Отже, структура нової політичної еліти Князівства засновувалась не на кривородинних, а на зв'язках патронату-вірності, що ставили територіальних князів у підлегле становище.

Звичайно, це сприяло більшій стабільності монархії, оскільки влада, на відміну від «патримоніальної» розмитості меж й невизначеності відтепер чітко ототожнюється з особою великого князя. Однак це зовсім не скасовує принципу «колективного керівництва» – тільки цього разу співправителем великого князя виступає його рада як «колективний орган». Зрозуміти сутність стосунків між монархом і його радою допоможе твір англійського правника XIII ст. Г.Брактона «Про закони і звичаї Англії».

«Робить короля королем закон, – пише Г.Брактон, – а закон... це спільне рішення мудрих мужів, (прийняте) у раді»⁴⁵. Виходить, що короля королем робить рада, оскільки своїм спільним рішенням пани радні встановлюють легітимність королівської влади. Це й визначає їх місце у структурі монархії: «Король має над собою вищого – Бога, а також закон, який робить його королем, також свою курію, – а саме – графів, баронів. Тому ось вони і вважаються наче співправителями короля, а хто має співправителя, має і господаря і тому, якщо король буде правити без шорів – тобто не рахуючись із законом, то вони повинні вгнзудати його»⁴⁶. Таким чином, монарх у часи середньовіччя далеко не був самодержцем, а лише ставлеником, а тому виразником групових інтересів дуже тісного кола політичної еліти – найближчих вельмож. Що така модель влади стосується Великого Князівства Литовського, знаходить підтвердження у джерелах.

Тексти домовленостей, договорів, постанов, розпоряджень, вироків тощо обов'язково містять формулу «з поради панів радних наших»⁴⁷. Також листи й

привілеї на право володіння маєтком чи промислом неодмінно засвідчують присутність вельмож: «Великий князь Свидригайло, порадившись з нашими панами й князями й радою, даємо...»⁴⁸. Таке виключне становище панів радних закріплено й Литовським Статутом 1529 р. У розділі III «Про охорону Маєстатом Господаря прав, границь й свобод держави Великого Князівства Литовського» артикул 1 стверджує: «Панів Радних, що засідають у лавиці Сенату Великого Князівства Литовського й котрі свої прерогативи за Казимира й Олександра мали, Господар ніколи не буде принижувати, але слави, щастя, й цілості цього славного паньства всіма силами пильнувати буде»⁴⁹.

Отже, «прерогативи панів радних» і «слава паньства» тут якби поняття рівнозначні й «приниження панів радних» ніби означає й «загибель держави». Крім того, у розділі відображені й законодавчі функції великокнязівської ради: «Нові права будуть створюватись Господарем за радою й згодою Сенату»⁵⁰. Як бачимо, співпадіння з тим, що писав Г.Брактон, майже текстуальне – великокнязівська рада була дійсно співправителем монарха й мала особливі стосунки з ним, а отже, неможливо не враховувати цієї обставини.

Статут 1529 р. також ясно вказує, коли склалось «колективне керівництво» Великого Князівства Литовського – за Казимира й Олександра. Тому саме з цих часів слід вести мову про устроєву трансформацію Князівства. З'ясувати її сутність допоможе «родова» теорія, як її розумів польський історик В.Семкович.

Висвітлюючи події Городельської унії 1413 р., дослідник зазначає: «Сильне почуття родової покровності, що йде у парі з почуттям спільності родового інтересу, створює серед родичів солідарність, яка є головним важелем у політичних діях шляхти, її найважливішою протиположністю партикулярній, обласній політиці»⁵¹ (підкр.– авт.). Слід погодитись, що у колі «колективного керівництва» Князівства почуття покровності й солідарності, виникаюче із спільності інтересів, було не менш сильним, ніж у колі «патримоніального керівництва». Але якщо «патримоніальний» характер влади у часи Ягайла і Свидригайла покладав наявність кількох рівноправних претендентів на владу, що створювало підставу для конфліктів, то Казимир Ягеллон вже уособлював єдність монархії. Таким чином, її колективний інтерес не розпорошувався на боротьбу між потенційними великими князями, а міг зосередитись на єдиній «загальнодержавній» політиці, спрямованій, у першу чергу, проти обласного партикуляризму.

Немає потреби доводити, наскільки цей останній був небезпечним для литовського панування. О.Єфименко проникливо зауважила, що зміна руських князів Гедиміновичами не змінила структури земель, оскільки «поняття про право кожного члена князівського роду на долю у державі, про старшинство, про стосунок молодших удільних князів до старшого – все це цілком відтворювало староруські князівські поняття й відносини»⁵². Тільки Казимир Ягеллон, опершись на нову еліту, зміг дієво протиставитись окремішності руських земель, поступово замінюючи правлячі династії своїми намісниками й воєводами.

Однак, це було тільки початком боротьби з партикуляризмом, тому що, насаджуючи своїх соратників, великий князь не міг скасувати місцевого самоврядування, яке продовжувало функціонувати незалежно від монархії. Щоб повністю забезпечити своє панування, монархії необхідно було підпорядкувати населення земель безпосередньо своїй владі. Для цього наступники Казимира запровадили литовсько-руський сейм і єдине для всіх земель право – Литовський Статут 1529 р.

«Демократизм» («участь населення в управлінні») впливає із самої сутності феодальної держави, заснованої на міжособистих зв'язках.⁵³ Структура її включає в себе суспільну «вертикаль» (феодальну ієрархію) і «горизонталь» (стосунки корпоративного й територіального типу). «Вертикаль» виникає із встановлення зв'язку патронату – вірності між правителем і воїном. Воїн, офіруючи правителеві свою вірність й професійне мистецтво, одержує право на володіння маєтком. Правитель, використовуючи воїна, винагороджує його маєтком й покровительством. Стосунки ці оформлюються правильним договором, в якому чітко вказуються обов'язки сторін. Наприклад, у 1499 р. великий князь Олександр дав черкаському землянинові Гринькові Вашкевичу маєток з обов'язком «служби земської», а у 1501 р. господар, «вбачивши верную й пильную й николи невмешкальную службу» Івашка Лабунського, підтверджує йому держання двох селищ⁵⁴.

Є очевидним, що порушення вірності землянином (зрада великому князеві) приводило до позбавлення його маєтку, шляхетських прав й навіть смертної кари. Так, у 1507 р. Жигимонт Старий позбавляє «зрадників князів Глинських» маєтків й передає їх іншим особам⁵⁵. Також в ухвалі Городненського сейму 1567 р. наголошується, що шляхтич, який не прибув на війну, «не маєт уживати волностей шляхетских й еще виною, в статуте положоною, каран бити маєт»⁵⁶.

Однак і на правителя особистісний характер зв'язку накладає обов'язок покровительства й додержання прав і свобод шляхтича: як пише А.Гуревич, відмова сеньйора робити це звільняє шляхтича від необхідності йому служити й коритися⁵⁷. Ось ця остання обставина і є підставою виникнення сейму. «Оскільки вірні були пов'язані з королем всіма своїми інтересами, – пише Н.Фюстель де Куланж, – то всяка дія короля стосувалась їх занадто відчутно, й неможливо було не питатись їх думки. З ним радились не в ім'я суспільного, а в ім'я їх приватного інтересу. Якщо йшлося про війну, то крім видатків, які вони поносили, було відомо, що успіх збільшував загальну заможність вірних, а поразка її применшувала; отже, союз мав право вирішувати, хоче чи не хоче він даної війни»⁵⁸.

Литовсько-руський сейм якраз і виник як устроєва реакція на посилення тиску з боку Московії й Кримського ханства. Не маючи можливості одержати допомоги від Польщі⁵⁹, монархія була змушена шукати ресурси всередині держави й по смерті Казимира, у 1492 р. до Волині, Київщини й Брацлавщини були виряджені послы із запрошенням на вибори великого князя.⁶⁰ Як погоджуються дослідники, це стало початком литовсько-руського сейму.⁶¹

Знаючи особливості феодального способу управління – як влучно зауважив І.Гревс, васали були не стільки тими, ким управляють, скільки самими органами управління⁶², – можна припустити, що впровадження спільного литовсько-руського сейму вимагало радикальних змін у структурі держави, адже включення до сеймового стану не тільки накладало на військового обов'язки, але й надавало величезні права і свободи.

У зв'язку із цим перед монархією постає ряд завдань: створення засобів контролю над новою шляхтою, включення її до єдиного правового поля, організація відповідних інституцій, посад тощо. Однак, як зазначають дослідники, необхідною передумовою для цього є виділення шляхетського стану з населення територій й чітке правове відмежування його від інших соціальних груп.⁶³

У власне литовських й частково білоруських землях цей процес розпочався, як прийнято вважати, від Кревської унії 1385-1386 рр., коли литовське боярство, що приймало католицтво, одержувало привілеї, подібні до тих, що їх мала шляхта польська.⁶⁴ Потім виділення «народу політичного» продовжилось включенням литовських родів до гербів польських шляхетських родів у 1413 р.⁶⁵ Для більшості білоруських й українських земель виокремлення упривілейованого стану було підштовхнене Свидригайловими війнами.⁶⁶ Однак реальне залучення українського вояцтва до монархії стало можливим тільки з виникненням литовсько-руського сейму у 90-х рр. XV ст.

Як показав І.Лаппо, сутність цього процесу заключалась у «штучному відмежуванні» боярства від селянської маси, що, у кінцевому рахунку, зводилось до «мобілізації» тих груп населення, що могли нести військову службу за своїм майновим станом.⁶⁷ Як і у сусідній Польщі це визначало відкритість шляхетсько-боярського прошарку для інших суспільних груп⁶⁸, оскільки єдиним критерієм шляхетності стає здатність утримувати себе відповідно до вимог військової служби, а це, як впливає із Статуту 1529 р. [Р. 2, Арт. 1] було далеко недешево.⁶⁹ Тому перехід у шляхетство й позбавлення його було звичайною справою на протязі всього XVI й навіть XVII ст. й, за словами М.Грушевського, являло собою не ласку чи деградацію, а просто заміну обов'язків.⁷⁰

Ось ця обов'язковість військової служби й пов'язані з нею небезпеки породжували головну трудність формування феодального війська. По-перше, селяни й міщани не поспішали переходити у ранг привілейованих – і початково переведення їх у боярство здійснювалось навіть «за декретом». Так, у 1496 р. великий князь Олександр цілій «тягловій братії» дав листа, згідно якого вони мали служити у війську й звільнялись від своїх тяглових повинностей.⁷¹ По-друге, показна частина такої формальної шляхти ухилялась від служби, продовжуючи, тим не менше, користуватись усіма шляхетськими вольностями. Цей стан, так би мовити, «першопочаткового хаосу» призводив до того, що у Князівстві, як пише С.Кутшеба, «був цілий ряд ряд шабелів у суспільстві», а окремі верстви населення так із собою зливались, що нераз було важко ствердити, де є межі однієї верстви й звідки починається наступна.⁷² Таким

чином, виокремлення власне військової верстви з чітко окресленими обов'язками й тісно пов'язаними з ними правами й свободами стає одним з найважливіших завдань монархії у справі реформування держави у нових історичних умовах.

Навряд чи можна погодитись із розповсюдженою у історіографії думкою, що метою «виводу шляхетства» було позбавлення шляхетських прав не-шляхтичів, що дозволяло обмежити доступ до привілейованого стану вихідцям із соціальних низів⁷³. Як показав В.Семкович, у Польщі XIV-XVI ст. «вивід шляхетства» насправді був шляхом проникнення до шляхетського стану інших груп, тобто «кузнею фальшивого шляхетства»⁷⁴. Це цілковито стосується і Великого Князівства Литовського, адже у кінці XV-XVI ст. ця держава страждала не від надмірного числа претендентів на шляхетство, а від недостатньої чисельності війська. Тому, вступаючи на литовський трон, Жигимонт I Старий у 1506 р. гарантує непорушність маєтних прав навіть тому, хто не має на це достатніх листів й доказів – тільки б свідки підтвердили, що він або хоч його предки тримали маєтки за часів Вітовта, Жигимонта Кейстуовича чи Казимира⁷⁵. Таким чином, всі, без винятку, держання, загальноземським привілеєм 1506 р. визнаються легітимними – й тепер постає проблема як змусити цих шляхтичів виконувати свої обов'язки. Ось для цього й послужив «вивід шляхетства».

У 1507 р. Жигимонт Старий видає «Ухвалу, окреслюючу вивід шляхетства за примовою». Зміст її такий: якщо хтось звинуватить когось у не-шляхетстві, цей останній зобов'язаний «вивестися» свідченням двох шляхтичів, а якщо стількох не набереться, то хоча б одного. Однак, якщо й одного не знайдеться, то згодиться й лист, причому не обов'язково самих великих князів, але й «некоторих панов рад високих» й не тільки лист на володіння маєтком, а такий, в якому оскаржений названий боярином⁷⁶. Звичайно, можна по-різному інтерпретувати даний документ, але слід все-таки визнати, що вимоги до шляхетності були досить м'якими й довести своє «благородство» землевласникові було нескладно – якщо тільки він цього бажав.

Ось це останнє вказує на сутність Устави 1507 р. Вся справа полягала у тому, що земляни-землевласники не дуже й хотіли йти на війну, воліючи подавати себе за слуг путних чи навіть селян, щоб платити податок, але жити спокійно. Єдине, що могла у даному випадку вдіяти монархія – це перевірити, чи даний землевласник є шляхтичем. Якщо так, то, згідно закону, шляхтич мусить йти на війну, якщо ні – то як не-шляхтич він не має підстав до землеволодіння. Отже, за допомогою «виводу шляхетства» монархія змушувала підданих виконувати свої обов'язки: шляхтичів – служити у війську, селян і міщан – платити податки.

Це очевидно, що Устава 1507 р. далеко не вирішувала цієї проблеми, а тільки відкривала собою цілу низку заходів, покликаних «мобілізувати» шляхту кожного разу як тільки виникала потреба збільшити військо. Якщо розглядати цю діяльність з точки зору устроєвої структури держави, то стане

зрозуміло, що монархія таким чином поширювала сферу свого безпосереднього впливу, тобто «накидала» землям свою власну структуру, поступово обмежуючи їхній партикуляризм. Окреслений шляхом «виводів» шляхтич відтепер підлягав безпосередньо великому князеві й панам радним й таким чином переорієнтовувався з локальних (земських) інтересів на загальнодержавні. Наступним завданням монархії стає закріплення нової структури юридично, тобто, вилучення шляхтича з відання місцевого права й підпорядкування його загальнодержавному.

Про це було задекларовано великим князем Олександром у Волинському привілеї 1501 р. Документ гласить, що великий князь зобов'язується дотримуватись всіх прав землі Волинської, як це і його предки робили, але тільки до того часу, «поки права, статuti всей земли, отчизни нашей, великому князству Литовскому, встановим; а коли права й статута у в отчизне нашей уставим, тогди все земли наши одного ся права держати мають й одним правом сужони будут, подле статуту»⁷⁷ (підкр. – авт.).

Швидко, однак, реалізувати цю декларацію не вдалось. У 1522 р. була видана ще одна «Устава про вивід шляхетства за примовою», ідентична за своїм змістом до Устави 1507 р. У 1528 р. здійснюється перепис війська литовського, який ще точніше окреслює коло «народу шляхетського». І тільки після цього, у 1529 р. нарешті видається І Литовський Статут як «кодекс шляхетський». М.Грушевський справедливо зауважує, що цей Статут «займаєть ся головно шляхетською верствою й обороною її інтересів, нормує відносини сеї верстви до правительства й до иньших верств, самими ж сими иньшими верствами дуже мало займаєть ся»⁷⁸. Це не скасовує, тим не менше, загальнодержавності Статуту⁷⁹, бо саме шляхетська верства становила «кістяк» загальної політичної організації країни⁸⁰.

Загалом, у історіографії прийнято вважати видання І Статуту спробою подолання внутрішньої роз'єднаності Великого Князівства Литовського⁸¹. Це, власне кажучи, було загальноєвропейською тенденцією⁸² й сучасники закликали Жигимонта І усунути юридичний партикуляризм у країнах, йому підвладних⁸³. Як ми бачили, логіка трансформації Князівства у XV-XVI ст. теж дозволяє розглядати прийняття Статуту 1529 р. як завершальний акт процесу устаткування перетворення держави. Але, щоб з'ясувати його зміст, необхідно розглянути устрій Князівства, описаний Статутом 1529 р.⁸⁴

Очолює «річпосполиту» Велике Князівство Литовське великий князь (господар), що керує військом, відповідає за захист держави й відвоювання втрачених земель [Р.3, Арт.1,2]. З цього становища військового керівника впливають й усі інші прерогативи монарха⁸⁵. Він має право розпоряджатися державною (господарською) власністю й надає шляхті маєтки, а також відбирає їх у дезертирів, зрадників і злочинців; здійснює правосуддя: позбавляє життя вояків за особливі провини, судить справи державні й приватні, виступає гарантом всіх прав і свобод громадян [Р.2, Арт.1-3, 5, 12-14; Р.3, Арт.7, 13-14].

Незважаючи на такий обсяг компетенцій, великий князь не є самодержцем: згідно Статуту, він є лише керівником «колективного органу управління» –

великокнязівської ради, що є верховною законодавчою інституцією у державі [Р.3, Арт.6]. Крім того, Статут спеціально омовлює недоторканість прерогатив актуальної політичної еліти Князівства (тієї, що склалась за Казимира й Олександра), підкреслюючи особливість стосунків монарха й панів радних, єдність становища та інтересів яких ніби ототожнюється із «славою, щастям й цілісністю держави» [Р.3, Арт.1].

Поточну владу на місцях (управління й суд) здійснюють старости, державці і тивуни [Р.3, Арт.5] за допомогою різного роду урядників. Всі вони за виконання своїх чинностей беруть з приватних осіб плату [Р.1, Арт.15; Р.2, Арт.9]. Невиконання наказу урядника карається штрафом [Р.3, Арт.16], а посягання на його життя – смертною карою [Р.1, Арт.7]. Природно, що стати урядником міг тільки шляхтич, що має свої маєтки у межах Князівства.

Усі права й свободи «народу політичного» держави – шляхти, випливають з їх становища військових. Тільки для того, щоб шляхтич міг забезпечити себе всім необхідним для професійної діяльності (кінь за 4 копи грошей, панцир, шолом, спис тощо – Р.2, Арт.1), він одержує від господаря маєтки й має право придбати їх приватно. З цієї ж причини піддані шляхетського стану не відбувають повинностей, звільнені від сплати срібщини (данини), дякла, а також від всіляких обтяжень (адміністративної влади децьких, стацій, половщини та ін – Р.1, Арт.22). Звідси випливають й правові обмеження шляхтича: щоб він не втратив своєї військової «кондиції», Статут дозволяє розпоряджатись йому на власний розсуд тільки третиною маєтку [Р.1, Арт.15] й забороняє займатись іншими видами діяльності, крім «служби господарської» та всього, що їй стосується.

Так виглядає устроєва структура Великого Князівства Литовського, описана Статутом 1529 р. Автори цього документу були послідовними й повністю дотримались декларації 1501 р., не включивши до політичної структури держави місцевого самоврядування: влада повинна здійснюватись директивно, «згори донизу». Навіть вальний сейм – основна, виходячи з логіки функціонування феодальної держави інституція, був повністю підпорядкований монархії. Згідно інструкції великого князя воєводи і старости для скликання вального сейму повинні були наказати хорунжим обрати «по два землянина добрих людей» і разом з ними їхати до Вільна для «справування пильних дел господарських й земських»⁸⁶.

Це останнє й допоможе з'ясувати сутність «централізованості»⁸⁷ Князівства. Внутрішньо сконсолідована монархія («річ посполита господарська») через: 1) заміну місцевої політичної верхівки земель своєю «адміністрацією»; 2) створення литовсько-руського сейму; 3) впровадження єдиного для всієї держави права, – долала місцевий партикуляризм, об'єднуючи землі («речі посполиті земські») у єдиний суспільно-політичний організм. Отже, це не була централізація в сенсі утворення абсолютиських монархій XVII-XVIII ст.⁸⁸, а «поширення» монархії на землі, «наповзання» її структури на місцеве самоврядування.

Це стало можливим завдяки «родо-колективістському» принципові організації влади у Князівстві й Статут 1529 р. це ясно відобразив. Подібно тому, як на вершині суспільної ієрархії господар і його пани радні утворювали «колективного сюзерена» підвладних територій, так і кожний шляхетський рід був «колективним власником» маєтків – особа мала право розпорятися тільки третиною своїх володінь, усе ж інше залишалось у власності роду.

Статут вказує на мету цього установа: щоб шляхтич не втратив своєї «військової кондиції». Таким способом монархія здійснювала контроль над своїм «народом політичним», а через нього – над усім підвладним населенням та його організаціями. Так «родо-колективістський принцип», «пронизуючи» усі щабелі суспільства, «скріплював» його у єдине «політичне тіло».

Як буде показано далі, саме конфлікт між монархією й землями з одного боку й «родо-колективістським» і «приватновласницьким» принципами організації суспільства з іншого, став причиною розпаду Великого Князівства Литовського.

¹ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1963. – Т.1. – С.282.

² Антонович В. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т.1. – С.4.

³ Сильванский Н. Феодализм Древней Руси. – СПб., 1907. – С.82.

⁴ Чубатий М. Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIVст.//ЗНТШ. – Львів, 1924. – Т.134-135. – С.63-66.

⁵ Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от второй полов.XVв. до Люблинской унии 1569г.//Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч.7, Т.2. – С.111-115, 139.(Далі – Архив ЮЗР).

⁶ Ефименко А. История украинского народа. – СПб., 1906. – Вып.1. – С.2, 84.

⁷ Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1991. – Т.1. – С.116.

⁸ Любавский М. Литовско-русский сейм. – М., 1901. – С.46.

⁹ Пор.: Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т.4. – С.623.

¹⁰ Balzer O. Z powodu nowego zarysu historii ustroju Polski//Kwartalnik Historyczny. – R.20. – 1906. – Z.1-2. – S.1-57.

¹¹ Kutrzeba S. Unia Polski z Litwą//Polska i Litwa w dziejowym stosunku. – Kraków, 1914. – S.472.

¹² Łowmiański H. Studia nad dziejami Słowiańszczyzny, Polski i Rusi w wiekach średnich. – Poznań, 1986. – S.614.

¹³ Adamus J. O kierunkach polskiej myśli historycznej. – Łódź, 1964. – S.74.

¹⁴ Adamus J. Polska teoria rodowa. – Łódź, 1958. – S.126-132, 300-308.

¹⁵ Пашуто В. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси.//Польша и Русь. – М., 1972. – С.11.

¹⁶ Рыбаков Б. Первые века русской истории. – М., 1969. – С.155.

¹⁷ Погодин М. Древняя русская история до монгольского ига. – М., 1872. – Т.2. – С.692.

¹⁸ Там само. – С.695-696.

¹⁹ Фюстель де Куланж Н. История общественного строя древней Франции. – СПб., 1907. – Т.3. – С.301.

²⁰ Блок М. Апология истории. – М., 1986. – С.177.

²¹ Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. – М., 1930. – С.301.

²² Костомаров Н. Вказ.праця. – С.285.

- ²³ Див.напр.: Грамоты Великих князей Литовских с 1390 по 1569г./Изд. В.Антонович и К. Козловский. – К., 1868. – №55. – С.138(Далі – ГВКЛ).
- ²⁴ Див.: Архив ЮЗР. – К., 1861. – Ч.2, Т.1. – №2. – С.23.
- ²⁵ Археология СССР. Финно-угры и балты в эпоху средневековья/Под.ред В.Седова. – М., 1987. – С.386, 389-390, 393-395, 396.
- ²⁶ Литовская метрика. Книги Публичных дел. Переписи Войска Литовского//Русская историческая библиотека. – Петроград, 1915. – Т.33. – С.183-188, 200-232, 237, 260-299, 299-409, 418, 1237-1253, 1375-1378.
- ²⁷ Łowmiański H. Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Poznań, 1983. – S.391.
- ²⁸ Пти-Дютайи Ш. Феодалная монархия во Франции и в Англии X-XIIIвв. – М., 1938. – С.49.
- ²⁹ У літопису сказано: «Беда бо бє в Земли Володимерьстей от воеваньє литовского»//Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т.2. – С.702(Далі – ПСРЛ).
- ³⁰ Леонтович Ф. Бояре и служилые люди в Литве//Журнал Министерства Юстиции. – 1907. – №5. – 223-224.
- ³¹ Любавский М. Литовско-русский сейм. – С.38.
- ³² ПСРЛ. – Т.2. – С.735.
- ³³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – С.19.
- ³⁴ ПСРЛ. – Т.2. – С.735.
- ³⁵ Любавский М. Литовско-русский сейм. – С.40, 41.
- ³⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.3. – С.164-165.
- ³⁷ Метрика Великого Княжества Литовского. Книга Посольская/Изд.К.Оболенский и И.Данилович. – М., 1843. – №28. – С.42(Далі Метрика ВКЛ).
- ³⁸ Czacharowski A. Rola króla Władysława Jagiełły w pertaktacjach polsko-krzyżackich przed wielką wojną//Akta universitatis N.Copernici. Historia. – Т.24. – Toruń, 1990. – S.52.
- ³⁹ Polska Jana Długosza/Под.ред. Н.Самсоновича. – Warszawa, 1984. – S.379.
- ⁴⁰ Див.: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993. – схеми на С.289-305.
- ⁴¹ Васал Любарта Федір Острозький став вірним Ягайла ще у 1386р., коли одержав від Ягайла замок Острог//Archiwum Xsiążąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie. – Łwów, 1887. – Т.1. – №5. – S.5. – (Далі – AS).
- ⁴² Див.: Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч.8, Т.4. – №3-7. – С.7-16; Skarbiec dyplomatów/Wyd.I.Daniłowicz. – Wilno, 1862. – Т.2. – №1803. – S.180; AS. – Т.1. – №35. – S.33.
- ⁴³ Skarbiec dyplomatów. – Т.2. – №2373-2378. – S.326-329.
- ⁴⁴ Хроника Быховца//ПСРЛ. – М., 1975. – Т.32. – С.135-137.
- ⁴⁵ Брактон Г. О законах и обычаях Англии//Хрестоматия памятников феодального государства и права. – М., 1961. – С.154-155. Див. також: Гутнова Е. Из истории политической мысли в средневековой Англии(к.XII-нач.XIVв.)//Культура и общественная мысль. – М., 1988. – С.123-131.
- ⁴⁶ Брактон Г. Вказ.праця. – С.155.
- ⁴⁷ Напр.: AS. – Т.1. – №35. – S.33; ГВКЛ. – №5. – С.161.
- ⁴⁸ Архив ЮЗР. – Ч.7., Т.2. – №17. – С.371.
- ⁴⁹ Czacki T. O litewskich i polskich prawach. – Warszawa, 1800. – Т.1. – S.178-328.
- ⁵⁰ Ibid.
- ⁵¹ Semkowicz W. Braterstwo szlachty polskiej z bojarstwem litewskim w unii horodelskiej 1413r. – Kraków, 1914. – S.38.
- ⁵² Ефименко А. История украинского народа. – С.84.

- ⁵³ Гуревич А. Феодализм//Философский энциклопедический словарь. – М., 1989. – С.689-691.
- ⁵⁴ ГВКЛ. – №13,14. – С.33-34.
- ⁵⁵ Skarbiec dyplomatów. – Т.2. – №2196-2205. – S.277-280.
- ⁵⁶ Довнар-Запольский М. Акты Литовско-русского государства//Документы Московского архива министерства юстиции. – М., 1897. – Т.2. – С.452(далі – Документы МАМЮ).
- ⁵⁷ Гуревич А. Феодализм. – С.689.
- ⁵⁸ Фюстель де Куланж Н. История общественного строя древней Франции. – Петроград, 1916. – Т.6. – С.776.
- ⁵⁹ Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства до Люблинской унии 1569г. – Харьков, 1902. – С.70.
- ⁶⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1846. – Т.1. – №101. – С.339 (Далі – Акты ЗР).
- ⁶¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – С.253-254.
- ⁶² Гревс И. Феодализм//Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1902. – Т.70. – С.518.
- ⁶³ Поп.: Tymowski M. Wczesne państwo a dojrzałe państwo w historii Wschodniej i Centralnej Europy oraz Zachodniego Sudanu//Przegląd Historyczny. – Т.80. – z.4. – S.679.
- ⁶⁴ Bardach J. Krewa i Lublin. Z problemów unii polsko-litewskiej//Kwartalnik Historyczny. – R.76. – 1969. – Z.3. – S.600.
- ⁶⁵ Semkowicz W. Braterstwo szlachty. – S.27, 45-46.
- ⁶⁶ Łowmiański H. Studia. – S.416-420.
- ⁶⁷ Лаппо И. Великое Княжество Литовское во второй половине XVIв. Литовско-русский повет и его сеймик. – Юрьев, 1911. – С.178-190.
- ⁶⁸ Samsonowicz H. Problem stanów w Polsce średniowiecznej//Przegląd Historyczny. – Т.80. – S.748-749.
- ⁶⁹ Czacki T. Op.cit. – S.179-328.
- ⁷⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.5. – С.43.
- ⁷¹ Довнар-Запольский М. Акты Литовско-русского государства. – М., 1899. – Т.1. – С.65-66.
- ⁷² Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie. – Lwów, 1914. – Т.2. – S.46-47.
- ⁷³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.5. – С.66. Яковенко Н. Українська шляхта. – С.48-49.
- ⁷⁴ Semkowicz W. Nagana i oczyszczenie szlachectwa w Polsce w XIV i XVw. – Lwów, 1899. – s.274.
- ⁷⁵ Skarbiec dyplomatów. – Т.2. – №2177. – S.274.
- ⁷⁶ ibid. – N2192. – S.277.
- ⁷⁷ Акты Литовской Метрики/Собр. Ф.Леонтович. – Варшава, 1896-1898. – Т.1, Вып.2. – №565. – С.72(Далі – АЛМ).
- ⁷⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.5. – С.55.
- ⁷⁹ Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S.22.
- ⁸⁰ Гревс И. Феодализм. – С.516.
- ⁸¹ Лазутка С. Первый Литовский Статут – феодальный кодекс Великого Княжества Литовского. – Вильнюс, 1973. – С.81-89. Bardach J. O I Statucie Litewskim//Czasopismo Prawno-Historyczne. – Т.28 – 1978. – z.2. – S.239-247.
- ⁸² Salmonowicz S. Narodziny nowożytnej myśli kodyfikacyjnej w Europie//Czasopismo Prawno-Historyczne. – Т.27. – 1977. – z.1. – S.83.
- ⁸³ Dworzaczkowa J. Z historii projektu kodyfikacji M.Sliwnickiego//Czasopismo Prawno-Historyczne. – Т.6. – 1952. – z.1. – S.178-183.

⁸⁴ Викладено за: Статут Великого Княжества Литовского 1529г./Под.ред.Яблонскиса. – Минск, 1960.

⁸⁵ Т.Чацький пише з цього приводу: «У народів, що живуть війною слова король і вождь сприймалися як тотожні. Хто не міг бути вождем, переставав бути королем»(Czacki T. Op.cit. – S.213-214. Pr.1080).

⁸⁶ Любавский М. Литовско-русский сейм. – Приложение. – №12. – С.23.

⁸⁷ У давнішій літературі “централізація” Великого Князівства Литовського розумілась буквально. Див., напр.: Чубатий М. Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIVст.//Записки НТШ. – Т.134-135. – Львів, 1924. – С.61-63; Бершадский С. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии. – СПб., 1883. – С.295.

⁸⁸ Про особливості утворення абсолютистських монархій у Нові часи див.: Зомбарт В. Современный капитализм. – М. – Л., 1931. – Т.1.

Глава II

Польсько-литовська унія у 1385-1568 рр.

Як встановлено дослідниками, Велике Князівство Литовське розв'язувало свої зовнішньополітичні проблеми двома способами: пошуком внутрішніх ресурсів й заключенням союзу з Коронаю Польською¹. Перший спосіб полягав у збільшенні війська шляхом залучення до військового стану нових груп населення. Коли цього виявлялось недостатньо, Князівство вдавалось до унії з Коронаю й таким чином одержувало необхідну допомогу.

Започаткував цей зв'язок великий князь литовський Ягайло, сподіваючись через поєднання держав дієво протиставитись натискові Ордену. Одружившись із польською королевою Ядвігою, він, згідно шлюбного контракту², пізніше названого Кревським актом 1385-1386 рр., зобов'язався «навіки втілити» Князівство до Корони³. Суперечки навколо цієї події не вщухли й до сьогодні: польська історіографія загалом приймає, що «втілення» було «дійсним»⁴, а литовська дотримується протилежної думки – один із дослідників навіть доводить, що сам Кревський акт є фальшивкою⁵.

Стосовно цього слід зазначити, що навіть цілковите визнання автентичності тексту акту 1385 р.⁶ не вирішує проблеми, оскільки він допускає різні інтерпретації. Надіславши листа з вимогою виплати данини з руських земель⁷, Ядвіга та її оточення засвідчили, що вважають унію актом приєднання Князівства до Корони, внаслідок якого перше втратило незалежність й перетворилось на провінцію другої⁸. Натомість литовські й руські пани, заявивши, що вони, як і їх предки, є людьми вільними й ніякої данини платити не будуть⁹, ясно показали, що Литва вступала в унію як суверенна держава і такою має намір залишатись надалі. Обрання Вітовта великим князем тільки підтвердило це й Польща – в особі своєї королеви Ядвіги мусила з цим погодитись¹⁰.

Ці дві події – заключення унії у 1385-1386 рр. та її розірвання у 1392 р. встановили «традицію» польсько-литовської унії. Поразка Вітовта на Ворсклі у 1399 р. змусила його знову шукати зближення з Коронаю, що завершилось Віленсько-Радомською унією 1401 р. Спільна боротьба з Орденем підштовхнула Литву і Польщу підтвердити свій союз Городненською унією 1413 р. У 1422 р., коли Князівство досягло успіху у війні з Орденем, остаточно закріпивши за собою Жмудь, унія знову послабилась. Натомість смерть Вітовта й намагання Білорусі й України, очолених Свидригайлом, відокремитись від Литви змусило останню погодитись на укладення унії 1432-1434 рр.

Незважаючи на те, що у кожному черговому акті декларувалось тісніше зближення обох держав, весь цей період унія («союз», згідно одного із значень терміну) була лише союзом двох держав, що укладався з метою боротьби проти спільного ворога. Жодної спільної державної інституції так і не було створено, а єдиним обмеженням суверенності у часи зближення було проведення спільної зовнішньої політики¹¹. Литовсько-руська політична еліта суворо

стерегла незалежності своєї держави і як тільки виникала загроза «злиття у єдність» (друге значення терміну «унія») з Польщею – розривала унію.

Остаточно це відбулось у 1440 р., коли без згоди поляків литовці обрали Казимира Ягеллона великим князем. У 1447 р. Казимир був обраний також польським королем і з цього часу між Корonoю і Князівством встановилась так звана персональна унія, внаслідок якої постанови давніх трактатів цілковито втратили значення, а єдиним об'єднуючим елементом двох держав стала особа монарха¹². Як слушно зауважив з цього приводу Г.Ловмянський, «не становище Польщі, а Литви мало вирішальне значення у формуванні стосунків між ними, так як унія послаблювалась або розривалась у періоди рішучого опору з боку Литви й поновлювалась тільки тоді, коли знову знаходила у Литві сприятливі умови»¹³.

З наведеного наче випливає, що Литва заради допомоги йшла на укладення унії, а потім, коли небезпека минала, уневажнювала підписані договори. Звичайно, це не вся істина: інцидент з Кревським актом дуже добре висвітлює істинні наміри поляків. Однак, відчутна у словах Г.Ловмянського певна «ображеність» на «хитру» Литву, у XV-XV ст. була цілком реальною і якнайкраще про це свідчить виклад історії польсько-литовських стосунків у творі Я.Длугоша.

«Батько польської історії» вважає, що Ягайло «записав назавжди» Литву, Жмудь, а також Русь Польщі, за що одержав «незрівнянну красою і цнотливістю» королеву. Великий князь литовський зобов'язався «втїлити» (інкорпорувати) свою державу до Корони, однак цього не сталося, тому що литовці, бажаючи «залишитись вільними», обрали Вітовта великим князем, якому Ягайло був змушений віддати Литву у пожиттєве володарювання. У 1430 р. Вітовт «повернув» Князівство Ягайлові, але литовці остаточно розірвали унію, без згоди поляків обравши великим князем Казимира.

По смерті польського короля Жигимонта Кейстутовича, пише Я.Длугош, поляки звернулись до Казимира, щоб він «прийняв» Корону, але литовці заборонили йому це зробити, «боячись, що разом з Казимиром від'їде і здобута свобода». На всі нагадування поляків про підписані угоди литовці відповідали, що Казимир зайняв трон у відповідності до звичаїв Князівства, а тому без їх згоди не може прийняти жодного важливого рішення. У 1447 р. Казимир все ж погоджується стати польським королем, але віддає Литві Луцьк, Ломази, Голубинці. Цим він показав, наголошує Я.Длугош, що сприяє Литві більше, ніж Польщі¹⁴.

Таким чином, у польському суспільстві XV ст. було чітке розуміння сутності стосунків між державами: незважаючи на досягнену домовленість про унію, Литва залишалась незалежною й Казимир цю незалежність тільки утвердив, вирішивши спірні територіальні питання на її (Литви) користь. Коли через століття унія знову стане актуальною для Князівства, польські політики віднайдуть цю давню справу, що дасть їм привід для цілковитого іншої унійної тактики.

Ще одна спроба укласти угоду про унію була здійснена за панування Олександра (великого князя литовського з 1492 р., короля польського у 1501-1506 рр.). Поразки у війнах з Московією змусили литовців знову піти на зближення з Коронаю й Віленська унія 1499 р. підтвердила Городненську унію 1413 р., проголошуючи об'єднання Польщі й Литви у єдину державу¹⁵. У 1501 р. був зроблений наступний крок: згідно акту Мельницької унії постановлялись спільні вибори монарха й навіть створення польсько-литовського сейму¹⁶.

Ю.Бардах пише, що ця унія була черговим етапом розвитку концепції польсько-литовського зв'язку, заснованого «не тільки на існуванні особи спільного монарха, але й на порозумінні упривілейованих станів обох держав»¹⁷. Однак, насправді відтворилась типова ситуація: литовська великокнязівська рада, боячись об'єднання з Польщею більше, ніж війни з Московією, не ратифікувала домовленостей і унія була забута майже на півстоліття.

Хоч реальні кроки до заключення унії були зроблені тільки у 1563 р., ця проблема з'явилась у полі зору польської політики раніше – й мала зовсім інше підґрунтя, ніж це було у XIV-XV ст. Незважаючи на те, що Корона й Князівство пов'язувала тільки особа спільного монарха, польський сейм «відродив» ідею унії у рамках так званої екзекуції. На сеймах 1535 і 1537 рр. представники шляхти стали вимагати «дійсного виконання законів» (екзекуції прав) усіма громадянами Корони, що було спрямовано проти свавілля магнатерії і самого короля. Від першої шляхта хотіла повернення назад до королівського домену набутих різними способами маєтків, від другого – «повернення» до Корони Литви як «власності» польського короля¹⁸.

Польовий сейм 1537 р., увійшовши до історії як «львівський заколот шляхти», встановив тактику дій польських політиків: вони висунули свої вимоги, оформлені у 35 артикулів, відмовившись вирушити в похід на волохів й ухвалити податок доти, поки їх вимоги не будуть виконані¹⁹. Це і стало основою сеймової боротьби шляхти з королем і магнатерією у «золотий вік шляхетської демократії» років правління двох останніх Ягеллонів – Жигимонта I Старого і Жигимонта II Августа. Добре про це сказав Т.Чацький: «Скликані до війни, стали виголошувати промови, ведені на неприятеля, почали радитись про Річ Посполиту»²⁰. Король був змушений піти на деякі поступки, але незадоволена шляхта роз'їхалась, не рушивши на волохів і не ухваливши податку²¹.

Отже, можна зробити висновок, що справа унії стала одним із засобів тиску на короля з метою добитись тих чи інших вимог. Це був один з найдієвіших засобів, бо, як слушно зауважила А.Сухені-Грабовська, король не бажав ніякої унії²², а тому політики завжди мали привід до зірвання сеймів. Пізніше, на Люблінському сеймі 1569 р. Жигимонт II Август скаржився, що завдяки такій тактиці шляхетські політики майже завжди добивались своїх цілей²³.

Слід зазначити, що початково наміри політиків від екзекуції не виходили за рамки встановлення «справедливого» розподілу податків й повинностей між

усіма групами польського суспільства²⁴. Однак пізніше на цій основі виникає проект утворення єдиної Речі Посполитої, що пояснюється не тільки політичними й економічними міркуваннями поляків, але й відповідністю ідеї єдності Речі Посполитої ренесансному уявленню про принципову єдність Бога і Всесвіту²⁵. Подібно тому, як Бог управляє всіма елементами Всесвіту, так і монарх повинен керувати своїми володіннями – а для цього необхідно об'єднати Корону і Князівство у одну державу й створити єдині інституції, законодавство, церкву тощо. Філософ А.Фрич Моджевський так і радить королю, щоб він «відволік своїх підданих від суперечок і привів їх до спільного, одностайного погляду на Бога», тому що Річ Посполита «є наче те тіло духовне церкви, злите воєдино з Христом, володарем своїм і головою». Звідси, на думку філософа, випливають конкретні завдання державної політики: «Так як Христос дав єдині права всім членам того тіла, яким є церква, чому ж тоді тих самих прав не дати всім людям, що живуть під одним паном?»²⁶

Таким чином, можна з певністю ствердити, що певна аналогія між твердженням, що Бог є єдиним для всіх людей і тією історичною випадковістю, що держави, розташовані між Балтійським морем і степами Північного Причорномор'я потрапили під владу одного монарха, стала підставою виникнення ідеї єдиної Речі Посполитої. Наступним кроком було створення історико-юридичного обґрунтування «прав» Польщі на Литву і здійснив це краківський канонік М.Кромер.

Ще у 1549 р. М.Кромер одержав завдання оглянути і впорядкувати королівський архів, що перебував у жахливому безладді: найважливіші документи лежали порозкидані і занедбані²⁷. Очевидно, що розбираючи манускрипти, канонік натрапив на старі акти польсько-литовських уній, а оскільки ідея «пурхала у повітрі», він вирішує написати «Хроніку», у якій знайшлося б підтвердження претензій поляків до литовців. Завершивши роботу, М.Кромер намагається зацікавити нею короля й пише до нього листа, в якому зазначає, що він зібрав документи «і спорядив їх змістом» для того, щоб король «міг детально ознайомитись з правами підвладних йому народів... пізнати границі своїх держав»²⁸.

Сам Жигимонт Август оцінив працю М.Кромера різко негативно²⁹, тому що сприймав Велике Князівство Литовське як державу своїх предків, великих князів литовських, що правили Польщею, а не навпаки і тому аж ніяк не міг вітати головної ідеї каноніка, що Литва «здавна належить Польщі»³⁰. Натомість польським політикам ця концепція дуже сподобалась: до 1568 р. «Хроніка» перевидавалась чотири (!) рази, а у 1580 р. польський сейм «дякував» М.Кромерові за її написання й утвердив його призначення єпископом і сенатором³¹. Таким чином, думка М.Любавського, що саме М.Кромер своєю працею дав «історико-юридичне обґрунтування» польсько-литовської унії³² є цілковито слушною.

У 50-х рр. XVI ст. з'являється чітке усвідомлення тієї обставини, що єдиним засобом реалізації ідеї унії є спільний польсько-литовський сейм. Один з діячів

екзекуційної партії – Я.Пшилуський у своїй «Направі Речі Посполитої» (1553 р.), не вважаючи сейми «ідеальною інституцією», наголошує на їх «корисності», оскільки вони запобігають конспіративним змовам і бунтам, а «сеймові війни» попереджують війни громадян. Отже, сейм є реальним й одночасно ідеальним поєднанням держав Жигимонта Августа у єдину Річ Посполиту. Пізніше, з виданням «Хроніки» М.Кромера, у тексті Мельницької унії 1501 р. польські політики прочитали, що утворення польсько-литовського сейму «вже було проголошено предками», що стало важливим аргументом у боротьбі за укладення нового договору про унію.

Для успіху цієї справи, на думку Я.Пшилуського, існують цілком реальні підстави. Це, перш за все, наявність спільної монаршої династії, деякі «похвали гідні» представники якої своєю лагідністю, справедливістю й розумом зуміли об'єднати навколо Речі Посполитої різні країни, народи, людей з несхожими мовами, звичаями, релігіями. Називає письменник і силу, опираючись на яку король зможе здійснити «справжнє» об'єднання Польщі й Литви. Це, звичайно, добра воля самого Жигимонта Августа у союзі з екзекуціоністською партією – людьми незнатними й небагатими, але відданими королю й Речі Посполитій³³.

Немаловажним було також й те, що у всьому об'єднавчому процесі поляки почували себе незрівнянно вищими у цивілізаційному плані за литовців та русинів. Наприклад, український публіцист С.Оріховський-Роксолан заявляє, що якщо Литва хоче своїм моральним рівнем, шляхетством, вірою й демократією дорівнятися до Польщі, «нехай вона чимдуж своє князівство на королівство, а князя литовського на польського короля, а неволю на свободу, ганьбу на честь, глупоту на мурість, а неотесаність свою на освічену натуру польську хутко змінює. Доки ще час мають, а Польська держава їх під плащ вольності своєї до свого товариства закликає»³⁴. Виходить так, що поляки неймовірно ошчасливлюють «неотесаних» сусідів, «беручи» їх до «своєї» держави. Немає сумніву, що подібне бачення дуже ускладнювало об'єднавчий процес й декілька разів ставило його на грань зриву.

Таким чином, у середині 50-х рр. XVI ст. у Польщі цілком сформувалась програма утворення єдиної Речі Посполитої; також політики ясно усвідомили й засоби, за допомогою яких цього можна було досягти. Однак, без впливу зовнішньополітичного фактору та збігу інших історичних обставин об'єднання ніколи не відбулося б. Лише втягнення Великого Князівства Литовського до «балтійської політики»³⁵ створило передумови укладення нової, на цей раз остаточної унії 1569 р.

Все почалось з того, що дуже стурбованому загостренням «балтійського питання» й неминучою війною з Московією³⁶ Жигимонту Августу сейм 1555 р. у Пьотркові відмовив у встановленні воєнного податку. Король, говориться у щоденнику сейму, маючи підозру, що посли вдіяли це всупереч постанов повітових сеймиків, й бажаючи прояснити цю справу, «а заодно послів перед шляхтою зогидити й звинуватити», наказав скликати повітові сеймики заново й через своїх посланців оскаржив шляхетських репрезентантів, вимагаючи

підтвердити згоду шляхти на податок. Однак повітова шляхта короля не підтримала й при королівських посланцях «послам своїм дякувала й засвідчила, що (вони) діяли з їх наказу, для блага Речі Посполитої»³⁷. Отоді-то, відчуючи підтримку «народу шляхетського», один з найактивніших діячів ексекуючій партії Миколай Сеницький³⁸, холмський посол, виголосив промову, у якій пов'язав питання встановлення податків з проблемою польсько-литовської унії.

Починає посол з того³⁹, що Ягайло інкорпорував Велике Князівство Литовське до Королівства Польського «за згодою своїх братів, всієї землі, панів і шляхти», й усі вони одержали за це «привілеї і свободи, що їх Корона здавна уживала». Тривала ця унія за життя Ягайла – про це свідчать також віднайдені Кроммером у архіві тексти привілеїв Волині й Підляшшю, видані на приєднання їх до Корони. Однак, після смерті Ягайла Казимир розірвав унію, а Волинь й Підляшшя «відірвав» від Корони, «привласнивши» їх Литві. З того часу литовці «постійно порушували» всі пункти Ягайлової унії: обирали собі великого князя, який потім ставав польським королем, хоч мало б бути навпаки; не допомагали Короні проти її ворогів, а одного разу навіть відмовились від спільного походу на волохів; опирались скликанню спільних сеймів тощо. Але найбільше дошкуляє польській шляхті те, що литовці заборонили полякам, одруженим у Литві, спадкувати за жінками маєтки і не дозволили «обивателям коронним» займати посади у Князівстві⁴⁰.

Причину всього цього М.Сеницький бачить у тому, що литовці сфальшували «букву й дух» угоди про унію й, по-суті, чинили незаконно, розбиваючи створену Ягайлом державу. Тепер же перед «народом політичним» Корони стоїть епохальне завдання: повернутись до «адекватного» розуміння укладених предками угод й нарешті «довершити» унію, об'єднавши Корону й Князівство у єдину державу.

В цілому, концепція ексекуючій партії була спрямована проти політики двох останніх Ягеллонів. Маючи пріоритет у виборах монарха, заявляє оратор, Литва мала першість й у «панській ласці», натомість Польща тільки зазнавала шкоди й терпіла приниження. Принагідно М.Сеницький згадує і злощасну Барбару Радзивілл⁴¹, вибудовуючи таку «логіку»: мало того, що поляки були змушені прийняти на трон монарха, вже обраного у Литві, вони повинні були погодитись на королівський шлюб, фактично взятий у Литві без їх ради. Однак за цим йде найважливіше: до того всього коронний сейм був зобов'язаний ще й затверджувати податки, що йшли на потреби Литви!

Вирішення проблеми, на думку М.Сеницького, повинно здійснюватись у зворотньому порядку: король одержить допомогу тільки тоді, коли у всьому (у тому числі й у матримоніальних справах) «радитиметься» з коронним сеймом, а також, коли змусить литовців до унії, тобто приведе фактичні стосунки Корони й Князівства у відповідність із «укладеними предками угодами». З цього приводу посол навіть вдається до моральної проповіді: «Якби ти, – звертається він до короля, – заходився щось вирішувати у своєму королівстві, перш ніж про це королівство милостивого пана Бога дбати не розпочнеш, то це

надаремно, бо Він усе інше ласкаво обіцяв дати тільки тому, хто передусім королівства свого пильнує».

Впевненість й безапеляційність М.Сеницького ґрунтується на чіткому усвідомленні політичних реалій. «Ми віддавна живемо під владою одного пана, – говорить він, – але ніколи Литва нам не допомагала; однак зараз литовці мають своїх власних ворогів, мають сусідство з Лівонією... мають Московського великого неприятеля, який ще гірший, ніж татарин, бо татарин вузди не має, а той має і здобуває й на Литву дуже очі виричав, радий нею заволодіти». Звідси посол заключає, що від унії з Польщею Литві ніяк не відкрутитись: «Якщо Литва не захоче приятелювати з нами, то мусить дуже добре міркувати, щоб не згинуть... певним є лише те, що без допомоги Божої і без польських жовнірів від ворога свого вона не захиститься, бо є річчю знаною і певною, що відступившись від Польщі, литовці гірше собі, ніж кому іншому зроблять»⁴².

Таким чином, прекрасно розуміючи нагальну потребу короля у підтримці польського сейму, посли-екзекуціоністи вимагали за це «довершення унії», вбачаючи у ній цілу низку користей: полегшення податкового пресу, зменшення воєнних обтяжень, об'єднання зусиль проти спільних ворогів й, нарешті, перспективу одержання маєтків і посад на неозорих «теренах східних». Польська дослідниця А.Сухені-Грабовська вважає, що унія 1569 р. була «найвищим досягненням ексекційного руху»⁴³. З цим можна погодитись, лише уточнивши, що успіх самої ексекції був вирішений підтримкою тих, проти кого вона була спрямована – магнатів, які швидко зрозуміли вигоду унії, що ставала тим «клапаном», який «випускав» надмірну суспільну енергію й переорієнтовував увагу найактивнішої частини суспільства від внутрішніх негараздів на зовнішньополітичні проблеми.

Зайвим є доводити, що погляди польських політиків мали роздратувати литовсько-руське суспільство, адже виходило, що вся історія Великого Князівства Литовського була тільки порушенням Ягайлової унії – текст якої, до речі, був тоді невідомий, відкрили його лише у 1837 р.⁴⁴ Отже, покликана «відновити історичну справедливість» унія автоматично стирала Велике Князівство Литовське як державу не тільки фактично, але й історично, бо відтепер вся історія країни перетворювалась на «шлях до унії».⁴⁵

Серед «народу політичного» Князівства було усвідомлення необхідності тісного союзу з Короною, однак концепція унії, розроблена польськими політиками, була сприйнята на рівні прикордонних конфліктів («квалтов панов поляков»). На Віленському сеймі 1559р. литовсько-руське боярство просило Жигимонта Августа припинити «кривди панов поляков границам великого князтва» й скаржилось на «полские кройники неслушние и станам нелюбие». Великий князь цілковито погодився з послами й наказав дати таку відповідь: «А будут ли теж послове на съем коруний послани, тогди й через тих послов всказане будет о границах й о направляне таковых непристойных кройник».⁴⁶ Таким чином, скликання спільного сейму розглядається і монархом, і політиками як необхідність, однак польський проект майбутнього

об'єднання є для них неприйнятним. Подібний підхід, власне, й визначив позицію Князівства на всіх переговорах щодо унії.

Незважаючи на цілковиту певність коронних політиків у своїй «історичній правоті» Жигимонт Август, не поділяючи їх поглядів, спільний сейм скликати не поспішав. Справа полягала не тільки у тому, що суверенність Князівства забезпечувала незалежну позицію монарха у Короні⁴⁷, але й у тому, що згода на цей проект ставила його у морально двозначне становище. Ще у 1550 р. Жигимонт Август у листі до Миколи Радзивілла Чорного назвав старання певного литовського вельможі про унію і впровадження польського права «легковаженням гідності Князівства і суспільного блага Речі Посполитої Литовської»⁴⁸. Тепер же, якби монарх дозволив укласти угоду про унію на умовах Польщі, то сам би фактично погодився з тим, що Литва, як пише С.Оріховський, є «невільною, зганьбленною, дурною, неотесаною» і нічим не кращою за Москву, волохів і турків.⁴⁹ Це дало б привід всій польській шляхті дивитись на литовців, білорусів й українців як на людей гіршого гатунку, тому що, за словами того ж С.Оріховського, «скільки бачиш у Князівстві людей, стільки бачиш і невільників»⁵⁰.

Саме тому на Пьотрковському сеймі 1558 р. Жигимонт Август відповів полякам: «Стосовно написаного вами, що нібито до Князівства Литовського відійшли Лучко, Ломази, Полюбичі та інші державства, то ви автентично цього не доводите, що вони мали б належати Короні, а (посилаєтесь) на хроніки, які можуть дати лише незначні й маловірогідні відомості». Потім король зробив надзвичайно важливу заяву: «До того ж і Литва теж свої хроніки має». Це ясно вказує, що король не сприйняв польського проекту унії і, маючи намір захистити «гідність батьківщини», наказав полякам під час спільного з литовцями сейму обґрунтувати свої твердження, але не «брехливими хроніками», а «оригінальними документами»⁵¹. Можна бути певним, що на цій своєрідній «дискусії» литовські політики представили б свою історично і юридично обґрунтовану концепцію польсько-литовської унії, що, в свою чергу, відкрило б шлях до забезпечення рівноправного становища Князівства у майбутній Речі Посполитій.

Все, однак, змінило перенесення воєнних дій безпосередньо на територію Великого Князівства Литовського. Влітку 1562 р., московський цар, як пише литовський хроніст, «послал войско свое на границу литовскую, которое то войско Витебск, Дубровно, Оршу, Копист й Шклов опановали за тоє, же помочь давали Ифлянтom»⁵².

Перед лицем такої загрози литовсько-руське боярство різко змінює свою думку стосовно унії з Польщею і у вересні 1562 р. з табору біля Вітебська висилає до Жигимонта Августа чолобитну, у якій просить, «щоб король його милість зволив скликати спільний сейм з панами поляками і щоб унія була в єдності». Причин такого прохання є дві: «для обрання одного пана... і для єдиної і спільної оборони, щоб ми разом сеймували, прав і вольностей з нами однакових уживали»⁵³.

У історіографії утвердилась думка, що чолобитна 1562 р. мала вирішальне значення для успішного заключення польсько-литовської унії: мовляв, литовсько-руське боярство «емансипувалось» від панів радних і стало самостійно «тяжити» до польської держави⁵⁴. Насправді ніякої емансипації не відбулося: це був, швидше, акт відчаю (ймовірно, що написання чолобитної було ініційоване боярством сплюндрованих московським військом областей) й, коли небезпека минула (московіти швидко повернулись до себе), з литовського боку вже ніхто про цей випадок не згадував⁵⁵, а саме боярство стало проситись у великого князя відпустити їх по домівках. Що ж стосується литовських панів радних, то вони, як відмітили польські політики на Пьотрковському сеймі 1562 р., унії «дещо спротивились» й особливо – Микола Радзивілл Чорний⁵⁶.

Однак, падіння Полоцька 25 лютого 1563 р. змусило і короля, і панів радних змінити своє ставлення до унії й прагнути до чимшвидшого її заключення. Звістка про поразку застала Жигимонта Августа на Пьотрковському сеймі 1562-1563 рр., з чого, як відмічає М.Бельський, він «був дуже жалостивий»⁵⁷ і з сльозами на очах звернувся до поляків, благаючи про негайну допомогу Литві. Однак, коронний сейм допомоги не дав, а послі натомість, як зазначено у щоденнику сейму, «нагадали нелояльність литовців щодо Корони, недотримання угод і спільних постанов, нарешті, велику неприхильність, яку вони Короні у справах її як Валаських (це коли їх просили про допомогу, а вони перемир'ям і пактами своїми з валахами вимовлялися), так й інших виявляли»⁵⁸.

Так поляки вирішили скористатись нагодою й не повторювати «помилку предків». Відмова литовців у 1537 р. приєднатись до поляків у їх поході на Валахію неабияк уразила останніх, а оскільки «зрада литовців» була ще у багатьох присутніх на пам'яті, король зрозумів, що всякі розмови про допомогу будуть порожньою балаканиною й тому йому нічого не залишалось як призначити на листопад 1563 р. спільний сейм для складання унії.

У травні того ж року відбувся Віленський сейм, на якому були обрані послі, що мали взяти участь у польському сеймі для «відновлення» і «дійсного утвердження» унії. У сеймових листах, розісланих литовсько-руській шляхті, Жигимонт Август зазначає, що метою унії є «спільне й нероздільне згідно давніх трактатів і привілеїв з'єднання цієї батьківської держави нашої з державою нашою Корони Польської»⁵⁹. Як бачимо, монарх, заспокоюючи громадськість, підкреслює той факт, що обидві держави належать йому особисто, а отже, їх об'єднання не повинно покликати за собою ніяких негативних наслідків для Князівства. Крім того, згадка великого князя про «давні трактати і привілеї» явно перегукується з його заявою полякам, що «у литовців теж свої хроніки є». Отже, литовська делегація прибула до Варшави добре підготовленою у історіографічному і концептуальному планах і, незважаючи на велику потребу у допомозі Польщі, не збиралась так легко поступитись незалежністю своєї країни.

У інструкції литовським послам (з якою були ознайомлені також і польські політики) був викладений детальний проект унії⁶⁰. Як і слід було очікувати,

основною його ідеєю було обґрунтування окремішності Князівства. Хоч у проекті і зазначається, що Корона й Князівство повинні становити «одне політичне тіло», однак ця єдність скоріше нагадує тісний військово-політичний союз двох держав. Спільні сейми передбачались тільки у виняткових випадках: для обрання спільного монарха й у разі крайньої небезпеки ззовні, усе ж інше залишалось по-старому.

«Легко помітити, – пише з цього приводу М.Любавський, – що литовці бажали по-суті тільки оформити юридично й закріпити існуючі вже фактичні стосунки між обома державами, вилучивши з них декотрі деталі, які давали привід до взаємних претензій і невдоволь»⁶¹. Отже, вслід за М.Любавським легко помітити, що позиція литовців була протилежною польській і ґрунтувалась на розумінні Великого Князівства Литовського як цілковито окремої держави, зв'язаної з Королівством Польським тільки особою спільного монарха.

Однак, політична ситуація склалась на користь поляків й вони, не гаючи часу, висунули такі умови унії: «Щоб пан був один, одні посади, один сейм, одна рада... так, щоб без сейму коронного нічого у Литві не постановлялось»⁶². Більше того, коронний підскарбій В.Дембінський запропонував встановити у Князівстві коронну печатку для того, щоб усунути саму назву «Велике Князівство Литовське», замінивши її на «нова Польща», подібно до того, як існує «Мала» й «Велика» Польща»⁶³.

Цілком закономірною була реакція литовських політиків: їх голова М.Радзивілл Чорний відкинув польську пропозицію, запропонувавши взяти за основу положення, викладені у інструкції. У відповідь холмський посол М.Сеницький заявив, що позиція литовців – нечуване порушення давніх угод, а тому мови про унію просто не може бути. І ось у цей момент «епохальна подія» набуває фарсового характеру: М.Радзивілл Чорний пропонує полякам показати ці «давні угоди», в яких начебто записано, що «Литва належить Польщі», бо у литовських хроніках, мовляв, нічого такого немає. Це викликало у поляків велику заклопотаність, оскільки виявилось, що тексту Мельницької угоди 1501 р., в якому нібито постановлялась інкорпорація Литви («їм не показали, а сказали, що його у архіві немає»⁶⁴. В усьому цьому замішанні хтось наказав притягти на сейм весь коронний архів – 14 великих скринь, повних «старих списків», серед яких, однак, оригіналу угоди 1501 р. не знайшлося⁶⁵.

Цей епізод дуже яскраво ілюструє «достовірність» історичної аргументації ексекуюців і разом висвітлює особливості методології польської історіографії XIX-XX ст., за допомогою якої унія виявилась «наслідком праці цілих поколінь польського народу», що прагнув «нести світло культури на варварський схід»⁶⁶, М.Радзивілл Чорний після цього курйозу заявив, що поляки ґрунтують свої претензії на вигадках, подібно тому, як М.Кромер в своїй хроніці описав те, «що ніколи правдою не було, бо древніші й правдивіші хроністи жоден про це не згадує»⁶⁷. Підканцлер знав про що говорив, бо всі привілеї, акти, трактати Великого Князівства Литовського мав у своєму

домашньому архіві – Жигимонт Август ще у 1551 р. дозволив йому зняти копії з документів великокнязівського сховища.⁶⁸

Цей конфуз не змінив позиції поляків, однак не це мало вирішальне значення для просування унійного процесу. Не слід забувати, що Князівство дійсно перебувало на грані катастрофи. «Із Вільна король всі справи вивіз, – пишуть московські послы з Литви до свого царя, – не сподівається Вільна відстояти, каже: куди Полоцьк пішов, туди й Вільнові їхати за ним. Вільно місцем й підступами не міцніше за Полоцьк, а московські люди до чого візьмуться, того не відпустять». Загроза набрала настільки реальних обрисів, що «пани вже й одіж замовляють за московським звичаєм і багато хто вже носить»⁶⁹. Також воєначальники відповідали монархові про «розклад литовського війська»⁷⁰. Таке становище змушувало панів радних все менше триматися ідеї збереження державної самостійності Князівства і йти на все більші поступки полякам – тільки б вони хутчіш вступили у війну з Московією⁷¹.

Залишається невідомим, до якої межі сягнули б ці поступки, тому що литовське військо 26 січня 1564 р. добилось неочікуваного успіху, розгромивши над річкою Улою і біля міста Орші московське військо. Гетьман Микола Радзивілл Рудий пише з поля бою, що хоч литовське військо у порівнянні з неприятельським «було дійсно слабким», однак «сором і ганьба, вчинені мені й усьому народові нашому та імені нашому відторгненням міста й землі Полоцької» змусили їх діяти мужньо і наполегливо, що й принесло славу перемогу⁷².

На цьому переможний наступ не зупинився: литовський хроніст повідомляє, що литовсько-руське військо, розвиваючи успіх, захопило московітський замок Озерища, зруйнувало місто Почепов, й «сплюндрувало» всі волості аж до Стародуба. Це стало переломним моментом у всій литовсько-московській війні, тому що «москаль сидів тихо від того часу»⁷³. Про масштаби перемоги свідчить той факт, що пізніше, у 1573 р., М.Стрийковський на місці битви бачив «велику копицю, складену з кісток Московських»⁷⁴.

Про велике враження, яке зробили на політиків у Варшаві звістки з театру воєнних дій яскраво переповідає лист кардинала Л.Коммендоні. «Був захоплений табір, повний варварської розкоші, – пише він до Риму, – Внаслідок цього у нашому війську така дешевизна й достаток у всьому, що вояки були змушені залишити хліб селянам, а кольчуги продаються за один угорський золотий. Сюди хтось написав, що він купив у одного вояка двоє чудових соболиних хутра, покритих золотою парчею, за 20 коп грошей, що складає менше 30 угорських золотих»⁷⁵. Безпосереднім наслідком перемоги, як зауважує М.Грушевський, було те, що «литовські делегати зараз змінили тон»⁷⁶ й повернулись до тієї позиції, з якою приїхали на сейм.

Суттєвим у всьому цьому було те, що перемога литовсько-руського війська виступила у суспільній свідомості перш за все як «реабілітація» репутації Великого Князівства Литовського. М. Бельський пише, що «це пан Бог з ласки своєї зволив цю битву, (спочатку) дуже не схожу на переможну, нашим

виграти, чому й Москва не могла надивуватись»⁷⁷. Отже, литовці побачили у цьому «знак Божий» і поляки з розчаруванням констатують, що пани радні більше не хочуть «поступитись, щоб не мати своєї власної речі посполитої»⁷⁸.

Дуже виразно переломність цього моменту відображена у листі, написаному з Варшави литовським послом до панів радних у Вільні: «Повідомляю вашим милостям, що пани ляхи під дивними й різними приводами хотіли Литву у кабалу записати й у вічну неволю нас собі взяти: спочатку одного жезлу, однієї печатки, однієї скарбниці, однієї канцелярії добивалися; потім, коли цього довести (документами) не змогли, тоді стали вимагати, щоб всі стани й уряди литовські писалися «маршалок земський Корони Польської у Великому Князівстві Литовському»; а коли й цього не змогли обґрунтувати, тоді взяли у нас те забрати, чого їм Боже не допоможи, аби відтепер у Польщі піднесення на велике князівство було, а в Литві щоб ніколи на князівство піднесення не було. Після цього і про сейми, щоб сейми вальні через це у Литві не скликалися, а тільки спільні з ними на границях; чого пани посли наші, дай Бог аби боронили, оскільки є надія у Богові, що й оборонять»⁷⁹.

Власне так і сталося: незважаючи на всі зусилля поляків, литовці відмовились від своїх попередніх обіцянок й навіть намагались повністю переглянути проект унії, запропонувавши провести незалежну експертизу документів⁸⁰. Це, зрозуміло, для поляків було неприйнятним й литовці, пославшись на «невідкладні воєнні потреби», покинули Варшаву. На цьому, власне кажучи, мала б і завершитись чергова спроба укладення польсько-литовської унії, однак тепер у ній був зацікавлений сам король Жигимонт Август.

Неможливо точно встановити, коли король з противника перетворився на прихильника унії, однак немає сумніву, що саме невдачі у війні з Московією змусили його змінити думку. В грудні 1562 р. він повідомляє Миколу Радзивілла Чорного, що на сеймі буде вести розмову з поляками про унію, а потім скличе сейм у Литві «спільно з панами радними і всіма громадянами тієї держави нашої для дійсного завершення цієї унії»⁸¹. Зрозуміло, що втрата Полоцька у наступному році остаточно впевнила його у необхідності об'єднання Корони й Князівства у одну державу, здатну витримати натиск Московії.

Другою обставиною, що вплинула на рішення короля, було неминуче припинення існування монаршої династії Ягеллонів. Коли у 1562 р. Жигимонт Август віддалив від себе свою третю дружину – Катарину Габсбург⁸², всі зрозуміли, що нащадка чоловічої статі король вже не матиме, а тому питання наступника трону знову, як і у XIV ст., постає на порядку денному. Передчуваючи, що після його смерті перші ж вибори короля остаточно віддалять Корону й Князівство одне від одного, Жигимонт Август намагався запобігти цьому, об'єднуючи їх у одну державу.

Нарешті, не можна відкидати й ідеалістичних мотивів. Як правитель і християнин, останній Ягеллон у зрілі роки співвідносив свою діяльність з

надчуттєвим буттям, про що свідчать його власні слова, сказані на Люблінському сеймі 1569 р. вже після досягнення принципової згоди на унію: «Кожна людина найретельніше має дбати про те, щоб не чинити нічого противного сумлінню й не на земне, але на ... вічне благословення ... оглядатись. Я пам'ятаю, що буду змушений перед паном Богом стати й звіт йому дати, як виконував тут все те, що він мені наказував, і як всякий одержує від нього воздаяння за добрі справи, так і я сподіваюсь одержати його за цю справу»⁸³ (тобто – за укладення унії – авт.).

Все це, таким чином, й визначило зміну позиції короля, змусивши його стати прихильником унії. Перший важливий крок, зроблений ним на цьому шляху – «зречення» своїх «спадкоємних прав» на Велике Князівство Литовське⁸⁴. У «Декларації про унію» від 13 березня 1564 р.⁸⁵ Жигимонт Август зазначає: «Розуміючи, що потомство не завжди й не кожному добре вдається, однак добро Речі Посполитої й виконання обов'язку всюди на віки славиться має. Тому, відмовляючись від всяких спадкоємних прав на Землю Литовську, яка так само як нам, так потомству нашому належала б, добровільно Речі Посполитій та цій славнозвісній Короні Польській поступаємось й зрікаємось на вічні часи».

Даний крок усував, на думку монарха, основну перешкоду на шляху до унії, оскільки відтепер обидва народи стають рівними «стосовно однієї Речі Посполитої». Це дає змогу говорити, що «інакше, дав би Бог, не розуміємо й розуміти не можемо, як тільки те, що обидві ці держави від давніх часів ще за прадідів наших були з'єднані у цілісність й у таку цілість, що не тільки спільним духом або спільною ідеєю, взаємною приязню й любов'ю – все це так є: але до цього у одне тіло й тіло єдине, нероздільне, як старі привілеї говорять, з'єднані суть».

Однак ця єдина Річ Посполита існує поки що у ідеалі, а реалізуватись на практиці вона зможе тільки тоді, коли «на спільному сеймі стани польські й литовські зберуться». На думку монарха, коли це станеться, то єдина Річ Посполита «одним тілом» обох народів стане й вони матимуть спільні сейми й ради, і під одним королем з того часу житимуть. «З тим тільки винятком, – заключає Жигимонт Август, – що так само як у одному нероздільному і єдиному тілі кожна частина, тим не менше, й кожний член окреме завдання й окрему справу власну має, так теж у цій єдиній Речі Посполитій має народ польський і литовський деякі свої судові звичаї, права й привілеї, і власні суди, і осібні, які, однак, тієї єдності або тій унії нічим не шкодитимуть».

Тим самим днем 13 березня 1564 р. датується й ухвала Варшавського сейму, у якій справа унії пояснюється «ширшими словами»⁸⁶. За вихідний пункт береться Ягайлова унія, яка «за дозволом всіх станів литовських» була укладена не тільки «на листах і трактатах спільних», але й «до реалізації своєї тоді ж була приведена». Однак, пізніше унія була «дещо утруднена» і тільки король й великий князь Олександр утвердив унію спільними постановами литовського й польського народів. Теперішній же монарх, «бачучи, що

об'єднання великої слави й користі обом державам принести могло», порадився з панами радними й усіма станами Корони й Князівства і скликав спільний сейм, щоб на ньому «правдива і ґрунтовна унія» була так «встановлена і закінчена», щоб вже надалі «розірвана бути не могла й такі із себе плоди й користі давала, які вже давно давати б могла».

На сеймі, говориться далі в ухвалі, посли Корони й Князівства «з великого дозволу короля» обопільні трактати, привілеї, умови, листи й старі записи, починаючи від Ягайла до часів теперішніх поклали й стали вияснити погляди свої стосовно унії, «хто коли з тієї унії виходив, а хто її дотримувався». Крім того, польськими сенаторами були представлені листи князів литовських, які свідчили, що Волинь й Підляшшя ще до того, як Ягайло «був узятий на Королівство Польське», до Корони належали. Так як розуміння усіх цих документів послами обох держав було різне, вони стали розглядати спірні питання «між собою один за другим зокрема, й погодившись на деякі речі між собою, деякі на нас, як на того, хто є одним паном обох народів поклали», залишивши довершення унії на майбутній сейм.

На основі цих принципів Жигимонт Август «за проханням послів коронних земель оголосив до відомості людської», що має являти собою єдина Річ Посполита. Перш за все проголошується, що польський та литовський народи становлять, згідно старих артикулів, «один народ, одне тіло, а у того тіла є одна голова, один король і одна рада». Виходячи з цього, Королівство Польське і Князівство Литовське «є одне нероздільне і єдине тіло» і «єдина Річ Посполита, що з двох народів утворила один». Це означає, що обома народами буде правити один монарх, що обиратиметься спільно у Польщі, а не де-інде, а потім буде коронуватись на короля у Кракові і підноситись на великого князя у Вільні. Для того, щоб вибори були рівними і справедливими, Жигимонт Август «поступається» Короні «своїм вродженим спадкоємним правом на Велике Князівство Литовське». При цьому спільному монархові будуть спільні ради й спільні сейми, у яких мають засідати «як пани між панами особами своїми, так посли між послами й радитись спільно про спільні потреби як на сеймі, так і без сейму як у Польщі, так й у Литві».

Згідно ухвали, у майбутній Речі Посполитій має бути єдина монета, єдина зовнішня політика та єдина адміністративна система: урядники будуть зобов'язані присягати на вірність «Коронному королю й Короні Польській». В той же час питання про назву урядників (чи повинна зберігатись окрема титулатура Князівства), про спільні сейми (місце проведення, порядок скликання й процедурні питання), про службові й маєтні перспективи поляків у Литві й литовців у Польщі, а також про скасування тих пунктів місцевого права, що суперечать унії – відкладались до майбутнього спільного сейму.

Так виглядають хід сейму і його результати у підсумкових документах. Оцінюючи доробок Варшавського сейму 1563-1564 рр., М.Грушевський називає його «більш користним для Польщі». В той же час він підкреслює роль монарха у появі заключних документів: «Довгою дискусією^о й натиском з королівської сторони приведено обидві сторони досить близько до певних

середніх термінів, на яких можлива була стріча – хоч і не дуже добровільна»⁸⁷. Ю.Бардах теж вважає ухвалу сейму «компромісним розв'язанням», чомусь, правда, приписуючи вирішальну роль у його появі коронному сенатові⁸⁸. Якщо порівняти вихідні позиції сторін, то підсумковий акт дійсно має характер «середніх термінів»: Велике Князівство Литовське, втрачаючи свою державну окремішність, зберігало дуже важливі компетенції у внутрішньому житті, а Корона, виступаючи ініціатором об'єднання, мусила відмовитись від нав'язування Князівству своєї власної устроєвої структури й від перетворення його на свою провінцію.

Таким чином, незважаючи на домінування Корони, Князівство мало вступити до союзу як рівноправна держава й немає сумніву, що основна заслуга у цьому належить Жигимонту Августу, оскільки після стабілізації військового становища, литовські політики не були схильні йти на компроміс. Виходячи з цього, більш точним буде окреслити ухвалу сейму 1563-1564 рр. як хисткий консенсус: погодившись на певні «спільні точки», сторони розійшлись, залишившись на своїх позиціях, що вилилось на унійному сеймі 1569 р. у дуже серйозний конфлікт.

Цей сейм мав ще один важливий наслідок: провідні литовські й руські політики роз'їхались з нього, маючи тверде переконання у необхідності перебудови Великого Князівства. Вони заявили, що зможуть зібратися на спільний сейм тільки після того, як розмежують повіті й впровадять земські книги, а також допрацюють новий Статут, що дасть змогу зрівняти литовсько-руське боярство у правах з польською шляхтою й таким чином забезпечити рівноправне становище Великого Князівства у майбутній Речі Посполитій. Дуже характерною була також вимога деяких послів підтвердити не тільки права Великого Князівства Литовського, але й окремих земель⁸⁹, – вимога, яка на сеймі 1569 р. у Любліні знайде неочікуване продовження й українські землі відокремляться від Князівства.

Цілком закономірно, що після від'їзду з Варшави укладення договору про унію для литовських панів радних перестало бути актуальним. Більше того, литовська політична еліта відкрито протиставилась об'єднавчим планам короля. На сеймі навіть найближчий соратник короля М.Радзивілл Чорний⁹⁰ заявив, що король не може свавільно приєднати литовців до Польщі, не порушивши їх вольностей, тому що у інструкції, даній їм «від імені всього лицарства литовського» ясно сказано, що Князівство повинно залишитись окремою державою⁹¹. У наступні роки це відмежування панів радних від монарха тільки поглиблювалась, поступово руйнуючи систему «колективного керівництва» Великого Князівства Литовського.

Незважаючи на компромісний характер Варшавської ухвали, стало зрозумілим, що литовців «середні терміни» документу долеко не влаштовували. Особливо це стосувалось самого «зречення» монарха: на думку панів радних, великий князь не мав права самовільно «подарувати» Князівство

Короні, а тому ухвала ще потребує додаткового обговорення на вальному сеймі⁹².

Таким чином, здавалось би досягнений консенсус знову виявився лише односторонньою декларацією намірів. Литовські пани радні вирішили повторити звичайний хід своїх предків і не йти на унію інституціональну, обмежившись існуючою унією персональною. Точно вловив ці настрої кардинал Л.Коммендоні, зазначаючи, що литовці бажають, щоб у єдиної Речі Посполитої «було два тіла», наче у «подружньому зв'язку», натомість поляки хочуть бачити єдину державу як «об'єднання провінцій», які б втратили свою політичну індивідуальність «у одному тілі»⁹³. Дійсно, на Бельському сеймі у травні 1564 р. пани радні «моцне отрадили» литовсько-руські стани від укладення унії у формі, запропонованій монархом і поляками, внаслідок чого «довершення» унії на сеймі у Парчові, що відбувся у липні-серпні того ж року, стало неможливим⁹⁴.

Немає сумніву, що ця твердість литовських політиків ґрунтувалась на відносно стабільному становищі у війні: з лютого 1564 р. боротьба велась на рівних – без особливих успіхів, але й без поразок, причому литовсько-руське військо більше діяло на ворожій території⁹⁵. Як повідомив до Вільна литовський посол, гетьман М.Радзивілл Рудий наказав затримати польське військо у Борисові, «аби далей не тягнути, иж тепер не єст потреба»⁹⁶. В цілому, ця ситуація збереглась і на майбутнє. Таким чином, основний фактор польсько-литовської унії від 1385 р. – нагальна потреба у допомозі Корони – втратив значення, а тому литовські пани радні одержали можливість бути максимально непоступливими, іноді навіть діючи проти волі свого монарха.

У повній мірі це проявилось на Пьотрковському сеймі 1565 р. Згідно Варшавської ухвали 1564 р., цей сейм був покликаний вирішити спірні питання й литовські делегати, порадившись про них «з братеєю своєю», повинні були приїхати до Пьотркова з готовим рішенням⁹⁷. Однак делеговані від Князівства О.Волович і Я.Шимкович повідомили полякам, що литовці не можуть прибути, оскільки повинні захищатись від неприятеля «особами власними» на границі⁹⁸.

Дійсно, у кінці 1564 – на початку 1565 р. воєнні дії з обох сторін велись досить активно⁹⁹, але це була рівна боротьба в основному позиційного характеру, тому політики цілком могли відлучитись на сейм, навіть довготривалий, щоб довершити заключення унії. Отже, пояснення литовських делегатів було ввічливою формою відмови від подальших переговорів. Коронний сейм це так і зрозумів, погодившись надати субсидії Князівству тільки під тиском Жигимонта Августа¹⁰⁰. А «довершення» унії знову було відкладене на майбутній сейм 1566 р., який король зобов'язався скликати спільно як полякам, так і Литві, «щоб екекуція стала унією держав тих обох»¹⁰¹. Взагалі, хід сеймів 1564-1569 рр. ясно показує, що вирішальність впливу Лівонської війни на заключення польсько-литовської унії дуже перебільшується¹⁰²: якщо литовці відмовились від заключення унії й у 1564, й у подальші роки, то це тільки означає, що у польській допомозі їм «тепер не єст потреба» й вони можуть цілковито покладатися на власні сили.

У березні 1566 р. Жигимонт Август розіслав листи, у яких вперше наказував скликати повітові сеймики для обрання послів на Берестейський вальний сейм, де, серед багатьох інших питань повинна була задовільнитись «особливе донесена прозба до нас о сьем валний сполний около унеи с Коруною Полскою»¹⁰³. Однак до поляків на Люблінський сейм 1566 р. знову прибуло тільки троє делегатів від Князівства, які повідомили, що внаслідок чуток про агресивні наміри неприятеля литовські послы й цього разу не можуть приїхати, а тому просять відкласти питання про унію до сприятливіших часів.

Це було повною несподіванкою для самого Жигимонта Августа й він висилає на Берестейський сейм листа, у якому докоряє панам радним: «... Яко первой Кролевска Милост около того, с чим ваши милости их милост панов послов на сьем здешний Любелский слати мели, жадное ведомости от ваших милостей мети не рачил, так й за приеханьем их милости, кгдаж ку Его Кролевской Милости жадного особливого всказанья их милость не мели. Трудно Его Кролевской Милости било в речах й потребах около злученья тих обудву панств, Его Кролевской Милости належачих, межи послы ваших милостей й стани корунними ку зношенью намов зносити; бо яко панове послове, от вашео милости послание, жадное зуполное моци для вступку в реч... не мели... й намовляти не могли»¹⁰⁴.

Натомість полякам Жигимонт Август мусив сказати, що хоч Литва «до унії є охочою», коли станеться підписання угоди – він не знає, однак запевняє, що всі свої обіцянки з цього приводу виконає, бо «на цьому стоїть, ні у чому не маючи сумніву»¹⁰⁵. Для цього він просить найвпливовіших поляків прибути на наступний литовсько-руський сейм «для тих ширших намов»¹⁰⁶. Такий підсумок зробив цій події М.Грушевський: «Так, з великою конфузією для короля, що запевняв коронних послів в найліпших замірах литовських станів, скінчив ся нічим ще один уніонний сейм»¹⁰⁷.

Після цього «уніонний процес» знову припиняється. У сеймових листах, розісланих до Городненського сейму 1566-1567 рр., Жигимонт Август пише, що він «з немалим жалкуванням воліє згадувати» провал ще однієї спроби «відновлення і зміцнення» унії з Коронуєю. У цьому немає його вини, тому що він «яко Коруне Полской, так й тому отчизному панству своєму, Великому Князству Литовскому всего доброго ровно зичачи причинятися рачит, не фолькгуючи в часу здоровья й накладу скарбу своего господарського, хотечи того, аби на сполний сьем с пани поляки зьехавши й вальце потужной постановене вчинитися могло, а тому напرياتелю слушно й водле потреби отпор стался з нагородою такового уквивженя слави й панства его милости господарського»¹⁰⁸.

Оскільки сеймові листи розсилалися по всім повітам держави, Жигимонт Август, переконуючи литовсько-руське боярство у слушності своїх зусиль, закликає його висловитись на користь унії. Однак сейм у своїй ухвалі просить короля відправити послів до «панов поляков яко братеи своео милон и суседов ласкавих» по грошову допомогу «на тую потребу». І ще литовсько-руський сейм просить поляків, щоб вони даремно «не отводили прозбами своео» короля

«с сего панства Великого Князства Литовского там до себе до Коруни»,¹⁰⁹ тобто не морочили голови з тією унією. Тому й поїхав Жигимонт Август на Пьотрковський сейм навесні 1567 р. тільки з рішенням скликати спільний сейм у наступному році.¹¹⁰ У листопаді 1567 р. на польовому сеймі литовсько-руського війська у Лебедеві також було постановлено «зъеханє вжо станам коронним й Великого Князства Литовского для становєня унеи» у 1568 р.¹¹¹

Завершенням цього етапу польсько-литовських переговорів був приїзд до Литви у тому ж таки 1567 р. польської делегації (згідно постанови Люблінського сейму 1566 р.), яка намагалась переконати литовських панів радних у необхідності «братської унії». Ті, однак, відповіли, що не проти заключення унії, але такої, яка б «ні у чому Велике Князівство не принижувала».¹¹² Тобто позиція литовців залишалась такою самою як і у 1564 р., коли вони вирішили, що такої польської допомоги, за яку Литва б втратила свою незалежність, їм не потрібно.

Таким чином, успіх унії у 1569 р. в певному сенсі можна вважати випадковістю, тому що після стабілізації військово-стратегічного становища Князівства, вступило у дію загальне правило литовсько-польських стосунків: оскільки у допомозі «не єст потреба», то й унія литовській політичній еліті не потрібна. Те, що обидві держави врешті-решт об'єднались, було зумовлено волею Жигмонта Августа з одного боку й бажанням української, білоруської й литовської шляхти з іншого. З цієї точки зору унія виступає як наслідок внутрішньополітичної боротьби у самому Князівстві.

¹ Максимейко М. Сеймы литовско-русского государства. – С.47; Bardach J. Krewo i Lublin. – S.606.

² Kacerska M. Autentyczność dokumentu unii Krewskiej 1385r.//Kwartalnik Historyczny. – R.99. – 1992. – Z.1. – S.59-81; Korczak L. O akcie krewskim raz jeszcze//Studia Historyczne. – R.34. – 1991. – Z.3. – S.474.

³ Akta unii Polski z Litwą 1385-1791/Wyd. S.Kutrzeba i W.Semkowicz. – Kraków, 1932. – №1. – S.2.

⁴ Bardach J. Krewo i Lublin. – S.589-601.

⁵ Dainauskas J. Autentyczność aktu Krewskiego//Lituanos-Slawika Posnaniensia. – 1987. – №2. – S.125-142.

⁶ Kacerska M. Op.cit. – S.62-63.

⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – С.460-470. Пр.26.

⁸ Balzer O. Stosunek Litwy do Polski//Pisma pośmiertne. – Lwów, 1937. – T.3. – S.252.

⁹ Łowmiański H. Wcielenie Litwy do Polski w 1386r.//Ateneum Wileńskie. – R.12. – 1937. – S.79-80.

¹⁰ Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły. – Kraków, 1892. – S.15-17.

¹¹ Bardach J. Historia państwa i prawa Polski do poł. XVw. – Warszawa, 1957. – S.568-572.

¹² Balzer O. Pisma pośmiertne. – S.318.

¹³ Łowmiański H. Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Poznań, 1983. – S.367.

¹⁴ Polska Jana Długosza. – S.182, 186, 315, 378-379, 381-382, 392, 396.

¹⁵ Akta unii. – №72-76. – S.121-133.

¹⁶ Ibid. – №79, 80, 82. – S.134-147.

¹⁷ Bardach J. Krewo i Lublin. – S.606.

- ¹⁸ Sucheni-Grabowska A. Spóry królów ze szlachtą w złotym wieku. – Kraków, 1988. – S.3.
- ¹⁹ Prochaska A. Rokosz Lwowski w r. 1537//Kwartalnik Historyczny. – 1912. – S.210-220.
- ²⁰ Czacki T. Op.cit. – S.223 Pr.1092.
- ²¹ Bogatyński W. Hetman Tarnowski /1488-1561/. – Kraków, 1913. – S.59.
- ²² Sucheni-Grabowska A. Monarchia dwu ostatnich Jagiełłonów a ruch egzekucyjny. – Wrocław, 1974. – Cz.1. – S.3-10.
- ²³ Zrządłopisma do dziejów unii Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego./Wyd. A.T.Działyński. – Poznań, 1861. – Cz.3. – S.231.
- ²⁴ До речі, це була загальноєвропейська тенденція: приблизно у цей самий час протестанти вимагали викоринити зловживання з боку “професій, що, розорюючи багатьох, збагачують небагатьох, а це не служить благові суспільства”/Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990. – С.99.
- ²⁵ Про це докладніше: Лосев А. Эстетика Возрождения. – М., 1982. – С.159.
- ²⁶ Frycz Modrzewski A. Dzieła wszystkie. – Warszawa, 1953. – Т.1. – S.299; 1959. – Т.5. – S.48.
- ²⁷ Польський історик Г.Барич стверджує, що сам Жигимонт Август ще у 1544р. дав доручення М.Кромєру “скласти хроніку”(Barycz H. Szlakami dziejopisartwa staropolskiego. – S.84.) Навряд чи це відповідає дійсності, тому що видано “Хроніку” було тільки у 1555р., а до цього часу ніщо не вказує на те, що Жигимонт Август взагалі цікавився проблемою об’єднання Польщі й Литви, більше того – король був рішучим противником унії принаймі до 1562р./Див.: Sucheni-Grabowska A. Monarchia. – S.3-10.
- ²⁸ Syrokomla W. Życiorys Marcina Kromera//Kromer M. Polska, czyli o położeniu, obyczajach i Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego. – Wilno, 1853. – S.XVII.
- ²⁹ Монарх цілком погодився з окресленням, даним на литовсько-руському сеймі, що “Хроніка” М.Кромєра є “непристойною” і її необхідно “виправити”(Акты ЗР. – Т.3. – №24. – С.98).
- ³⁰ Як буде показано далі, М.Кромєр сприйняв концепцію Я.Длугоша, лише “спорядивши” її текстами польсько-литовських уній.
- ³¹ Syrokomla W. Op. cit. – S.XXXI, XLIII, XLV.
- ³² Любавский М. Литовско-русский сейм. – С.662-663.
- ³³ Nadolski B. Naprawa Rzeczypospolitej Jakuba Przyłuskiego z roku 1553//A.Frycz Modrzewski i problemy kultury polskiego Odrodzenia/Pod. red. U. Bieńkowskiego. – Wrocław, 1874. – S.196-197, 199-200.
- ³⁴ Українські гуманісти епохи Відродження: У 2ч./За ред. В.Нічика. – К., 1995. – Ч.1. – С.364.
- ³⁵ Про «геополітичні» витоки «балтійського питання» див.: Поршневу Б. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. – М., 1976. – С.9-54.
- ³⁶ Як свідчать донесення з Московії, загроза війни була аж надто реальною: незважаючи на перемир’я, пише очевидець у травні 1555р., московський цар «злий вмисл перед себе взяв й люде свої немалиє по вкраинним замком поготове маєт»(Archiwum Książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1910. – Т.7. – №12. – S.10-11).
- ³⁷ Dzienniki sejmów walnych Koronnych za panowania Zygmunta Augusta 1555 i 1558r. – Kraków, 1869. – S.94.
- ³⁸ Про політичні погляди М.Сеницького є праця: Grzybowski S. Mikołaj Sienicki – Demonsternes sejmów polskich//Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – Warszawa, 1957. – Т.2. – S.91-132.
- ³⁹ Dzienniki sejmów. – S.94-95.

⁴⁰ Польський дослідник М.Косман стверджує, що поляки, незважаючи на протести «місцевих панів», займали посади у Великому Князівстві Литовському при дворах Олександра і обох Жигимонтів (Kosman M. Polacy o Litwinach (do połowy XVI w.)//*Spółeczeństwo Polski sredniowiecznej*. – Warszawa, 1985. – Т.3. – S.424). Однак, насправді такі випадки були одиничними, та й посади, що їх займали поляки, були незначними. Зрештою, й ті вони втратили під час Люблінського сейму 1569р. (Про це у главі VII).

⁴¹ Давніша історіографія відводила Барбарі Радзивілл у політичних перипетіях того часу досить важливе місце. Наприклад, польський історик Т.Вага так викладає тодішні події. Як тільки Жигимонт Август дізнався про смерть батька (1-го квітня 1548р.), відразу з «великим парадом» легалізував свій шлюб з Барбарою. Це надзвичайно обурило шляхту і весь сейм 1548р. у Пьотркові пройшов у сварках, і «коли супротивна сторона не змогла переконати короля, то розпочала на нього тиснути, щоб Литву й Польщу навіки з'єднав, сподіваючись, що коли б король не догодив їхнім так очевидним старанням про суспільне благо, то одержали б тим поважніший привід до зірвання сейму, щоб прикрити ним свій егоїзм» (Waga T. *Historia xiąząt i królów Polskich*. – Warszawa, 1806. – S.92).

⁴² *Dzienniki sejmów*. – S.96-138.

⁴³ Sucheni-Grabowska A. *Spóry królów ze szlachtą*. – S.47.

⁴⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – С.370. Пр.1; Kacerska M. *Autentyczność dokumentu unii*. – S.63.

⁴⁵ Зрештою, так і сталося: «Унія була логічним наслідком фактичного стану, що існував майже двісті років», – читаємо у сучасній «Історії Польщі» (Zarys historii Polski/Pod.red. J.Tazbira. – Warszawa, 1980. – S.209). Отже, «фактичний стан», що тлів майже двісті років у скринях королівського архіву, виявився реальнішим, ніж сама реальність. Те, що Корону й Князівство не об'єднувало нічого, крім особи спільного монарха, втратило значення, а те, що було написано на пергаменті – раптом перетворилось на «фактичний стан», про який, не стань хроніка краківського каноніка «бестселлером», ніхто б і не довідався.

⁴⁶ Акты ЗР. – Т.3. – №24. – С.98.

⁴⁷ Так вважає: Sucheni-Grabowska A. *Spóry królów ze szlachtą*. – S.17.

⁴⁸ Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich; uchwał narodowych, postanowień różnych wład i urzędów, posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i óściennych im Krajow/zebr. J.Daniłowicz. – Wilno, 1862. – Т.2. – №2350. – S.319.

⁴⁹ Українські гуманісти. – Ч.1. – С.364-366.

⁵⁰ Там само. – С.366.

⁵¹ *Dzienniki sejmów*. – S.257.

⁵² Хроника литовская и жмойтская//Полное собрание русских летописей. – М., 1975. – Т.32. – С.109.

⁵³ Zródłopisma do dziejów unii Korony Polskiej a Wilekiego Ksiestwa Litewskiego/Wyd. A.T.Działyński. – Poznań, 1856. – Cz.2. – S.367-368.

⁵⁴ М.Любавський вперше висловив думку, що Вітебська чолобитна 1562р. свідчила про зростання політичної свідомості литовсько-руської шляхти, яка стала вбачати у польській державі «втілення ідеалу золотої шляхетської свободи» (Любавський М. Литовско-русский сейм. – С.636). Також М.Грушевський оцінює Вітебський акт як «формальний бунт» шляхти проти литовських магнатів, які «до тепер в своїх руках держали політику в.князівства» (Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – С.362). Надзвичайно високо оцінює цей волевияв боярства польська історіографія, вслід за М.Любавським вважаючи його свідченням «привабливості польського устрою для литовсько-руської шляхти» (Kutscheba S. *Unia Polski z Litwą*. – S.568; Halecki O. *Dzieje*

unii Jagiełłońskiej. – Warszawa, 1920. – Т.2. – S.151-155; Bardach J. Krew i Lublin. – S.610-611.)

⁵⁵ Згадав сам Жигимонт Август – але вже у 1568р., коли потребував підтримки шляхти у справі скликання спільного польсько-литовського сейму.

⁵⁶ Zródłopisma do dziejów unii. – S.157.

⁵⁷ Kronika Marcina Bielskiego/Wyd. K.Turowski. – Sanok, 1856. – Т.2. – S.1146. Див.також: Карамзин Н. История государства российского. – СПб., 1898. – Т.9. – С.32.

⁵⁸ Zródłopisma do dziejów unii. – Cz.2. – S.56, 102-103.

⁵⁹ Любавский М. Литовско-русский сейм. – Приложения. – №47. – С.132.

⁶⁰ Zródłopisma do dziejów unii. – Cz.2. – S.171-181, 280-289.

⁶¹ Любавский М. Литовско-русский сейм. – С.662.

⁶² Zródłopisma do dziejów unii. – Cz.2. – S.328-329.

⁶³ Ibid. – S.271, 272.

⁶⁴ Ibid. – S.278.

⁶⁵ Пор.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – С.370.

⁶⁶ Пор.: Tatomir L. Unia Litwy z Polską. – Lwów, 1869. – S.46.

⁶⁷ Zródłopisma do dziejów unii. – Cz.2. – S.302 .

⁶⁸ Skarbiec dyplomatów. – Т.2. – №2351. – S.319.

⁶⁹ Цит. за: Соловьев С. История России с древнейших времен. – М., 1960. – Кн.3. – С.588.

⁷⁰ Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikolaja Radziwiłła Czarnego/Wyd. S.A.Łachowicza. – Wilno, 1842. – S.151.

⁷¹ Zródłopisma do dziejów unii. – Cz.2. – S.336-340.

⁷² Иностранные сочинения и акты, относящиеся до России/Изд.К.М.Оболенский. – М., 1847. – С.1.

⁷³ Хроника литовская и жмойтская. – С.111.

⁷⁴ Иностранные сочинения и акты. – С.18.

⁷⁵ Там само. – С.9.

⁷⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – С.372.

⁷⁷ Kronika Marcina Bielskiego. – Т.2. – S.1152-1153.

⁷⁸ Zródłopisma do dziejów unii. – Cz.2. – S.343.

⁷⁹ Акты ЗР. – Т.3. – №35. – С.134-135.

⁸⁰ Zródłopisma do dziejów unii. – Cz.2. – S.353.

⁸¹ Listy oryginalne Zygmunta Augusta. – №83. – S.154-156.

⁸² Хвора на епілепсію Катарина Габсбург викликала у короля фізіологічну огиду(Historia dyplomacji Polskiej/Pod.red. M.Biskupa. – Warszawa, 1982. – Т.1. – S.690). Коли на Люблінському сеймі 1569р. сенатори стали нападати на короля за те, що він не хоче жити з дружиною, то Жигимонт Август, як пише М.Бельський, “встав, й шапку знявши, такі слова виголосив: прохаючи, щоб йому вже нарешті дали спокій, бо він з нею мешкати не може, інакше(показуючи на горло) до цього мусить дійти”(Kronika Marcina Bielskiego. – Т.2. – S.1161-1162).

⁸³ Дневник Люблінського сейма 1569г./Изд. М.Коялович. – СПб., 1869. – С. 478.

⁸⁴ Як вказують дослідники (див., напр.: Historia dyplomacji Polskiej. – Т.1. – S.690; Historia sejmu Polskiego./Pod. red. J.Michalskiego. – Warszawa, 1984. – Т.1. – S.119), різниці між суспільно-політичним устроєм Корони й Князівства створювали поважні перешкоди на шляху організації спільних інституцій. Відмовившись від спадкоємних прав на Князівство, Жигимонт Август відкривав шлях до реформування устрою Литви у напрямку його “демократизації”(зрозуміло шляхетської) і “наближення” до політичної системи Польщі. Це ясно усвідомлювали і сучасники. Наприклад, український мислитель С.Оріховський-Роксолан у виданій в кінці 1563р. праці

“Квінкункс” так повчає уявного “литвина”: “Для тебе пан народився, а для мене не народився. Ти маєш того пана, якого мусиш мати, а я, поляк, того короля маю якого мати хотів. Ти не маєш жодного захисту проти зверхності свого князя, а я маю захист проти свого короля – присягу... ним учинену, – під зверхністю священницького стану. Ти, литвине, в ярмі природному, як віл ходиш або як зневолена ярмом шкапа природного пана носиш на своєму хребті, а я, поляк, ніби орел, без пут буяю на своїй природній свободі під своїм королем”(Українські гуманісти. – Ч.1. – С.365). Однак, слід зазначити, що “демократизація” Князівства аж ніяк не зводиться до “польських впливів” і “уніфікації державного устрою Польщі й Литви”, як пише, наприклад А.Сухені-Грабовська(*Spóru królów z szlachta*, – S.43), а має свої глибокі корені у еволюції суспільно-політичного устрою самого Князівства(про це докладно у наступній главі).

⁸⁵ Викладено за: *Volumina Legum regni Poloniae et Magni ducatus Lithuaniae ab anno 1347 ad annum 1780*/Ed. J.Ohryzko. – Petersburg, 1859. – Т.2. – С.29-30.

⁸⁶ Ibid. – С.30-32.

⁸⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – С.375.

⁸⁸ Bardach J. *Krewa i Lublin*. – S.612.

⁸⁹ *Zrządopisma do dziejów unii*. – Cz.2. – S.349-351.

⁹⁰ Narbutt T. *Pomniejsze pisma historyczne*. – Wilno, 1856. – S.243.

⁹¹ *Zrządopisma do dziejów unii*. – Cz.2. – S.367.

⁹² Ibid. – С.354-357.

⁹³ Bardach J. *Krewa i Lublin*. – S.612.

⁹⁴ *Dyaryusz sejmu z 1565r.*//Biblioteka ordynacyi Krasińskich. – Warszawa, 1868. – Т.1. – С.43-44, 80-83.

⁹⁵ Див.: Карамзин Н. Вказ.праця. – С.90.

⁹⁶ Акты ЗР. – Т.3. – №35. – С.135.

⁹⁷ *Volumina Legum*. – Т.2. – С.32.

⁹⁸ *Dyaryusz sejmu z 1565r.* – S.290-291.

⁹⁹ Про хід воєнних дій див.: *Kronika M.Bielskiego*. – S.1154-1156.

¹⁰⁰ *Dyaryusz sejmu z 1565r.* – S.300-313.

¹⁰¹ *Volumina Legum*. – Т.2. – С.32.

¹⁰² Наприклад, М.Коялович пише: “Жорстокості Івана IV зробили Литву безпомічною перед Сходом. Вона була змушена йти на Захід”(Коялович М. Люблинская уния или последнее соединение Литовского Княжества с Польским Королевством на Люблинском сейме в 1569г. – СПб., 1863. – С.21). Також дослідник з Києва Н.Дашкевич відзначає, що “великі князі литовські повоювали титулу “государя всея Руси”, прийнятого Іваном III”(Дашкевич Н.Борьба культур и народностей в литовско-русском государстве в период династической унии Литвы с Польшей(Оттиск из Университетских известий. – С.324-325). Подібне бачення було прийняте й українською радянською історіографією 50-80-х рр. ХХст.: «У зовнішньополітичних умовах, що склалися, правляча феодальна верхівка Великого Князівства Литовського пішла на зговір з польськими феодалами, розраховуючи опертися на військову могутність Польщі у боротьбі з Росією»(История Украинской ССР: В 10Т. – К., 1982. – Т.2. – С.228).

¹⁰³ Любавский М. Литовско-русский сейм. – Приложения. – №56. – С.166.

¹⁰⁴ Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – СПб., 1863. – Т.1. – №148. – С.158(Далі – Акты ЮЗР).

¹⁰⁵ *Diariusz sejmu Lubelskiego 1566r.*/Opr. I.Kaniewska. – Wrocław, 1980. – S.11.

¹⁰⁶ Акты ЮЗР. – Т.1. – №148. – С.160.

¹⁰⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – с.384.

-
- ¹⁰⁸ Максимейко М. Сеймы литовско-русского государства. – Приложение. – С.170-171.
- ¹⁰⁹ Любавский М. Литовско-русский сейм. – Приложения. – С.174.
- ¹¹⁰ Volumina Legum. – Т.2. – S.71.
- ¹¹¹ Документы МАМЮ. – С.482.
- ¹¹² Górnicki Ł. Dzieje w Koronie Polskiej 1538-1572. – Warszawa, 1805. – S.474.

Глава III

Реформи Жигимонта Августа

і перебудова соціально-політичної структури

Великого Князівства Литовського

у 1547-1566 рр.

Різні аспекти реформування Великого Князівства Литовського у 40-60-х рр. XVI ст. широко висвітлені в літературі. Дослідники у XIX-XX ст. проаналізували діяльність монархії щодо перетворення державного господарства¹, правовий аспект реформ², перебудову державних інституцій³, зміну становища окремих соціальних угруповань⁴ тощо. Зрозуміло, що кожний автор включає своє бачення у більш широкий історичний контекст, відповідно інтерпретуючи причини, хід й наслідки трансформації устроєвої структури держави, здійсненої у роки правління Жигимонта Августа. На нашу думку, не втратила своєї актуальності концепція М.Максимейка, який зробив спробу показати еволюцію устрою Великого Князівства Литовського у зв'язку з його внутрішньо-й зовнішньополітичним життям⁵.

Основна ідея дослідження М.Максимейка полягає в тому, що, починаючи з 90-х рр. XV ст. й до 1569 р. держава поступово включала до своєї соціально-політичної структури самоврядівні територіальні організації землянства, чим сприяла раціоналізації управління й консолідації суспільства, що, було необхідним для ведення успішної війни з Московією. Визнаючи доцільність такого підходу, слід зазначити, що на нашу думку, автор перебільшив раціональний момент у діяльності монархії, випустивши з поля зору прагнення шляхетського стану одержати повноту громадянських прав з одного боку й боротьбу земель, що входили до складу Князівства за більшу самостійність з іншого. З цієї точки зору необхідно доповнити концепцію М.Максимейка «шляхетським» і «партикуляристським» баченням цієї проблеми.

Перший підхід знаходимо у польської дослідниці А.Сухені-Грабовської. Прагнучи створити «синтетичний образ давньої Речі Посполитої», авторка розуміє її устрій як «організм», що складається на нерозривну єдність з трьох частин: монархії, магнатерії (сенатського стану) й шляхетського стану⁶. «Логічним стержнем» всього історичного процесу є боротьба шляхти за здобуття привілеїв і поступове розширення її політичного впливу. Не слід, проте, розглядати це як реалізацію вузькогрупових інтересів, оскільки, займаючи центральне місце у структурі держави, військово-феодалний стан своєю організацією визначав «цілість устроєвих механізмів, судочинство, й весь обсяг окремих правил, що торкалися господарського життя, торгівлі, локальної адміністрації, мір, ваг, цін, місць й строків судів тощо»⁷.

Таким чином, реформи Жигимонта Августа можна розглядати як реалізацію прагнення литовсько-руської шляхти одержати весь обсяг громадянських й соціально-економічних прав, що неминуче впливало на весь державний механізм Князівства. За всієї привабливості цієї теорії, вона, однак,

не дає змоги пояснити, чому реформування Князівства не відвернуло відокремлення України, яке сталося на Люблінському сеймі 1569 р. Очевидно, відповідь слід шукати у особливостях устроєвої структури Великого Князівства Литовського і з'ясуванні їх дії у переломний момент історії держави, якими й були 40-60-і рр. XVI ст. Подібний підхід розробив І.Лаппо у роботі «Литовсько-руський повіт та його сеймик».

На думку дослідника, необхідно розглядати устрій Великого Князівства Литовського не як «загальні явища у цілісній картині держави чи її суспільних класів», а як «явища життя й устрою окремих земель, що його складали». Стосовно цього, слід вивчати перебудову держави у середині XVI ст. через призму «збереження місцевої старовини й місцевих особливостей»⁸. Звідси випливає, що реформи Жигимонта Августа були викликані боротьбою «місцевих суспільств» за самоврядування й більшу незалежність від «центральної влади». Певним чином синтезувавши елементи цих трьох підходів, одержимо «метод дослідження», який, треба сподіватись, надасть інтерпретації реформ Жигимонта Августа засоби, за Максом Вебером, для однозначного виразу⁹.

У 40-х рр. XVI ст. зовнішньополітичне становище Великого Князівства Литовського знову ускладнюється. Московітське військо вже побувало одного разу за 12 миль від Вільна¹⁰, а коли до влади у Москві прийшов Іоанн IV, загроза війни виникала ледь не кожного року. Між обома молодими великими князями – литовським й московським – одразу виникла взаємна неприязнь, добре помітна для сучасників. Так, папський посол А.Кампензе у листі до папи Климента VII сповіщає, що Литва є «старовинним ворогом» Москви й ненависть московитів є закоренілою. В свою чергу й литовсько-польський монарх «звик бачити у Московії небезпечного сусіда»¹¹.

У 1547 р. давня династійна ворожнеча набрала нового відтінку, оскільки 16-річний Іоанн IV, «пошукуючи прабатьківських чинів», взяв собі царський титул, якого, за словами С.Соловйова, «не зважились прийняти ні батько, ні дід його»¹². Це відразу ускладнило стосунки між державами, бо Жигимонт Август рішуче відмовився визнати новий титул суперника, чудово зрозумівши агресивний сенс цієї акції. «Й що ся дотичит великого князя Києвского Манамаха, – заявив він московським послам з приводу претензій їх правителя¹³, – то суть речи давніє, й тот столец Киев ест й будет, дали Бог в моци й держаньи (нашем) й никому б тим йменем й титулом Царства Києвского не буде пристойне писатися, одно его кролевской милости, а не великому князю московскому»¹⁴.

З цього моменту напруження тільки зростало: Іоанн IV дав до зрозуміння, що він погодиться на пом'якшення своєї позиції тільки у разі визнання Жигимонтом Августом його титулу, тобто, по-суті, визнання правомірності претензій Московії на володіння українськими землями. Про це не могло бути й мови, тому переговори 1556 р. про «вічний мир» завершилися лише угодою про перемир'я, після закінчення строку якого розпочалась московсько-литовська війна¹⁵.

Не менш загрозливе становище склалось й на півдні Князівства. На Берестейському сеймі 1544 р. було зазначено: «Всьому світові відомо, що спільний ворог Хреста Святого, цісар турецький, захопивши сусідні собі держави... став грізним прикордонним сусідом Корони й Великого Князівства Литовського»¹⁶. Діяв цісар через свого васала – кримського хана, котрий, посилаючись, подібно московському князеві, на старовину, виявляв претензії на Україну. У 1548 р. хан Сахіб Гірей вимагає від Жигимонта Августа щорічного відкупу, говорячи: «Бо ми з давних часов звикли у вас брати, а ви нам звикли давати, яко предки ваші предком нашим, а ви нам. Бо для того даєте, щоб ваші панства от наших людей во впокое били»¹⁷. Проте, якщо «упоминки» Орді стримували її від великих вторгнень, то дрібні «приватні війни» були страшним лихом для українських земель. Однак, загроза великої війни й так виникала щороку, змушуючи уряд Князівства щедро платити за її відвернення¹⁸.

Наведених прикладів досить, щоб зрозуміти необхідність мобілізації всіх ресурсів держави для організації успішної оборони. Натомість внутрішньополітичне становище Князівства було вкрай невтішним, бо стан справ у державі, залишений батьком, викликав серйозне занепокоєння у Жигимонта Августа. Перспектива війни на два фронти, яка ясно вимальовувалась у майбутньому, вимагала термінових заходів, й новий правитель енергійно взявся за реформи.

Усвідомлення необхідності реформування держави існувало у суспільстві, й з початком панування Жигимонта Августа декілька публіцистів й мислителів представили молодому монархові свої проекти змін й перетворень суспільно-політичної структури Князівства. Звичайно, ці проекти у Польщі й Литві значно різнились. Якщо А.Фрич Моджевський, С.Оріховський, Я.Пшилуський більше апелювали до етичних цінностей, закликаючи короля дотримуватись високоморального монаршого етосу, то Михайло Литвин, зробивши ґрунтовний аналіз зовнішньо- й внутрішньополітичного становища Князівства, викладає ряд конкретних пропозицій щодо структурних й інституційних перетворень. Ось наважливіші з них: 1) посилити суворість законодавства й твердість влади; 2) впорядкувати державні маєтки; 3) перевірити належність землевласників до шляхетського стану й змусити їх виконувати свої військові обов'язки; 4) платити військовим не грошима, а посадами й маєтками, щоб вони самі могли забезпечувати себе; 5) залучити до військового стану найбільш придатних «посполитих»¹⁹. Немає свідчень, що великий князь литовський прислухався до цих порад, але програма його діянь на диво співпадає з пропозиціями Михайла Литвина.

З самого початку свого панування новий господар виступив як енергійний реформатор. «Жигимонт Август був правителем з великими амбіціями і широкими ініціативами, – пише А.Сухені-Грабовска, – він мав талант інвестора й прагнув створити у стабільних структурах державності нові моделі сильної монархічної влади, а також прокладати нові шляхи, що вивели б його політику на... європейський рівень»²⁰. Ця містка характеристика розкриває останнього

Ягеллона як правителя епохи Ренесансу, котрий спрямовує свою активність на перетворення усталеного порядку для блага своєї держави²¹. Однак, його початкові кроки, що силою речей зводились до жорсткого адміністрування, наштовхнулись на опір територіальних шляхетських корпорацій.

Розпочаті у 1544-1545 рр. люстрації мали на меті не тільки ревізію замків й господарських маєтків, але й перевірку маєтних прав шляхти. Якщо взяти до уваги, що ревізії виявили вкрай незадовільний стан оборонної системи українських земель і що головна вина за це падає на монархію та її урядників²², то стане цілком зрозумілою негативна реакція української шляхти на монарші заходи: шляхта безпомилково відчула, що це лише спроба розв'язати проблему «україн» за рахунок самих «українних обивателів». Тому, незважаючи на розпорядження влади, волиняни й подоляни вкрай неохоче з'їжджались до замків для подання документів.

Представники від шляхти пояснювали ревізорам, що вони не хочуть пред'являти своїх листів і привілеїв з двох причин. По-перше, на це немає ухвали вального сейму. По-друге, тільки після того, як кияни, полочани, вітебщани, жомойтці й підляшани почнуть представляти свої документи, тоді й вони (волиняни й подоляни), «найменшіє слуги єго господарской милости», не забаряться.²³

Це останнє прояснює заява волинян на Луцькому сеймі 1545 р. Інші землі Князівства, казали вони, таких обтяжень на собі не поносять як Волинь, тому, що, у випадку загрози з боку Московії, волиняни мусять вирушати до далеких північно-східних кордонів, що лягає непосильним тягарем на них та їх підданих. Крім того, якщо з московітами перемир'я, то жомойтці і вітебщани не рушають з місця, а у них на Волині, «буд єст або не єст перемире з татарами, тогди предься з коня мало зседаєш, а на каждое место мусим в поли бити й для того утрати великіє приймаєм»²⁴.

З цього впливають такі важливі висновки: 1) між українськими землями з одного боку й Литвою і Білоруссю з іншого, існували глибокі розбіжності, спричинені геополітичними факторами; 2) монархія у своїй політиці сприяла власне литовським і білоруським землям, не рахуючись з інтересами України; 3) українська шляхта у взаємовідносинах з монархією й іншими землями виступала як територіальна корпорація (спільнота), свідомо своїх проблем й шляхів їх вирішення. Все це ясно показало монархові недостатність чисто адміністративних методів й він був змушений перейти до політичного діалогу із шляхтою на сеймах.

Головне, для чого збирались сейми – це скликання війська й встановлення податків. Загальною проблемою всіх європейських правителів XVI ст. була хронічна нестача коштів, тому, що, як відмітив В.Хлаповський, творення нових устроєвих структур вимагало готівки.²⁵ Якщо у Західній Європі засоби здобуття грошей були досить різноманітними,²⁶ то литовський монарх міг взяти їх тільки у народу.²⁷ Сам характер феодальної держави покладав своєрідність цього процесу, тому що згідно середньовічного принципу,

податки – це не обов’язок, а «дарунок».²⁸ Дуже добре сказав про це Я.Флатт: «Війни були причиною обмеження влади короля – щоб одержати гроші і вояків, королі були змушені скликати стани. Звідси ці численні сеймики і сейми».²⁹ Ці дві причини – погіршення зовнішньополітичного становища і творення нових структур державності – й змусили Жигимонта Августа постійно скликати сейми для встановлення податків. Це вело до поважних устроевих змін, оскільки, розуміючи залежність від них господаря, стани (територіальні шляхетські коропорації) змогли добитись для себе значних поступок. Жигимонт Август на Люблінському сеймі 1569 р. ніби підвів підсумок цьому процесові: «Я знав, що так мало статись, бо це їх (станів - авт.) звичайний спосіб тиску – нічого не давати на оборону, поки їх вимоги не будуть виконані. І за батька нашого було так, коли податків не давали, поки не одержать, чого їм треба було. А за цими податками багато що до Статуту влізло, бо саме про це і йшлося».³⁰

«Допустивши» шляхту до прямого діалогу на сеймах, великий князь, неочікувано для себе, зустрівся з політично сконсолідованими територіальними корпораціями (спільнотами), що мали цілком оформлені інтереси і сформульовані вимоги. Навіть термінологія тодішньої «політології» відобразила це. Ще у XVIII ст. Я.Верхольський відзначає: «Назва «стан» «Провінціям, Воеводствам, Землям й Повітам повинна належати, а не посольській ізбі чи сенату».³¹ Отже, згідно реалій епохи, стан – це шляхетська спільнота певної території в характері «політичного тіла», що існувала на принципах самоорганізації й навіть (в певному сенсі) – самовизначення³². З цієї точки зору, землі, що входили до складу Великого Князівства Литовського, по суті, ніколи й не втрачали окремішності, вони на протязі століть змінювали свою політичну форму (плем’я, князівство, земля, воєводство), але залишились ідентичними за своєю структурою. Тому, коли з причини фінансової, шляхта була прикликана на сейми, вона відродила автономію своїх земель у формі «станів» – самоврядівних земських спільнот (корпорацій), генетично пов’язаних з державними формами попередніх часів³³.

«Для податків, – пише Т.Чацький, – увійшли шляхетські репрезентати до державної влади; помалу такі сейми захотіли про все вирішувати»³⁴ З цього, власне кажучи, й розпочались сейми «золотого віку» Жигимонта Августа: на вальному сеймі 1547 р. послы стали домагатись звіту про те, як були використані кошти, зібрані на оборону у попередні роки³⁵. Без сумніву, тут слід вбачати реакцію станів на дії монархії: ревізії, перевірки, волочну поміру. Стурбована про свій маєтний й правовий статус, шляхта воліла бути присутньою на сеймах, щоб брати безпосередню участь у прийнятті рішень. Згідно Статуту 1529 р. господарські урядники повинні були самі обирати репрезентатів від шляхти на сейм,³⁶ що свідчило про пасивність станів й відстороненість їх від політики. Натомість після 1547 р. шляхта прагне на сейми постійно й навіть скаржиться великому князеві, що старости приховують сеймові листи і послы не встигають вчасно приїхати.³⁷

Така різка активізація боярства не могла сподобатись ні господарю, ні його раді. У тому ж таки 1547 р., вражений «нахабством» послів, Іван Горностай пише до Федіра Сангушка: «Бог то ведає, што з того бити маєт, але господине, нам тиє сойми ... не пожиточни»³⁸. Так розпочалась сеймова боротьба станів з монархією, що в кінцевому рахунку, завершилось реформуванням держави і унією 1569 р.

Сучасні дослідники схиляються до думки, що територіальні зв'язки й інтереси у Князівстві й Короні у XVI ст. переважали над загальнодержавними чи груповими.³⁹ Це означає, що земські спільноти виступали на сеймах в першу чергу виходячи із своїх «провінційних» потреб і прагнень, тому «просьби» (вимоги станів) різних земель були суто індивідуальними. М.Любавський помітив, що ці «просьби» склались із заяв груп землевласників окремих областей Князівства (тобто, станів) і лише у щоденниках сеймів поєднувались у загальний список прохань, при чому редактори затушковували окремий характер «просьб», надаючи їм форм спільних загальноземських клопотань⁴⁰. Ця начебто чисто процедурна особливість насправді відображає хід реформаційного процесу: ініціатива якоїсь із земель підхоплювалась іншими й під спільним тиском на господаря й раду приймалась як загальнодержавна. Ймовірно, що був і зворотній шлях: ініціатива господаря «пробивалась» панами радними у котрійсь із земель, а потім приймалась як загальнодержавна.

М.Максименко дійшов висновку, що всі устроєві зміни в Князівстві з кінця XV ст. були підпорядковані ідеї раціоналізації управління⁴¹. Визнаючи суттєвість даної обставини, слід все-таки ствердити, що переконання у раціональності тієї чи іншої устроєвої зміни чи новації викристалізовувалось у дуже складному процесі сеймової боротьби – протистоянні й взаємодії інтересів господаря, ради і станів окремих земель. З цієї точки зору, сутністю реформ Жигимонта Августа 40-60-х рр. XVI ст. можна вважати поступове включення до структури монархії самоврядування територій й наділення локальних інституцій (сеймиків, судів) широкими соціально-політичними і правовими компетенціями. І лише як наслідок цього процесу тут виступають міркування раціоналізації управління й надання прав і привілеїв шляхті.

Не випадково ці два останні елементи опинились поруч. Звичайно, тут не можна відкидати «соціально-класового» моменту: як «народ політичний», шляхта прагнула одержати права і свободи, що відповідали її місцю і значенню у державі. Однак повноправність й упривілейованість шляхти також відповідали інтересам держави: одержуючи весь обсяг прав, шляхта тим самим ставала автономною не тільки у сенсі громадянського, але й соціально-економічного буття, що дуже спрощувало проблему забезпечення війська. Отже, приватний інтерес кожного окремого шляхтича був головним фактором всього реформаційного процесу у Князівстві. Виступаючи за повноту своїх прав і свобод, шляхта підважувала систему «колективного керівництва» державою: скасування «третизни» неминуче вело до скасування «колективного сюзереніту» монархії над землями.

Опираючись на зроблені зауваження, можна окреслити такі етапи устроєвої перебудови Великого Князівства Литовського:

здобуття шляхтою всієї повноти прав і свобод внаслідок сеймової боротьби 1547-1569 рр.;

виборення землями автономного статусу;

загальна перебудова державного механізму Князівства.

Сеймова документація дає змогу все це детально прослідкувати.

Як вже зазначалося, до політичної активності шляхту підштовхнули заходи монархії по впорядкуванню державних володінь: ревізії замків, перевірка маєтних прав шляхти, волочна поміра. Щодо цієї останньої, то офіційно проголошувалось, що її мета полягає, як сказав Жигимонт Август на сеймі 1551 р., «У розмноженні пожитков наших господарських»⁴², тобто – у створенні прибуткових маєтків на землях монархії. Однак, поміра державних земель, з причини загальної невизначеності меж, не могла не зачепити шляхетських володінь. Є підстави вважати, що поступово цей другий (прихований) аспект волочної поміри став основним.

Як показав В.Пічета, спроби створити високопродуктивне фільваркове виробництво у великокнязівських маєтках і взагалі, реформувати державне господарство, виявились невдалими⁴³. Існувала, однак можливість, поправити фінанси держави за рахунок шляхти та її підданих. Про це говорить і Михайло Литвин: «Багато успішніше йшли б воєнні справи й збиралися необхідні для них податки... якби була проведена до кінця поміра всіх полів, що належать як шляхтичам, так і посполитим людям, оскільки в цьому випадку кожний платив би тим більше податків, чим більшим за розміром полем він володіє»⁴⁴. Особливості землеволодіння у Князівстві надавали можливість під виглядом державної поміри провести ревізії приватних маєтків, хоч формально держава й не мала на це права.

Це викликало стурбованість шляхти. На сеймі 1551 р. Жигимонт Август запевнив, що приватним власникам нічого боятись, бо, подібно тому, як самі шляхтичі хозяйнують у своїх маєтках, так і великий князь – у своїх⁴⁵. А насправді урядники у багатьох випаках «не розрізняли» державних і приватних володінь. Обурення шляхти усе наростало, поки на сеймі 1554 р. вона не поскаржилась на урядників, котрі, здійснюючи поміру, «многие кривды й втиснення шляхте чинили». На це господар звелів відповісти: «Той, хто ся через подарки докуповал й от моркгов й от копцов на отмену платил мерчим й ревизором, не може никого виновать, тилько себе: кгдаж того не било у листех его королевской милости описано й мерчим таковая моц не дана аби земли шляхетские померяли»⁴⁶.

Ці слова розкривають дійсні наміри монархії і підводять підсумки першого етапу реформування держави. Розпочата у кінці XV ст. приватизація «колективної власності»⁴⁷, повинна була утворити у землях прошарок землян-шляхти, які несуть службу відповідно до розмірів маєтків, які вони одержали від монарха. Однак, як показали люстрації, цього не сталося: через хабарі урядникам фальшиві шляхтичі відкуплялись від ревізій і помір, що дозволяло

їм користуватись усіма привілеями стану, не виконуючи шляхетських обов'язків. Волочна поміра якраз і була покликана цю ситуацію виправити: ревізори не мали права міряти маєтки шляхтичів (тобто, тих, що змогли довести свою належність до шляхетського стану), але цілком законно здійснювали ревізію маєтків посполитих як державної власності. Таким чином, волочна поміра за своїм змістом була аналогічною «выводам шляхетства» й мала на меті змусити шляхту й посполитих до виконання своїх обов'язків. Внаслідок цього, шляхтичі поквапились підтвердити своє шляхетство, а фальшиві шляхтичі переходили у стан посполитих.

Друге, що змушувало шляхту бути присутньою на сеймах – це податкова справа. М.Грушевський зауважив, що шляхта, коли йшлося про її власну кишеню, ставала напрочуд чутливою⁴⁸. Воно й зрозуміло, чому, – тому нічого дивного немає у тому, що «народ політичний» не тільки прагнув брати участь у прийнятті податкових ухвал, але й контролювати використання податків. Ось на цьому вузькому відтинку – ухвалі податків – господар і шляхта мали рівні можливості: перший не міг без згоди другої встановити розмір срібщини, а друга, цим користуючись, добивалась від першого значних поступок у своєму правовому і маєтному статусі. Це був дуже складний процес й рідко коли обходилося без конфліктів чи навіть жорсткої конфронтації.

Вже на Першому Віленському сеймі 1547 р. стало намічатись коло питань, що лягли в основу реформування держави. З приводу своєї коронації господар підтвердив «вольности всему лицарству як Римського, так Грецького закону», але «старі» вольности вже не задовільняли шляхти й вона виступила із власним баченням державних проблем. Передувала податкова справа: намагаючись вплинути на встановлення податку, послі стали вимагати звіту про використання коштів, зібраних на оборону в попередні роки. Крім того, прагнучи полегшити тягарі, стани висунули пропозицію, щоб міщани, котрі придбали маєтки у шляхти або вислужили їх у господаря, теж виконували службу «яко бояре шляхта».

Були також скарги на старост й численні прохання до господаря, щоб він «вчинив справедливість» з ними. Прозвучала також партикулярна вимога від волинської шляхти вирішити проблему прикордонних конфліктів з поляками і мазовшанами» (Так!). Наостанку послі просили господаря «не упосліджувати» їх у політичному житті й регулярно скликати сейми⁴⁹.

Легко побачити, що на першому ж сеймі за панування Жигимонта Августа шляхетські стани виступили як сконсолідовані сили й висунули послідовну політичну програму. Це не могло не стурбувати господаря й панів радних й, вирішивши, що «тиє сойми не пожиточни», вони не скликали їх майже п'ять років.

Натомість фінансове становище держави не стало кращим. Двічі, у 1549 і 1551 рр., татари спалили Брацлавський замок і для його відбудови довелося взяти гроші з господарського скарбу, оскільки загроза поновного нападу не зникла⁵⁰. Монархія намагалась зарадити справі комплектуванням гарнізонів з найманців, але успіху не досягла – державні фінанси дуже скоро вичерпались.

Нічого не залишалось, як, за словами Н.Макіавеллі, знову взяти гроші у народу й у 1551 р. був скликаний Другий Віленський сейм⁵¹.

Хоч сейм і ухвалив встановлений податок, однак керівництву держави довелося витримати справжній натиск станів, що відображало зростання політичної свідомості шляхетського загалу. Перш за все стани просять, щоб канцлер переглянув земські привілеї і щоб права земель надалі не порушувались. Потім повторюється «просьба» з минулого сейму, у якій висловлюється переконання у тому, що верховну владу здійснює сейм й лицарство повинно брати повноправну участь у його роботі.

Господар погоджується з цим спокійно, однак коли прозвучала критика на адресу вищих посадових осіб у землях⁵², його відповідь була дуже різкою. «Не есть то речь ваша обачивати, – сказав Жигимонт Август, – хто на вряд годен, а хто негоден... Й так ся королевской милости зда й так ест, иж никому иному не пристоеет болше обмишливати вси потреби того панства, одно его кролевской милости самому яко пану дедичному, восполк з радами своєми; й хочет то его кролевска милост по вас мети, аби напотом таковыє напомниманья, незвиклиє до ушью его королевской милости не приходили: бо то ест не ваша речь»⁵³.

З цих слів ясно випливає, що господар і пани радні припинили «гру в демократію» й спробували повернути все назад. Хоч на цьому сеймі з уст Жигимонта Августа чи не вперше прозвучала ідея прийняття нового Статуту й навіть оголошувалось про створення комісії для роботи над ним, але, як видається, це був лише тактичний хід. Справжній намір «колективного керівництва» полягав у придушенні активності шляхти, тому що жодних змін не відбувалось, а всі справи й надалі вирішувались вузьким колом політичної еліти.

Що стосується скарг шляхти на адміністрацію, то господар ніяких «адмінвисновків» не зробив, а лише наказав панам радним шляхту «в почтивости на судах та иньших местцах мети», тобто не судити самовільно, а за участі «людей сторонних, вери годних». Шляхті ж нагадав, що у випадку несправедливого ставлення з боку панів радних, вона має право звертатись до господаря чи його ради. На сеймі також була вперше запропонована ідея виборності суддів і створення єдиного суду для шляхти й панів радних. Господар відповів, що судді, як і раніше, призначатимуться воєводами й старостами, ці ж останні не можуть підлягати юрисдикції повітового суду, «бо того перет тим небивало... й тепер бити не маєт».

Подібний результат мали й окремі прохання земель. Жмудь просила, щоб «вряди в земли Жомойтской не били давани ани Литви, ани Руси й неоседлим, одно Жомойти». На це господар дав знаменну відповідь: держави Ягеллонів «вси суть не замкнени й есть волно каждому приехать й отъехать, купить й продать». Друга «просьба» – дати Жмуді окрему печатку – теж одержала відмову.

Волині, у її проханні скасувати митну сторожу, Жигимонт Август відмовив, пояснюючи, що ця установа є загальнодержавною. Волиняни також вимагали, щоб податки йшли тільки на оборону й господар пообіцяв «допильнувати», бо

це насущна потреба всієї «речі посполитої». Цікавою була відповідь на традиційну скаргу волинян – «квалти панов поляков»: оскільки «так скоро граници вечніє бити не могли», то Жигимонт Август накаже припинити конфлікти, опираючись на ту обставину, що «з ласки Божое его королевска милость обѣма тими панстви сам один на сесь час справует й ими владѣет».

Отже, можна зробити висновок, що стани литовських, білоруських й українських земель прагнуть все більшої самостійності. Також їх вимоги конкретизуються: перегляд земських привілеїв, застереження посад тільки для місцевих мешканців, виборність суддів, контроль з боку станів за використанням державних коштів, підпорядкування панів радних, що займали посади у землях юрисдикції цих земель, запровадження земської печатки. Це очевидно, що виконання всіх цих пунктів віддало б більшість урядових прерогатив до земської компетенції, що перетворило б землі у політичні автономії. Звичайно, втрата влади і престижу ніяк не влаштовувала панів радних, а Жигимонт Август ще вірив, що «з Божое ласки всима панстви справуючи», він зможе навести у них лад, не здійснюючи жодних перетворень.

Сподіваючись, що податок буде зібраний вчасно, монархія із власного скарбу забезпечувала військо, що дуже швидко поставило її у скрутне становище. Шляхта, однак, не поспішала із сплатою срібщини й у багатьох випадках владі довелося вдатись до послуг децьких (судових виконавців). Тому наступного року господар знову скликав сейм, маючи намір вдатись до рішучих дій. У листі до М.Радзивілла Чорного він погрожував, що «даремно непослушним отпущено не будет, иж за их недбалостью омешканье деется в потребе земской»⁵⁴.

Найважливішою особливістю цього сейму було те, що він працював без участі земських послів й рішення про податок (копа грошей з кожного коня) було прийняте директивно – без згоди шляхти⁵⁵. Другим покаранням «непослушних» було призупинення дії нововведень, прийнятих на попередніх сеймах «за просьбами лицарства» (впровадження у кожному повіті посад судді, писаря і присяжних вижив, зменшення судових витрат, звільнення від шляхових і замкових повинностей тощо). Як зазначено в ухвалі сейму, все знову повинно «справуватися по-старому»⁵⁶.

Таким чином, на сеймі 1552 р. було зроблено радикальну спробу повернути старі порядки й виключити шляхту з політичного життя країни. Сутність вимог монархії очевидна: якщо шляхта не виплатить необхідних коштів, не бачити їй ні нових інституцій, ні нових прав і свобод. Ніби розвиваючи досягнений успіх, господар впроваджує додатковий податок і, судячи з тону його висловлювань, має намір зібрати його будь-якими засобами, не питаючи згоди станів.

Однак «народ політичний», вже раз прикликаний до політичної активності, не збирався так легко підпорядковуватись, а Жигимонт Август не мав часу довести свої погрози до виконання. Наближався строк закінчення перемир'я з Московією й привид нової війни знову змусив його шукати погодження зі станами. Так і не зібравши постановленого податку, господар у 1554 р. скликає

черговий вальний сейм, який, власне, і проходить «під знаком» воєнної загрози⁵⁷.

Вже на початку сейму Жигимонт Август зазначив, що «кгдаж єсть вжо близький час вийстю перемиря», необхідно «для готовности проти тому неприятелеви» здійснити цілий ряд заходів, найважливішими з яких є: збір податків за попередні роки, ухвалення нового податку, а також підготовка шляхти «на осень пришлую к оказанью й пописованью в поветех». Щоб знайти розуміння, господар зробив значну поступку, «роз'яснивши» податкову уставу 1552 р. таким чином, що шляхта одержала «сфолкгованье». Зі свого боку стани, йдучи на погодження, висунули цілий ряд вимог, показових з точки зору все більшого усвідомлення ними свого місця й ролі у державі.

Так, прохання з 1551 р., щоб «дєвки й вдови», які виходять заміж за чужоземців й покидають межі Князівства втрачали при цьому права на свої маєтності, було доповнено вимогою послів з Підляшшя і Волині, щоб чужоземцям було заборонено будь-якими способами набувати маєтки у Князівстві. Стани пояснювали, що придбання іноземцями маєтків у цих землях є порушенням земських привілеїв, «кгдаж тилько родичом й обователем того панства волности привильєм оних служат». Дуже показовим є обґрунтування даної «просьби»: «Тим немало панства Великого Князства убивает».

Таким чином, вважаючи, що кожний шляхтич повинен виконувати свої обов'язки, стани з власної ініціативи вимагають встановити строгу відповідність між землеволодінням і військовою службою. Господар задовільнив вимогу, поширивши цей принцип на всяку власність: ліси, гаї, води й мисливські угіддя. Стосовно ж «дівок й удовиць, що за кордон заміж йдуть», то їх маєтки повинні скупити родичі, «кождую службу людей їх по пєти коп грошей».

Друге, що мало б забезпечити державу військом й коштами, було злиття всіх груп землевласників у однорідній шляхетський суспільний прошарок. Саме на цьому сеймі стани висунули вимогу «путних бояр, котриє недавно вкупилися на боярство» вважати рівноправними шляхтичами й таким чином поширити на них шляхетські обов'язки й повинності. Це був тільки перший крок, однак, на кожному наступному сеймі до «народу політичного» включались інші групи землевласників, поки черга не дійшла до панів радних. Звідси можна зробити висновок, що через цілком приватний інтерес шляхта піднялася до рівня «високої політики», показавши, що сама здатна вирішувати проблеми першорядної державної ваги. Власне кажучи, цим шляхта розв'язала проблему «виводів шляхетства», тому що самі територіальні корпорації шляхти стали ревно слідкувати за виконанням обов'язків кожним окремим шляхтичем.

Ця тенденція до самоврядування ще більше проявилась у «просьбах» земель. Волинь скаржилась, що «котриє панове рада, княжата й панята, мають йменья в земли Волинское», не хочуть «правом Волинським» з тамтешньою шляхтою «правоватися». Господар засудив поведінку цих панів радних, але залишив їх по-старому непідсудними земському праву. Друга «просьба» волинян була надзвичайно важливою: «Иж староста Луцкий й Володимерский

й маршалок землі Волинської завжди місце своє в раді, між іншими панами... мевали... аби й тепер тим тоє панство, землю Волинську его королевська милость обдаровати й тих владников к раді своєї господарської припустити рачил»(Підкр.авт.).

Господар наразі пообцяв подумати, але не залишається сумніву, що за досить недовгий часовий проміжок (1544-1554 рр.) територіальні шляхетські корпорації усвідомили свої автономістські потенції й навіть «пригадали» своє «державницьке минуле». Після волинян з подібними вимогами виступила шляхта Жмуди, заявивши, що згідно привілеїв, виданих предками Жигимонта Августа, ніхто не має права їм закидати, наче вони «через меч або зброєю били добити й ку послушенству предком его королевской милости привернени», тому що їх «предкове сами добровольно предком его королевской милости поддалися».

Жигимонт Август відповів, що за подібні інсинуації треба суворо карати й цим якби схвалив прагнення земель до самоврядування і автономії. Це відповідало об'єктивній тенденції перебудови державного механізму, тому що на цьому сеймі, власне, була ясно сформульована концепція нового Статуту. Як занотовано у «просьбі» станів: «Аби привилія й волности земские, от предков его королевской милости й от самого господара его милости надание, у статут слово от слова вписани били, на што смотречи, и жби есте охотнейшими слугами господарю его милости й смелейшого сердца против неприятеля могли бити: кгдаж кождий с прироженья винен есть волности свое боронити»(Підкр.авт.)

По-суті, у цій вимозі стани виклали концепцію Великого Князівства Литовського як «феодальної федерації»⁵⁸, принципи якої були наступними: вільні громадяни, наділені невід'ємними правами й свободами (військові – шляхтичі), добровільно згуртовуються у територіальні шляхетські спільноти (корпорації), що мають самоврядування й автономію; в свою чергу, території, зберігаючи устроєву самобутність, що є запорукою прав і свобод шляхти, добровільно об'єднуються у «федерацію» під зверхністю великого князя. Таким чином, «свої вольності боронячи», шляхта через територіальні спільноти бере участь у загальнодержавному політичному житті, виступаючи «вірними слугами його милості господаря і сміливішими серцем проти його неприятеля».

Для повного завершення концепції «федеративного» устрою не вистачає тільки територіальної інституції – сеймику, який поєднав би інтереси особи з інтересами монархії. Однак, можна ствердити, що вимагаючи включення земських привілеїв до Статуту, стани близько підійшли до цього. Інша справа, що для реалізації концепції сеймикового ладу знадобилось ще більше десяти років політичної боротьби.

Це очевидно, що всі ці процеси не могли викликати захоплення господаря та панів радних. У першого – з побоювань втрати одноосібної влади: у випадку впровадження сеймиків монарх позбавлявся можливості диктувати станам свою волю й повинен був би узгоджувати свої політичні дії з «народом політичним». Правлячи Польщею, Жигимонт Август чудово бачив всі недоліки

даної системи. Пани радні опирались нововведенням з побовань втрати своїх прерогатив. Входячи до кола політичної еліти Князівства, вони виступали у землях від імені «колективного керівництва» держави, що вилучало їх з відання місцевого права й надавало всі можливості для здійснення своїх особистих інтересів. Натомість реформування держави урівнювало їх з територіальною шляхтою (правда, тільки формально) й підпорядковувало місцевим законам та інституціям. Однак, зрозуміло, що в дійсності зміни ці не принижували становища панів радних ні у соціальному, ні у маєтньому плані. Справа, скоріше, полягала у тому, що, як влучно зауважила А.Сухені-Грабовська, об'єднання всіх груп землевласників у однорідний у правовому відношенні стан позбавляло панів радних тих чисто зовнішніх ознак, що у середні віки були невіддільними від престижу особи й часто важили більше, ніж її реальний статус⁵⁹. Все це, а також тісні зв'язки монарха зі своїм найближчим оточенням – панами радними, робило позицію монархії солідарною. Тільки під впливом різноманітних політичних й особистих обставин, що спричинили зміну стосунку господаря і вельмож до реформування держави, процес перебудови зрушився з місця. Без сумніву, вирішальний вплив стосовно цього зробили війни: спочатку лівонсько-московська, а потім литовсько-московська.

Як вже зазначалось у попередній главі, у 1556 р. стало очевидним, що Московія твердо налаштувалась «вийти до Балтійського моря» й «об'єднати Русь». Між обома великими князями – литовським і московським було заключене перемир'я тільки на шість років, під час якого велась інтенсивна підготовка до війни⁶⁰. Роком раніше литовська делегація прибула до Пьотркова на коронний сейм просити допомоги «проти московського» й одержала рішучу відмову⁶¹. Таким чином, Велике Князівство Литовське опинилось з супротивником наодинці й тому повинно було шукати ресурси всередині держави.

У 1552-1555 рр. в основному здійснюється волочна поміра⁶² й, нарешті, державні володіння були більш-менш описані, однак, тільки у землях, безпосередньо межуючих з Лівонією й Московією – в Україні поміра волок не була розпочата й у 1567 р.⁶³ У 1557 р. на основі результатів поміри видається «Устава на волоки», у якій точно визначаються повинності й обов'язки різних категорій населення. Основна мета цього очевидна: впорядкування процедури збирання податків й несення військової служби у переддень великої війни. Процес «штучного відмежування» військової шляхти від посполитих⁶⁴ знаходить в «Уставі» продовження, тому що від «служби тяглої» звільнялись чергові групи населення – бояри путні (правда, тільки «стародавниє, а не вкупниє») й стрільці, причому визначення їх придатності покладалось на ревізорів⁶⁵. Проходило й часткове розширення прав шляхетства, однак далеко не у тій мірі, як воно того бажало й сейм 1559 р. це наочно продемонстрував⁶⁶.

За п'ять років, що минули з часу останнього сейму, концепція сеймикового ладу одержала своє завершення: у політиків нарешті визріла ідея інституції, що дала б змогу шляхті брати повноправну участь у політичному житті. У своєму проханні стани заявили, що хочуть «на сьєм при хоружих братью своєє

обирати і слати». Іншою «просьбою» було «аби листи в потребе земской до шляхти через листовников отношени били в кожного дом».

Якщо взяти до уваги, що у Статуті 1529 р. вказано, що листи одержують тільки старости і воєводи, а хорунжі повинні самі обирати зі шляхти двох послів – «добрих людей», то стане зрозумілою вся революційність цієї вимоги. У разі її виконання кожний шляхтич ставав «особою політичною», а шляхетський загаль території (землі, повіту) перетворювався на «політичний суб'єкт», тому що обрання шляхтою своїх репрезентантів на сейм вальний – це вже сеймик локальний. Господар не був готовий виконати цю «просьбу» – й відклав усе до часу прийняття нового Статуту. Потрібна була надзвичайна обставина, щоб Жигимонт Август розпочав активну співпрацю з «народом політичним» держави й тільки поразка, що її завдала Князівству Московія, змусила його виконати шляхетські вимоги.

У іншому ж сейм продовжував лінію, розпочату раніше. Добившись від станів ухвали податку, господар не поспішав задовільнити їх прохання. Знову нічого не постановлялось з приводу прикордонних конфліктів волинян й підляшян з галичанами й мазовшанами. Одержали відмову й жмудини у своєму проханні усунути з урядів у своїй землі «Ляхов і Русь». Звертає на себе увагу підтвердження Жигимонтом Августом привілею Полоцькій землі, у зв'язку з чим насувається два міркування. По-перше, передбачаючи, що головний театр воєнних дій розгорнеться саме у Полоцькій землі, господар намагається привілеєм заохотити полочан до «вальки охотнейшое» проти Московії. По-друге, підтвердження привілею тільки окремо взятій землі насуває припущення, що господар не поспішав з прийняттям нового Статуту.

Примітним сейм 1559 р. став також з тієї причини, що на ньому вперше було згадано про унію з Польщею. До литовської й руської шляхти нарешті досягло галасування польських політиків з приводу унії – для цього знадобилось більше 10 років – й викликало різке неприйняття. Стани вимагали «направити таковіє непристойніє кройники», у яких говориться, що начебто «Литва здавна належить Польщі». Отже, зайвим є говорити про «одвічне прагнення» литовської і руської шляхти до єднання з польською. Тільки небажання литовського можновладства реформувати державу змусило шляхту Князівства шукати виходу в унії з Польщею.

Вповні це виявилось з початком литовсько-московської війни. Влітку 1562 р. московське військо вдерлося на територію Білорусі і, опустошивши Вітебщину і Оршовщину, повернулось назад⁶⁷. Натомість вимушено бездіяльне литовсько-руське військо стало сеймувати. М.Грушевський цілком справедливо окреслив Вітебський збір як віче⁶⁸, оскільки шляхта діяла без згоди монархії й «через голови» панів радних надіслала чолобитну Жигимонту Августу.

Повністю зрозумілим видається цей крок: розчарована у безплідності вже п'ятнадцятирічної своєї боротьби і зневірена у добрій волі свого керівництва, литовсько-руська шляхта почала вимагати унії з Коронаю, сподіваючись хоча б таким шляхом одержати омріяні права і привілеї. У тексті чолобитної якраз і йдеться про утворення спільного польсько-литовського сейму, що на думку

прохачів, дасть змогу литовцям і русинам «уживати» права і вольності польської шляхти⁶⁹.

Стани мали всі підстави сподіватись, що цього разу їх вимога буде взята до уваги: ще Ш.Монтеск'є відмітив, що у феодальну епоху більшість вимог військового стану виконуються під час війни, тому що тоді правителі найбільше залежать від свого війська⁷⁰. Однак литовські пани радні, очолювані М.Радзивіллою Чорним, різко виступили і проти унії, і проти реформ⁷¹. Це, власне, вичерпно пояснює, чому литовсько-руську шляхту привабила ідея унії. Литовська монархія виявилась настільки консервативною, що навіть перед лицем страшної небезпеки нічим не бажала поступатись. Розплата не забарилась: 25 лютого 1563 р. московське військо захопило Полоцьк – важливий економічний і стратегічний центр, що поставило Велике Князівство Литовське на грань катастрофи.

Що принесло з собою «звільнення» Полоцька «царем православним», яскраво описано літописцем⁷². Також Н.Карамзін пише: «Жигимонт і пани його були у страхі, – багатолюдний, укріплений Полоцьк вважався головною твердиною Литви, і воєводи московські, не втрачаючи часу, йшли на Вільну, до Мстиславля, у Самогітію, спустошуючи землю безборонно»⁷³. Тому, коли звістка про поразку досягла Пьотркова, Жигимонт Август негайно звернувся до польського сейму, прохаючи допомоги.

Однак, чудово розуміючи безвихідь становища Князівства, поляки допомоги не дали, заявивши, що поки унія не буде заключена, жодного польського жовніра Литві не бачити⁷⁴. Жигимонту Августу нічого не залишалось, як призначити на листопад 1563 р. спільний польсько-литовський сейм. Наразі ж, перебуваючи наодинці з Московією, Князівство повинно було рятувати себе власними силами. Керівництво держави нарешті усвідомило, що без значних поступок, шляхта воювати не буде і, скликаний на літо 1563 р. Віленський сейм став першим по-справжньому «перебудовним» сеймом.

Цьому сеймові передувало видання 7 червня того ж року «Привілею короля його милості Жигимонта Августа всім громадянам Великого Князівства Литовського даного, який пояснює деякі артикули у привілеях королів Ягайла і Вітовта»⁷⁵. Цей документ містить два надзвичайно важливих положення, прийняття яких, по-суті, відкривало шлях до прийняття нового Статуту. По-перше, проголошувалось, що згідно прохань шляхти, великий князь дозволяє «привілеї прав і вольностей земських до Статуту новоствореного вкласти і вписати за тим же звичаєм, як і в Короні Польській». Таким чином, уряд прийняв рішення визнати компетенції земського шляхетського самоврядування й включити його до державної структури.

По-друге, щоб реалізувати попереднє положення, уряд здійснює знамените зрівняння прав католиків і православних. Констатуючи, що у привілеях Ягайла і Вітовта не згадується про права православних, Жигимонт Август визнає, що це приводило «к некоторому унижению и взгаржению тех, хто гербов не брал, также и тех, хто веру Гречкую держачи.... нам господарю верность свою stále показуют». Пояснює цю несправедливість господар тим, що стани деяких

земель (зрозуміло, білоруських і українських) під час видання цих привілеїв «не били» присутні на вальному сеймі. Насправді, це «некоторое взгарженъе» визначалось нерівноправним становищем цих земель у складі Князівства⁷⁶. Привілей Жигимонта Августа, декларуючи, що «стан лицарський шляхетский обоєго народу, так литовського, яко й руского», всіма правами й вольностями однаково користуватись має «вечними часи», по-суті, долає цю нерівноправність юридично, створюючи підстави для прийняття нового Статуту.

Однак на сеймі, що зібрався у липні того ж року⁷⁷, господар знову відклав обговорення Статуту. Очевидно, що на шляху до його прийняття були такі устроєві та правові перешкоди, що без їх усунення він залишився б тільки «пам'яткою литовсько-руського права». Цим, власне, й занялись законодавці, починаючи з сейму 1563 р.

Оскільки ведення війни вимагало повного підпорядкування всіх сил суспільства, то сейм зосередився на продовженні розпочатих раніше перетворень. Перш за все, посилювалась дія принципу відповідності маєтного стану і служби. Для цього визначалась міра покарання для тих, що позичали коня і зброю або мали одного коня на двох. Шляхтичі ж, котрі споряджали коня вартістю менше шести коп грошей, повинні були половину маєтностей «тратити на реч посполиту». Натомість ті, що «сполна почту з йменья не поставили», втрачали маєтки взагалі, причому дві третини відходило до держави, а третину одержував той, хто повідомив «кому слід».

Посилювалась і особиста відповідальність шляхти. Дезертир карався смертною карою, так само як і шляхтич, що посилав на війну когось замість себе. Усі видані раніше листи на звільнення від служби «мают пожжени бити». Виняток робився тільки для калік, вдів, сиріт і шляхтянок, чиї чоловіки потрапили у полон внаслідок падіння Полоцька.

Сейм також урівняв всі категорії землевласників щодо служби: незалежно від походження маєтку і статусу осіб й організацій (церкви, міста, етнічно-конфесійні громади тощо), вони повинні були виставляти вояків згідно кількості волок чи служб, або платити грошовий еквівалент «коней».

Були розглянуті також й різні хитромудрі способи ухиляння від військового обов'язку. Посли повідомили, що багато шляхтичів зреклися своєї шляхетності й «ся поддали паном з йменьями своїми для оборони». Господар постановив, щоб хорунжі переписали подібних громадян й повернули їх до повітових реєстрів. Цікаво, що сам Жигимонт Август доповнив повідомлення послів, зазначивши, що йому відомі випадки, коли земляни йшли у залежність до землян (!), а не до князів чи панів.

Також службі повинні підлягати приймаки, «которие до вдов й дєвок в доми их на йменья вступають», а на війну не йдуть, заявляючи, що це не їх маєтки, а жінчині або тещині. В постанові господаря сказано, що подібні хитруни будуть суворо покарані і особливо це стосується поляків. Мабуть, це останнє пов'язане з відмовою поляків надати допомогу Литві.

Жигимонт Август навіть відмовив станам у їх проханні звернутись до Корони по гроші і вояків, пояснивши, що посилати до поляків немає сенсу, оскільки всім землям Князівства вже наказано вирушати проти неприятеля. Крім того, сказав господар, «без постанови вального сейму поляки до одного місця з'їжджатися не звикли, а сейму не мають права без його королівської милості призначати; а оскільки сейм і так призначений на день святого Мартина, то вже на ньому з поляками через послів своїх постановляти будете».

Якщо взяти до уваги, що литовсько-руська шляхта прихильно ставилась до унії принаймі від часу Вітебського збору 1562 р., то відповідь господаря насуває кілька міркувань. По-перше, знаючи, що поляки без укладення трактату про унію допомоги не дадуть, монарх сподівається тільки на власні сили Князівства. По-друге, щоб заохотити шляхту до активної участі у війні, він вирішує надати їй права і вольності, які вона пов'язує з унією. По-третє, сама ідея об'єднання хоч і близька Жигимонту Августу, все ж таки головну надію він покладає на дії литовсько-руського суспільства.

Це останнє, як впливає з ухвали сейму 1563 р. забезпечувалось зрівнянням всіх категорій і груп землевласників стосовно військової служби. Зрозуміло, що без згоди самої шляхти досягти цього було неможливо. Однак і монархія пішла назустріч «народові політичному», твердо пообіцявши надати йому весь корпус шляхетських прав і вольностей. Єдине, на що не зважився господар, це негайно надати землям автономію. «Статут прав земських новостворених, – сказав він на сеймі, – у цей небезпечний час переглянутий бути не може, оскільки всі землі тутешньої держави вирушили на війну». Потрібна була якась зміна у ході війни, щоб реформування держави могло бути завершене.

В цілому, заходи, здійснені влітку 1563 р. були успішними й давали надію на швидкий позитивний результат. Свідченням цьому є те, що на спільний сейм поїхали до Польщі не всі стани (як обіцяв король), а лише делегація з панів радних, очолювана М.Радзивілом Чорним – найзапеклішим противником унії.⁷⁸ Отже, це був спритний тактичний хід: переговори мали проводитись у повному обсязі і у разі воєнної невдачі могли завершитись злиттям Корони і Князівства у одну державу. Але у випадку успіху всі досягнені домовленості спокійно денонсувались би з причин відсутності на сеймі шляхетських послів. Власне ця друга можливість й реалізувалась на Варшавському сеймі 1563-1564 рр.

Незважаючи на невдачу цього сейму у головному питанні, прийняті на ньому документи мали виняткове значення для історичної долі Великого Князівства Литовського. В першу чергу це стосується оприлюднення 13 березня 1564 р. «Декларації про унію» Жигимонта Августа, у якій він відмовляється від спадкоємних прав на литовський престол й переносить їх на Корону Польську. Відтепер великим князем литовським міг стати тільки володар польської корони.⁷⁹

Це рішення мало принайні два важливих наслідки: 1) відмовившись від своїх «природних» прав, Жигимонт Август підштовхнув панів радних відмовитись від своїх, що було необхідним для продовження реформ; 2)

переставши бути спадкоємним господарем Князівства, Жигимонт Август поклав початок розпаду литовської монархії як «колективного сюзерена» литовських, білоруських і українських земель, що відкривало шлях унії 1569 р.

Ще С.Голембійовський висловив думку, що зрікшись спадкоємних прав на Князівство, Жигимонт Август цим самим скасував «литовський феодалізм».⁸⁰ Усвідомлюючи відмінність розуміння поняття «феодалізм» у минулому столітті, слід все-таки визнати, що польський історик точно визначив сутність вчиненого монархом, тому що відречення останнім Ягеллоном від Князівства як від патримоніум свого роду,⁸¹ руйнувало устроєву структуру держави, засновану на патримоніально-колективістському принципі єдності політичної еліти, влади і території.

Це стало відчутним вже на сеймі 1563-1564 рр., коли найближчий соратник великого князя литовського Микола Радзивілл Чорний заявив, що монарх не може свавільно привести литовців до укладення унії, не порушивши їх вольностей.⁸² Незважаючи на всю справедливість твердження литовського пана радного, легко помітити, що давня єдність великого князя і його ради була порушена і у наступні роки цей розкол тільки поглиблювався, поки не завершився повним розривом на Люблінському сеймі 1569 р.

У літературі предмету загалом приймається думка, що реформи 1564-1566 рр. були «відчайдушною спробою» литовської політичної еліти «відвернути унію, задовбивши шляхетський стан».⁸³ Однак, цим зміст устроєвих перетворень далеко не вичерпується: по-суті, реформи були реалізацією шляхетських вимог, які висувались на сеймах, починаючи від 1547 р. Натомість прискорення цього процесу у 60-х рр. було викликане не стільки перспективою унії, скільки воєнною необхідністю. Як показав М.Максимейко, впровадження повітових судів та сеймиків значно покращувало функціонування механізму державного управління, оскільки більшість приватних, місцевих й частина загальнодержавних справ тепер вирішувались на місці й вальний сейм вивільнювався для кардинальних питань.⁸⁴ Крім того, як було омовлено вище, повноправна й політично зріла шляхта сама слідкувала за дотриманням законності у своєму повіті, що також сприяло спрощенню процесу управління. Нарешті, завдяки локальним інституціям держава могла охопити політичним впливом якнайширше коло шляхти, а через неї – й усе інше населення. Все це дало змогу віднайти ресурси і вести війну без допомоги Польщі.

На сеймі 1564 р. господар видав привілей «На отправление справ всяких нововиданим Статутом»⁸⁵, у якому зазначалось, що хоч «особи певніє» – пани радні, урядники, шляхтичі й «доктори прав чужоземних» – продовжували над Статутом роботу, дозволяється впроваджувати нові виборні повітові суди. У документі говориться, що «стародавній звичай владності суду воєвод та інших урядів» скасовується, тому, що він не забезпечував «рівної і однакової справедливості для всіх».

Господар цілком розуміє, що так як цей звичай відноситься до «звечних, звиклих, упривильєваних владов» панів радних, то постанова може залишитись на папері, а ті воєводи і урядники, котрі «переказали тому статутуви й порядку

засаження судов», робитимуть це і надалі. Тому самі пани радні й урядники, прийшовши і ставши перед великим князем «обличне», згідно «приказання Божого, которое учит миловати ближнего своего, яко себе самих милуючи речь посполитую, а в ней братею свою молодшую народ шляхетский й рицерский» з своєї доброї волі цих прерогатив «ся випустили, отступили й вирекли наконец».

Важко переоцінити значення цього акту. Якщо раніше, підлягаючи виключно судові великого князя, пани радні були представниками монархії у землях, що взагалі ставило їх вище закону, то тепер вони потрапляли у відання суду, члени якого обирались всією шляхтою посполитою й через участь у виборних локальних судах включались у єдине правове коло держави. Крім того, особисте «зречення» кожним паном радним своїх прерогатив означало скасування архаїчної системи привілеїв, що відкривало шлях утвердженню у державі публічно-правових стосунків.

Наступним кроком було впровадження повітових сеймиків, яке було здійснене на Віленському сеймі 1565-1566 рр.⁸⁶ У багатьох відношеннях цей сейм став завершальним у процесі реформування держави. Природно, що стержнем всієї проблематики була організація «скутечное оборони от неприятеля» й, по-суті, стосовно до неї проводились зміни у всіх сферах суспільно-політичного життя.

Як завжди, на першому плані була податкова справа. Сейм ухвалив продовжити стягнення податку за 1563 і 1564 рр., причому шляхта просила дати їй час і не забирати маєтки у тих, хто ще не розплатився з державою. Цьогорічний податок теж був затверджений й від його сплати звільнялись всі особи, що мали відношення до військової служби: крім шляхти – татари, «которые службу земскую военную або теж панам служат», бояри путні «от себе й родних», також убога шляхта «без подданих». Всі інші категорії і групи населення (крім духовного стану) платили поголовщину: від половини гроша (челядь невільна) до 15 грошей (жиди).

Чітко визначалась й норма військової служби: один кінь ставився з 10 служб або 15 волок. Убога шляхта повинна була складатись між собою й виставляти кінного вояка, озброєного «заровно з можнейшою шляхтою». Стосовно цього всі маєтності урівнювались незалежно від статусу їх власників: вояків постачали не тільки шляхтичі, але й духовенство й не тільки з відносно безпечних внутрішніх земель, але й з «українних». Виняток був зроблений тільки для сплюндрованих московітами Вітебщини і Мстиславщини.

Щоб впорядкувати податкову сферу, сейм ухвалив здійснити поміру приватних володінь: самі землевласники повинні були «все йменья своеє сами справедливо списавши, реєстра того списанья до хоружих отдати». Порушники маєтки втрачали, причому донощик одержував не третину його володінь, як постановив сейм 1563 р., а вже половину. Виконання податкової повинності повністю покладалось на шляхту. У всіх повітах «яко пани рада, так й вси стани, избравши в подданих своих», віддавали гроші повітовим бирчим, котрі,

в свою чергу, обирались з шляхти. Потім бирчий був зобов'язаний, здавши податок до скарбу, звітувати перед повітовим сеймиком.

Як бачимо, монархія сподівалась на високу громадянську свідомість шляхти й переклала на неї вирішення практично всіх важливих питань суспільно-політичного життя. Однак місцевим рівнем значення шляхти не обмежувалось: оскільки війна і військова сфера визначала всі інші сфери державного життя, то і шляхта виходила за межі свого стану і активно впливала на політику держави. Природно, що внаслідок цього держава «шляхетизувалась» й перетворювалася на виразника інтересів шляхти.

М.Грушевський був переконаний, що піднесення шляхетства відбувалось коштом інших верств населення.⁸⁷ Це безперечно, але відображає лише один бік еволюції суспільно-політичної структури держави: одержуючи виняткове (упривілейоване) становище у державі, шляхта одночасно брала на себе відповідальність за її долю, ставала «народом політичним». Вперше з усією повнотою це проявилось на Віленському сеймі 1565-1566 рр.

Так, саме шляхетські послы вимагали рівномірного і «справедливого» (тобто згідно суспільного статусу) розкладу військової служби і податків на все населення держави без винятків. Зібрані кошти – теж без винятків – повинні йти на оборону країни. Саме шляхта внесла пропозицію «о каране тих, которие служби земское замешкивали й на войнах не бивали». Нарешті, це з її середовища походила вимога встановлення військової служби й податку з церковних маєтностей.

Шляхта не обмежилась справою служби й податків, але й втрутилась у інші сфери суспільного життя. У церковну: послы вимагали, «аби преложение духовные били обирали люди годные й учение народу того панства». У адміністративну: на державні посади повинні призначатись тільки гідні цього люди. У торгівельно-економічну: стани просили, «аби речи купецкие з заграничья привезени на властные потреби (наши), а не на продажу, безмитные шток (били)». У конфесійну: «аби присяга христианская ач ото всех людей христианских одним обичаем име Божое бити маєт». Все це яскраво свідчить про те, що шляхта дійсно стала «народом політичним» держави. Це повинно було відобразитись в устроєвій структурі держави і сейм спеціальним Віленським привілеєм впровадив нову політичну інституцію – повітові сеймики. На цьому, власне, підготовка до прийняття нового Статуту була завершена.

Стани просили господаря, щоб до Статуту були включені: 1) привілеї окремих земель; 2) привілеї «около содноченья народу литовского с руским»; 3) Бельський привілей 1564 р. про впровадження повітових сеймиків. Власне ці привілеї і склали основу Статуту, визначаючи нову структуру держави.

Новий Литовський Статут 1566 р. ґрунтувався на цілковито інших засадах, ніж попередній, в першу чергу тому, що був результатом довгої і впертої боротьби шляхти за повноцінний статус свого стану, а також за визнання автономії своїх територій (земель). Суспільно-політичний устрій, описаний Статутом 1566 р. повністю відповідає цьому.⁸⁸

Перш за все, проголошувалось, що «славне панство Велике Князство й вси земли, ку нєму здавна й тепер належачиє, в славе, титулах, столиці, зацности, влади, можности, розказаню й у иньших всяких належностях й прислухиванню, й теж в границах, ни у чом уменшивати й уймовати або понижати не маєм». Таким чином, новий Статут визнавав за всіма землями Князівства їх споконвічні права й устроєві особливості й обіцяв цю самобутність зберігати.

Гарантувались також особисті права й вольності громадян країни. Господар обіцяє, що всі категорії і групи населення Великого Князівства Литовського й усіх його земель повинен «заховати при свободах й вольностях християнских, в котрих онє, яко люде вольниє, волно обираючи себе панов, а господарей великих князей литовских, жили й справовалися». Отже, із основного права обирати собі монарха впливали й усі інші громадянські й політичні права «обователєй» Князівства.

Реалізовувались права й свободи громадян через діяльність локальних (повітових) сеймиків, компетенції яких охоплювали як місцевий, так і загальнодержавний рівень. На свої територіальні зібрання «народ політичний» (пани радні, князі, пани, урядники і шляхта) збирались перед вальним сеймом, оповіщені листами господаря. У цих листах визначалось коло проблем («речей й потреб земских»), котрі повинні вирішуватись громадянами. Статут зазначає, що на цьому ж сеймику шляхта зобов'язана «намовляти о всих потребах й долегlostях оного повіту й воєводства». Приймавши рішення, громадяни обирають двох послів й, наділивши їх інструкціями й повноваженнями, посилають на сейм вальний, де вони все, «о чом водлє листов наших господарских й теж в своїх потребах радити, намовляти й становити будут». Отже, така інституція як сеймик ідеально узгоджувала інтереси місцеві й загальнодержавні, а також захищала права і свободи громадян окремої землі чи повіту.

Крім політичних справ, сеймик відав судочинством: суддя, підсудок і писар обирались шляхтою на сеймиках і утверджувались господарем, після чого присягали тій шляхетській територіальній корпорації, що їх обрала. Суддями могли стати тільки громадяни повіту – світського стану й не з числа урядників. Завданням суду було «судити й справовати всих станов, почавши от вишшого аж до низшого, однако й одностайне». Апеляція подавалась безпосередньо на суд господаря, але тільки у особливих випадках. Таким чином, судочинство повністю здійснювалось на місцях й громадяни земель мали можливість слідкувати за його станом, безпосередньо впливаючи на особовий склад суддівської колегії.

Згідно Статуту, територія (земля, воєводство, повіт) становила також військовий підрозділ: її громадяни на війні «шиховали одно под хоруговою своєю повітовою, в котором суть повіту оселими».

Так виглядає суспільно-політична структура Князівства згідно II Литовського Статуту. Можна з певністю твердити, що тепер в її основу покладено територіально-федералістський принцип: кожний «суб'єкт

федерації» (земля, повіт, воєводство) являв собою самоврядівну одиницю, яка всі свої місцеві справи вирішувала на сеймику й повітовому суді, а через послів на вальний сейм брала участь у загальнодержавній політиці. М.Максимейко пише з цього приводу, що відтепер «обласні репрезентати» на сеймах вальних «шляхом згоди приходили до певних рішень з питань обрання великого князя, про податки, військову службу, унію, законодавство... Але попереднє обговорення їх відбувалось в окремих зборах місцевих груп. В основі такого порядку були не технічні міркування, а глибокі життєві причини»⁸⁹. Це означає, що політика «централізації» вичерпала себе й землі знову одержали автономний статус. Однак, все це «у принципі»: насправді впровадження Статуту у суспільну практику наштовхнулись на величезні труднощі.

Господар дозволив користуватись Статутом починаючи з 1 березня 1566 р., але відзначив, що текст його «недоправлений до кінця»⁹⁰. Необхідно було ще багато зробити: зрівняти всі християнські конфесії, впровадити нові суди і сеймики у практику, завершити поділ повітів тощо. Ці доробки були порівняно незначними – адже основні (конститууючі) положення були прийняті. Тим не менше, вони не дозволяли остаточно затвердити Статут. Жигимонт Август відкладав це з сейму на сейм, поки у 1569 р. всі не опинились у Любліні.

¹ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонах. – К., 1901; Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда Августа в литовско-русском государстве: В 2 Ч. – М., 1917.

² Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права. – СПб., 1894.

³ Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства; Любавский М. Литовско-русский сейм; Лаппо И. Земский суд в Великом Княжестве Литовском//Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1897. – Т.6; Лаппо И. Великое Княжество Литовское во второй половине XVIв. Литовско-русский повет и его сеймик. – Юрьев, 1911; Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie. – Lwów, 1914. – Т.2; Karczmarczyk Z., Leśnodorski B. Historia państwa i prawa Polski od połowy XVw. do r.1795. – Warszawa, 1957; Historia sejmu Polskiego/Pod.red. J.Michalskiego. – Warszawa, 1984. – Т.1.

⁴ Довнар-Запольский М. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVIв. – К., 1903; Леонтович Ф. Правоспособность литовско-русской шляхты//Журнал министерства народного просвещения. – СПб., 1908. – Т.3, 5-7. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.5,6; Яковенко Н. Українська шляхта.

⁵ Таку саму спробу зробив і М.Любавський, однак його концепція є досить однобічною і М.Максимейко у своїй праці показав її недоліки.

⁶ Sucheni-Grabowska A. Monarchia dwu ostatnich Jagiełłonów. – S.3.

⁷ Sucheni-Grabowska A. Spóry królów ze szlachcią. – S.4-5.

⁸ Лаппо И. Великое Княжество Литовское. – С.177.

⁹ Вебер М. Избранные произведения. – С.389.

¹⁰ Любавский М. Литовско-русский сейм. – Приложения. – №2. – С.3.

¹¹ Библиотека иностранных писателей о России/Собр. В.Семенов. – СПб., 1836. – Т.1. – С.41, 51-52.

¹² Соловьев С. История России. – Кн.3. – С.432.

¹³ Метрика ВКЛ. – №35. – С.51.

¹⁴ Там само.

- ¹⁵ Дневник литовских послов 1556г.//Сборник князя Оболенского. – М., 1838. – №5. – С.13, 14.
- ¹⁶ Skarbiec dyplomatów. – Т.2. – №2342. – С.317.
- ¹⁷ Метрика ВКЛ. – №28. – С.41, 42.
- ¹⁸ Там само. – №17, 18, 21, 22, 27. – С.20-30. Див. також: Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIIIв. – СПб., 1887. – С.423, 425.
- ¹⁹ Михайло Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян 10 отрывков//Мемуары, относящиеся до истории Южной Руси. – К., 1890. – Вып.1. – С.10-14, 18-22.
- ²⁰ Sucheni-Grabowska A. Monarchia. – S.17.
- ²¹ Наприклад, Н.Макиавеллі пише: «А треба знати, що немає справи, влаштування якої було б важчим, здійснення небезпечнішим, а успіх сумнівнішим, ніж заміна старих порядків новими. Хто б не виступав з подібними починаннями, його очікує ворожість тих, кому вигідні старі порядки, й холодність тих, кому вигідні нові»(Макиавеллі Н. Государь. – М.: Планета, 1990. – С.17-18.)
- ²² Любавский М. Литовско-русский сейм. – С.515.
- ²³ Źródła dziejowe. Rewizja zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVIw./Wyd. A.Jabłonowski. – Warszawa, 1877. – Т.6. – С.27-30.
- ²⁴ Ibid.
- ²⁵ Chłapowski K. Realizacja reform egzekucji dóbr. – Warszawa, 1984. – S.11.
- ²⁶ Німецький дослідник В.Зомбарт зазначає, що сучасна європейська державність зросла на основі здійснення політики меркантилізму, розпродажу церковних земель і, особливо, вивезення дорогоцінних металів з Нового Світу/Зомбарт В. Современный капитализм. – М. – Л., 1931. – С.357-360/. Всі ці шляхи, зрозуміло, для держав Ягеллонів були закриті.
- ²⁷ Н. Макиавеллі пише, що гроші на утримання війська(тобто реформування держави) найкраще взяти від церкви і народу(Макиавеллі Н. Государь. – С.66). За відсутності у державах Ягеллонів державної підтримки Реформації, Жигимонт Август міг одержати гроші тільки від народу, шляхом накладення податків і повинностей, а також позичок.
- ²⁸ Див.: Савин А. История Западной Европы XIV-XVвв. – М., 1916. – С.273.
- ²⁹ Flatt J. Opis Xęstwa Warszawskiego z krótkim rysem dziejów Polskich aż do naszych czasów. – Poznań, 1809. – S.25.
- ³⁰ Źródłopisma do dziejów unii. – Cz.3. – S.231.
- ³¹ Wielhorski J. O przywróceniu dawnego rządu. – [b.m.w.], 1775. – S.62.
- ³² Польський дослідник Г.Самсонович окреслює поняття стан як “суспільну групу, що має здатність до здійснення влади”/Samsonowicz H. Problem stanów w Polsce średniowiecznej//Przegląd Historyczny. – Т.80. – 1989. – z.4. – S.750/.
- ³³ Пор. У Н.Яковенко: “привілеї, якими представники литовської панівної династії підтверджували права і пільги новоприєднаних земель, по суті адресувалися регіональним спільнотам “панів” в обмін на визнання себе васалами нового господаря. Є підстави припускати, що інститут корпоративних спільнот бояр-отчиників існував із долитовських часів, оскільки в XIVст. він сприймався за явище настільки звичне й усталене, що його вважали достатньою підставою для регуляції стосунків із новою (литовською) династією” (Яковенко Н. Родова еліта – носій “континуїтету реалій” між княжою Руссю і козацькою Україною//Сучасність. – 1994. – №1. – С.119-120).
- ³⁴ Czacki T. Op.cit. – S.278. Pr.1168.
- ³⁵ Акты ЗР. – Т.3. – №11. – С.43.
- ³⁶ Любавский М. Литовско-русский сейм. – Приложения. – №2. – С.3.

- ³⁷ Там само. – С.653. Вже на Віленському сеймі 1547р. шляхта просить, щоб її “його королівська милість... не зволив у таких справах і потребах, які стосуються всієї землі, упосліджувати” (Акты ЗР. – Т.3. – №3. – С.7).
- ³⁸ Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1890. – Т.4. – №406. – С.527-528.
- ³⁹ Samsonowicz H. Problem stanów. – С.473-751; Samsonowicz H., Wiesiołowski J. Społeczeństwo polskie u progu czasów nowożytnych//Pamiętnik XIII Powszechnego Zjazdu historyków polskich. – Wrocław, 1986. – Cz.1. – С.114.
- ⁴⁰ Любавский М. Литовско-русский сейм. – С.533-534.
- ⁴¹ Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства. – С.51, 58-59.
- ⁴² Акты ЗР. – Т.3. – №11. – С.31.
- ⁴³ Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда Августа. – Ч.2. – С.85, 305.
- ⁴⁴ Михайло Литвин. Вказ.праця. – С.39.
- ⁴⁵ Акты ЗР. – Т.3. – №11. – С.31.
- ⁴⁶ Акты ЗР. – Т.3. – №13. – С.55.
- ⁴⁷ Див.: Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от 2-й половины XVв. до Люблинской унии 1569г.//Архив ЮЗР. – К., 1890. – Ч.7, Т.2. – С.111-115.
- ⁴⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – С.396.
- ⁴⁹ Акты ЗР. – Т.3. – №4. – С.4-29; Метрика ВКЛ. – №27. – С.30-36.
- ⁵⁰ Любавский М. Литовско-русский сейм. – С.571-575.
- ⁵¹ Акты ЗР. – Т.3. – №11. – С.25-46.
- ⁵² М.Любавський припускає, що скарга походила від волинян, що звинуватили старосту Богуша Корецького у загибелі Брацлавського замку(Любавский М. Литовско-русский сейм. – С.551.)
- ⁵³ Акты ЗР. – Т.3. – №11. – С.26.
- ⁵⁴ Любавский М. Литовско-русский сейм. – Приложения. – №27. – С.72-73.
- ⁵⁵ Там само. Див.також: Gołębiowski S. Czasy Zygmunta Augusta. – Wilno, 1852. – С.181.
- ⁵⁶ Акты ЗР. – Т.3. – №12. – С.49-50.
- ⁵⁷ Там само. – №13. – С.50-56.
- ⁵⁸ У певному сенсі “феодальна федерація” другої половини XVI ст. була “поверненням” до того державного устрою, який Велике Князівство Литовське мало у кінці XIV-XVст. Наприклад, О.Сидоренко пише, що “до ліквідації удільних князівств в Україні... верховна литовська влада тут була обмеженою і не викликала корінних змін у адміністративному устрої й політичному ладі українських земель. Ці землі являли собою конгломерат феодальних князівств і володінь під верховною владою великого князя литовського, зв’язаних між собою головним чином єдністю зовнішньополітичного життя”(История Украинской ССР. – Т.2. – С.39).
- ⁵⁹ Sucheni-Grabowska A. Spóły królów. – С.43.
- ⁶⁰ Дневник литовских послов 1556г. – С.14.
- ⁶¹ Dzienniki sejmów 1555 i 1558г. – С.95-138.
- ⁶² Собрание государственных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений. 1387-1710//Собр. М.Крупович. – Вильно, 1858. – С.42.
- ⁶³ На Городненському сеймі 1567р. було зазначено, що у Русі, Поліссі, землі Київській і у волостях Наддніпрянських землі на волоки досі «не есть померони»(Документы МАМЮ. – С.452).
- ⁶⁴ Див.: Лаппо И. Великое Княжество Литовское. – С.178.
- ⁶⁵ «Устава на волоки» надрукована у збірниках: Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1846. – Т.2. – С.11-53; Акты ЗР. – Т.3. – №19. – С.72-95.
- ⁶⁶ Акты ЗР. – №24. – С.98-104.

- ⁶⁷ Хроника литовская и жмойтская. – С.109.
- ⁶⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – С.362.
- ⁶⁹ *Zrządźtwa do dziejów unii.* – Cz.2. – S.367-368.
- ⁷⁰ Монтескьє Ш. Избранные произведения. – М., 1955. – С.727.
- ⁷¹ *Zrządźtwa do dziejów unii.* – Cz.2. – S.157.
- ⁷² «... татаре езуитов, доминиканов, барнирдинов посекали, а жидов всех потопили, а воєводу полоцкого Дивойну з жоною, владику й пана Яна Глебовича, воєводица веленського, Немеричов, Ешляков, Корсаков й иньшой шляхти много, также мещан всех зобраних зо всех скарбов их, до вязеня взято, й до Москви, як жидов до Вавилона, запроважено. Й сам царь, зоставивши князя Петра Шуйского з войском великим на Полоцку, сам до Москви з незличоними скарбами й вязнями отъехал» (Хроника литовская и жмойтская. – С.110). Цікаво, що у інструкції князю П.Шуйському цар наказав, щоб в окупованому Полоцку “однолично б, без боярского ведома и без приставов, никаков человек в городе, шляхта и посацкие люди не ходили”(Акты исторические, собранные Археографической комиссией. – СПб., 1841. – Т.1. – №169. – С.372).
- ⁷³ Карамзин Н. Вказ.праця. – С.322.
- ⁷⁴ *Zrządźtwa do dziejów unii.* – Cz.2. – S.271-275.
- ⁷⁵ Статут Великого Князьства Литовского 1566г.//Временник императорского московского общества истории и древностей российских. – М., 1855. – Кн.23. – С.1-3.
- ⁷⁶ Польський дослідник К.Ходиницький цілком слушно зауважив, що зрівняння православних з католиками відбулося з політичних рацій/Chodynicky K. Geneza równouprawnienia schyzmatyków w Wielkim Ks.Litewskim//Przegląd Historyczny. – R.22. – 1919-1920. – S.54-135/.
- ⁷⁷ Акты ЗР. – Т.3. – №33. – С.121-131; Документы МАМЮ. – С.145-148.
- ⁷⁸ Як пише литовський історик Т.Нарбутт, коли король став прихильником унії, то “знайшов у своєму приятелєві, панові воєводі, противника цієї постанови, тим неприємнішого, що мав числених і родичів, і прибічників”(Narbutt T. Op.cit. – S.243-244.)
- ⁷⁹ *Volumina Legum.* – Т.2. – S.29-30.
- ⁸⁰ Golebiowski S. Op.cit. – S.58.
- ⁸¹ У “Декларації про унію” 1564р. Жигимонт Август так і зазначає, що “земля Литовська” є “спадкоємним володінням” роду Ягеллонів(*Volumina Legum.* – Т.2. – S.29).
- ⁸² *Zrządźtwa do dziejów unii.* – Cz.2. – S.352-354.
- ⁸³ Див., напр.: Пичета В. Литовско-польские унии и отношение к ним литовско-русской шляхты//Белоруссия и Литва XV-XVI вв. – М., 1961. – С.543.
- ⁸⁴ Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства. – С.108.
- ⁸⁵ Статут Великого Князьства Литовского 1566г. – С.5-9.
- ⁸⁶ Матеріали цього сейму надруковані: Акты ЗР. – Т.3. – №38. – С.138-139. Документы МАМЮ. – С.161-193.
- ⁸⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.5. – С.55.
- ⁸⁸ Див.: Статут Великого Князьства Литовского 1566г.
- ⁸⁹ Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства. – С.158.
- ⁹⁰ Статут Князьства Литовского 1566г. – С.13.

Глава IV

Становище українських земель у складі Великого Князівства Литовського до Люблінської унії 1569 р.

Загалом, у історіографії досить позитивно оцінюється «литовський» період української історії. М.Грушевський говорить про «окремішність» українських земель у складі Великого Князівства, про «зрушення» литовських князів, про вирішальний вплив української культури на розвиток литовської тощо¹. А Д.Дорошенко навіть стверджує, що якби не експансія Польщі, то Велике Князівство Литовське зробилося б «державою руського племені й забезпечило цьому племені вільний політичний та культурний розвиток»². Створюється враження про «безконфліктність», чи то пак «гармонійність» українсько-литовських стосунків, на відміну від українсько-польських чи українсько-московських.

Зовсім інакше трактується дана проблема у давнішій літературі. Так, у «Історії Русов» читаємо, що у 1563 р. під час роботи над новим Литовським Статутом королю Жигимонту Августу були подані для підтвердження «споконвічні привілеї та всі законоположення» руського шляхетства, а також прохання про зрівняння його у правах з польським. Король дав згоду, однак «деякі чини литовські», а особливо ті, «що були в землі Руський за обранням на урядах» різко спротивились цьому. Це стало причиною того, що на Люблінському сеймі 1569 р. «депутатство руське» просило короля «вилучити землю Руську» з «литовського послушання», що він і зробив, навіки приєднавши русинів до Королівства Польського «яко рівних до рівних, вільних до вільних»³.

Таким чином, згідно автора «Історії Русов», українські землі, по-перше, зовсім не були рівноправними у складі Князівства; по-друге у збереженні цієї нерівноправності були зацікавлені литовські вельможі; по-третє, саме таке становище змусило українську шляхту добиватись приєднання до Польщі. Незважаючи на те, що «Історія Русов» відноситься до, так би мовити, «донаукового» періоду розвитку вітчизняної історіографії наведені положення знаходять підтвердження у джерелах.

Сутність стосунків між українськими землями і литовською монархією дуже добре прояснюється з такого історичного епізоду. У 1427 і 1429 рр. великий князь Вітовт «відвідав» білоруські й українські землі і у одного з його супровідників склалось таке враження: «Я ніколи не бачив князя або пана, до котрого люди були б так прихильні, тому що хто б його тільки зустрічав - одразу давав подарунки». Так, Смоленськ «подарував» Вітовтові 361 коня, ще більше - Київ⁴.

Не може не кинутись у вічі подібність «походу» Вітовта з полюддям київських князів X ст., описаному Константином Багрянородним⁵. Нічого дивного у цьому не було: як свідчить сама назва твору візантійського цісаря,

збирання данини власне й було суттю процесу управління у архаїчних державах⁶. Тому, слід погодитись з Г.Ловмянським, що з самого початку встановлення зв'язку між литовською монархією й руськими землями перша була налаштована на економічну експлуатацію останніх⁷. Немає підстав гадати, що з часом зміст цих стосунків змінився: як підрахував М.Довнар-Запольський, у 60-х рр. XVI ст. монархія одержувала з України в середньому 80 тис. коп грошей на рік (близько 4584 кг срібла)⁸. Змінилась, проте, форма експлуатації - тепер не було вже це «примітивне» полюддя, а «цивілізоване» стягування податків, мит, доходи з великокнязівських маєтків, промислів тощо.

Щодо місця українських земель в структурі держави, то М.Грушевський зазначив, що вони «були досить механічно зв'язані з Великим Князівством Литовським, стояли осторонь у ній, жили своїм життям»⁹. Дійсно, привілеї, одержувані землями від монархії, забезпечували недоторканість прав і свобод їх громадян і, як влучно зауважив М.Максимейко, скидались на міждержавні трактати¹⁰.

Очевидною є невідповідність такого стану відносин для литовської монархії: у XIV-XV ст. кожному черговому великому князеві доводилось демонстрацією сили або й шляхом прямої інтервенції відновлювати свій сюзеренітет над Україною. Натомість розпад держави за Свидригайла наочно показав небезпеки, що чаїлись у такій окремішності. Інша справа, що у монархії не було ні сил, ні засобів цей автономізм придушити: як показав В.Зомбарт, феномен «централізованої» держави полягає у «використанні населення обширних територій стосовно до державних потреб», а цього не досягти без «організаційного апарату управління»: регулярної армії, бюрократії, «надстанового суду» і т.п.¹¹. Все це у Західній Європі почало складатись з кінця XVI ст., що ж говорити про Князівство з його полюддями?

Це не значить, що литовська монархія нічого не робила для запевнення стабільності свого панування – ще Гедимін і Ольгерд проводили відповідну «кадрову політику» стосовно українських князів. Однак, тільки з Казимира Ягеллона розпочалось поступове «наповнення» монархії на автономію земель. Скориставшись вигасненням подільської, волинської та київської князівських династій, він поставив на чолі земель своїх воєвод. Наступник Казимира Олександр у 1501 р. декларує намір встановити єдине для всієї держави право¹², що реалізує його син Жигимонт I, прийнявши Литовський Статут 1529 р. Крім того, цей останній всіляко поширює компетенції управителів своїх маєтків (старост, державців, дворан), перетворюючи їх на представників монархії у землях¹³.

Все це, однак, не давало тих результатів, на які сподівалась монархія. М.Блок відмічає, що в епоху середньовіччя слабкий розвиток комунікацій і взагалі замкнено-патриархальний уклад життя приводили до того, що дієвою владою була тільки влада на місці: будь-який призначений монархом урядник неминуче перетворювався у самовладного «правителя», оскільки волею речей був змушений приймати рішення на власний ризик¹⁴. Це також робило його безкарним й у специфічних умовах Князівства Литовського принцип

«економічної експлуатації» непомилково проявлявся у діяльності будь-якого представника монархії на місцях.

Михайло Литвин близько 1500 р. писав у своїх записці Жигимонту Августу про фатальний стан судочинства у державі. Мало того, що потерпілим доводилось розшукувати суддів по всій країні (суддями були ті ж самі старости, державці і воєводи),самі судді, пише автор, «чинять суд кожен на самоті, у п'яному вигляді й усунувши посередників і свідків»¹⁵. Зрозуміло,що таке «вчинення справедливості» мало стосувалось самої справедливості. До того ж, судова система, встановлена Статутом 1529 р. - може й непогана сама із себе - на місцях давала змогу наживатись усім: від судді до судового посланця.

Але не тільки у судочинстві були зловживання: по-суті, найбільшим хабарником являлась сама литовська монархія. Як показав Ю.Бардах, хабарництво у державі стало «звичаєво узаконеним» й брали хабарі усі - від земського урядника до самого великого князя. Практично, будь-яку справу (наприклад, підтвердження прав на маєток,поновлення земського привілею і т.д.) треба було вирішувати через впливових осіб,згідно «звичаєво встановлених» тарифів підносячи «поклони і чолобитні».¹⁶

Загальне для всієї держави, це явище в Україні-Русі набирало особливої гостроти: віддалені від Вільна українські землі найбільше потерпали від безправності,бо саме тут свавілля урядників з одного боку й безкарність злочинців з іншого,робило життя громадян нестерпним. Тому,незважаючи на «загальнодержавний» характер Статуту 1529 р., волиняни й кияни були змушені знову і знову вдаватись до випробуваного предками засобу: поновлювати (звичайно,через солідні «чолобитні») земські привілеї.

Якщо порівняти привілеї Волині 1501 р.¹⁷ з привілеями Київщині 1529 р. і Волині 1547 р.¹⁸,то звертає на себе увагу перш за все значне зростання зловживань і безправностей, від яких намагались захиститись привілеями громадяни цих земель. Господар обіцяє «без права людей нам не казнити», «жони й дітей у йменьи не рушати», «Києнина яко Литвина держати у чести й во всіх врядах», «городки й волости Киевские Кияном держати, а нікому іншому» тощо. Особливо показовою є обіцянка: «А естлиби воєводи наши...хотели (кияном) в чом кольве кривду й втиснення чинити, тогди ми й потомкове наши будем повинни того боронити й недопускати ... тих прав рушити й предься маєм их суполно й mocno держати». За Казимира й Олександра кияни й волиняни ще не мали потреби застерігати свої права аж у такому обсязі. Це є беззаперечним доказом того,що до середини XVI ст. присутність монархії у землях стала просто нестерпною для їх мешканців. Дійсно актові книги XVI ст. повні скарг громадян українських земель на своїх старост і урядників.

Стосовно цього показовим є лист мішан Черкаських до старости новопризначеного Василя Тишкевича із скаргами на старосту померлого Остафія Дашкевича, писаний у 1535 р., у якому міщани перерахували 12 «новин», «кривд» і «втиснень», що їх чинив покійний староста «над уставу їх». Ось деякі з них: 1) староста звільнив частину міщан від спільних тягарів «у

свою мощь», всі ж інші відтепер повинні були самі давати підводи для гінців і послів, а також працювати на самого старосту: дрова возити, сіно косити, неводи волочити і т.п.; 2) став брати половину доходів від мисливства і рибальства, бортництва; 3) позбавив міщан права вільного промислу у найкращих місцях, віддавши це право чужинцям «за поклони»; 4) заборонив вільну торгівлю, змусивши міщан продавати продукти тільки собі за довільно визначену ціну; 5) майно померлого привласнював собі; 6) замкову службу, яку раніше виконували «особние єсочники» і селяни, поклав на міщан¹⁹.

На цьому, однак, справа не припинилась. У 1541 р, черкашани скаржились на старосту Андрія Пронського, а у 1546 р. – на старосту Оникія Горностая²⁰. У 1551 р. з аналогічними звинуваченнями проти свого старости Богуша Корецького виступили зем'яни вінницькі²¹. Це дає підставу твердити про типовість даної ситуації: вищі урядники в землях, входячи одночасно до великокнязівської ради, вважали себе необмеженими правителями в своїх староствах й, користуючись наближеністю до монарха, ставились до підвідомчих теренів як до своєї приватної власності.

Звертає на себе увагу й те, що зем'яни постійно згадують про «новизну» старостинських ініціатив, що цього «за перших старост небивало»²². Розбираючи одну із справ, Жигимонт Август почув від старости Оникія Горностая, що той «никаких кривд й новин им не чинит, яко онє жалуют, одно во всим водлє устави наше, перше им даной, к ним ся захове»²³. Але точно таку ж заяву зробив у 1541 р. й попередник Оникія Андрій Пронський²⁴. Очевидно, що якби міщани наважились подати скарту на Остафія Дашкевича, то і він послався б на відповідну уставу господаря, будучи свято переконаний, що чинить згідно неї. Отже, можна припустити, що старостинське свавілля й урядова політика якщо й не співпадали, то відповідали одній і тій самій тенденції.

У 1551 р. у зв'язку із скаргою міщан і зем'ян вінницьких Жигимонт Август написав старості Б.Корецькому: «Што нам по тебе дивно есть, иж ти водлє обичаю стародавнего в тих всих речах сам з владниками своими ку ним (міщанам - авт.) ся заховати не хочеш й таковие кривди й втисненя им самим й подданим их людем украинним вдєлаєш»²⁵. Таким чином, необхідно з'ясувати, що ж це за тенденція така, що дозволяла старостам й урядникам вести себе у землях як приватних маєтках, в той же час наче й не виходячи поза рамки урядової офіційної політики.

Власне кажучи, ставлення посадових осіб до підвідомчих територій як до приватних маєтків – цілковито в дусі середньовіччя. Наприклад, А.Допш говорить, що територіальне князівство було «в певному сенсі великою сеньорією»²⁶. З наведених прикладів випливає якраз така ситуація: староста звільняє від повинностей і накладає їх, розпоряджається доходами громадян; регламентує їх діяльність – й усе це свавільно, наче «сеньор». Якщо додати, що надання маєтків теж здійснювалось за протекцією старости (тобто, практично, з його волі²⁷), то стає зрозумілим, що найвищий урядник території був фактичним її правителем. Що уможливлювало виникнення такої ситуації,

можна пояснити, виходячи з особливостей устроєвої структури Великого Князівства Литовського й українських земель.

М. Бобжинський проникливо зауважив, що Річ Посполита «відкинула від свого лона» три могутні чинники соціально-політичного ладу: свободу народу, свободу віросповідання й повагу до влади, котрі зійшлися в Україні утворивши феномен Козаччини²⁸. Іншими словами, у Брацлавщині й Київщині довше зберігалась «у чистому вигляді» та устроєва структура, на основі якої в Речі Посполитій зростав феодалізм. Судити про особливості цього ладу можна на основі даних з ілюстрацій українських замків середини XVI ст.

У 1544 р. Жигимонт Август, розбираючи чергову тяганину між землянами і старостою, згідно процедури тамтешнього судочинства²⁹ спитав землянських репрезентантів, на чому ґрунтуються їх скарги на старосту: «Єстилиби мешчане мели которіє власніє свої землі й входи?». Тамті дали характерну відповідь: свого нічого не мають, «одно Божіє й господарское», а маєтками й угіддями користуються «водлуг старини», за що службу земськую служать.³⁰ Ще точніше характер землеволодіння визначається в ілюстрації Барського староства 1565 р.: «Там ріллі купувати не треба, хто має плуга й волів, може орати, скільки захоче».³¹ З цього міщани повинні «добре доглядати коней, мати панцирі та інші збройні обладунки і з паном старостою, згідно потреби, проти неприятеля виїжджати, забезпечивши попередньо місто статечними і вірними особами»³².

Отже, можна сконструювати таку модель устрою українських земель. Міщани складали «гарнізон» замку, за службу одержавши право користуватися усіма багатствами краю. Виходячи з цього, замок і його населення варто розглядати як «колективного сюзарена» навколишньої території, яка, подібно старокиївським часам, не поділялась, а становила «колективну власність» військових і урядників. М.Владимирський-Буданов називає цей стан речей «старим руським земським ладом», за якого «величезні пустища були приписані до замку й міста, і ні у чиєму приватному володінні не перебували. Міські общини, особовий склад котрих постійно змінювався, не могли претендувати ні на яку приватну власність в окрузі; але зате вважали своїм правом користуватись усією довколишньою країною»³³.

Незважаючи на всю привабливість подібної моделі соціально-політичного устрою, вона не давала змоги створити дієвої системи захисту від татарських набігів. Головну причину цього дослідники бачать у слабкості литовського й польського урядів й незацікавленості їх у підтримці фортець у боєздатному вигляді.³⁴ М. Грушевський говорить про «дурну політику» і «безрадість польсько-литовського правительства», а його зусилля щодо вирішення українських проблем називає «соромотно безрадісними»³⁵.

Визнаючи справедливність даного судження, слід все-таки звернути увагу на певну його непослідовність: якщо литовський та польський уряди були слабкими й завжди мали потребу у грошах, то як же від них вимагати посиленої уваги до далеких окраїн? Стоосовно цього дуже вірною видається думка М. Владимирського-Буданова про те, що Литва й Польща не були здатні

захистити Україну в принципі, внаслідок свого «вузькостанового державного ладу»³⁶. Якщо відкинути «політичну заангажованість» даного твердження (мовляв, «централізована» Росія це завдання виконала) то стає очевидним, що політику литовської монархії щодо України необхідно аналізувати сумірно слабкості держави, стану її повної безпорадності, як пише М. Максимейко.³⁷

Загроза з боку Степу робила життя на півдні України надзвичайно небезпечним. Ці й так малозаселені землі, починаючи з часу встановлення сюзеренітету Османської імперії над Кримським ханством /1479 р./, ще більше збезлюдніли. Не маючи фінансових можливостей для утримання тут гарнізонів (тим більше, що оборона від Московії була для Литви важливішою), монархія могла сподіватись тільки на приватну ініціативу. Багатства краю приваблювали сміливців, а великий князь усіяко заохочував військову службу щедрими наданнями й надзвичайно «вигідними» умовами землеволодіння. Наприклад, ще Ягайло у 1403 р. надав село у Поділлі якомусь Петру Качореку з обов'язком несення військової служби³⁸. У 1407 р. одержав від Вітовта Порецьк Ілля Вячкович «за вірну службу».³⁹ Роздавали маєтності на півдні України Свидригайло й Казимир⁴⁰, але особливо – Олександр й обидва Жигимонти. Як зазначає Н.Яковенко, викликано це було тим, що стара система вже не могла забезпечити оборони від Кримського ханства⁴¹. Якщо додати, що саме у цей час посилює свій натиск Московія, то стане зрозуміло, що загроза ззовні змусила литовську монархію розпочати реформування всього державного механізму, з метою різкого збільшення чисельності війська й впровадження литовсько-руського сейму.

В Україні «переведення» до військового стану (і, відповідно, «роздавання» маєтків) відображало нагальну погребу держави у організації оборони, а тому було досить простим і у багатьох випадках формальним. І. Лаппо відмічає, що «ушляхетнення» мало певною мірою директивний характер, оскільки; «військова служба була занадто потрібною державі, щоб вона могла відмовитись від вимоги її з тих груп населення, які могли її нести за своїм економічним станом: слуги путні і міщани»⁴². Таким чином, слабка монархія взялась розв'язувати проблему «феодалним методом», включаючи до складу військового (упривілейованого) стану осіб, що й так мали змогу самотужки забезпечити себе всім необхідним для служби.

Ця політика мала ще й іншу мету: заселяти пустковища. У 1504 р. «б'ючи чолом» господарю, вінницький землянин Шульга Долбинич просив селище у Брацлавському повіті, відзначаючи, що «се селище давно пусто лежить, а наслідка ку ней никого нету». Великий князь, справившись у брацлавського намісника Михайла Збаразького, чолобитну задовільнив, поставивши умовою заселення маєтку⁴³. Власники таких маєтків мали право «осаджувати» землі усіма, «хто ся там зийдет», причому люди ці одержували звільнення від всіх податків й повинностей «поки волю не виседять».

Як правило, боярин одержував маєток від старости, який, згідно господарської устави, «слугам або людем добрим», що приходили до їх повіту й виявляли бажання заселити пусковища, мав давати землі «до волі» з

обов'язком кінної служби»⁴⁴. Масштаби роздавання земель були досить значними, але явно відставали від потреб. Як встановив М.Владимирський-Буданов, і в середині XVI ст. приватне землеволодіння у Київщині і Брацлавщині було далеко не переважаючою формою⁴⁵. Більшість земель так і залишались у «колективному володінні» міщан, а значить, основне завдання політики монархії – створення великого мобільного війська – не було виконане. Жахлива картина беззахисності українських земель, описана Михайлом Литвином є достатнім свідченням цьому⁴⁶.

Разом з тим, впровадження приватного землеволодіння наносило непоправної шкоди вже існуючій системі оборони й у першу чергу – справі догляду за укріпленнями й відбудови зруйнованих замків. Ревізії, що проводились урядниками двох останніх Ягеллонів дають повний образ запустіння й байдужості. Біля 1520 р. кияни розповіли ревізорам, що після спалення Києва Менглі Гіреєм у 1471 р. відбудовувати його прибуло 20 тис. «сокир» з усієї України й Білорусі. Добре утримувався замок також за Олександра, а тепер його стан погіршується з кожним роком.

Кияни визначили три причини цього: 1) внаслідок втрати Путивля із 14 волостями число приписаних до замку робітників різко зменшилось, також високоякісний ліс опинився за кордоном 2) ресурси замку зменшила й некомпетентність воєвод – деякі з них не змогли як належить розпорядитись наявними засобами; 3) ухиляння приватних власників від участі у земських справах. Кияни заявили, що князі Острозький, Гаштовт, Сапіга, Корецький і Капустинський, а також 20 панів володіють у Київщині величезними маєтками, але служби господарської ніколи не служать⁴⁷. Якщо взяти до уваги, що шляхетська суспільність даної території повинна була не тільки службу служити, але й дбати про утримання замку, то не повинно викликати сумніву твердження, що саме приватизація маєтків була основною причиною зменшення оборонних засобів українських земель. Однак, немало роль відіграла й байдужість держави: як впливає з наведених прикладів, Казимир й Олександр дбали про захист України, чого не можна сказати про Жигимонта I Старого, за часи правління якого українські землі потрапили у небачене до того запустіння.

З усією наочністю це показали розпочаті у 1545 р. ревізії. Володимирський, Луцький, Вінницький, Брацлавський замки перебували у жалюгідному стані: без постачання і сторожі, із зруйнованими стінами. За свідченням урядника, ці замки не могли служити не те що для оборони, але й навіть для утримання худоби⁴⁸. Все «приписане» до замку населення залишає селища й городища «не смеючи жити там ради татар» й шукає захисту під його стінами⁴⁹. Однак, далеко не завжди знаходять його: напади татар відбуваються щороку й супроводжуються страхітливими спустошеннями⁵⁰. Можна з певністю ствердити, що такий занепад відбувся за правління Жигимонта I внаслідок здійснюваної його урядом політики, тому що, по-перше, ще у кінці XV ст., за свідченням мандрівників, українські замки «були досить хорошими»⁵¹; по-

друге, замок Бар, яким особисто опікувалася королева Бона, своїм прекрасним станом ясно демонстрував можливості дбайливого господарювання⁵².

Все це складається на певний образ, що дозволяє судити про особливості політики литовської монархії щодо українських земель, а також з'ясувати їх становище у державі перед Люблінською унією 1569 р. Встановлення сюзернітету Османської імперії над Кримським ханством призвело до посилення експансії на південні землі Великого Князівства Литовського, що дуже скоро перетворило їх на небезпечну «україну» і різко погіршило геополітичне становище держави. Не маючи можливості зарадити проблемі прямим фінансуванням, литовська монархія була змушена вдатись до феодалного способу збільшення пограничного війська: роздавала маєтки з обов'язком військової служби усім, хто того бажав. Одночасно відбувалось переведення до військового стану тих груп населення, які за своїм маєтним становищем могли забезпечити себе всім необхідним для служби. Згідно задуму, ці заходи повинні були б підштовхнути українські землі до організації оборони власними силами. Цього, однак, не сталося, більше того, приватизація настільки погіршила обороноздатність земель, що за перші 50 років XVI ст. було втрачено навіть те, що залишилось від предків.

Пояснюється це двома основними причинами. По-перше, навіть й дуже вигідні умови землеволодіння й господарювання не викликали масової колонізації краю – небезпеки порубіжного життя не лякали небагатьох. По-друге, політика монархії призводила до руйнування старої системи оборони, а нова впроваджувалась занадто повільно, щоб відігравати якусь помітну роль. На цьому останньому слід зупинитись детальніше.

Вже йшла мова про те, що українські землі мали суспільно-політичну структуру, засновану на давньоруському принципі «колективного володіння» міщанами територією, що прилягала до замку. За несення військової служби вони мали право користуватись усіма багатствами краю згідно місцевих звичаєвих норм. Оборона земель теж мала свою традиційну організацію: кожна категорія населення виконувала повинності щодо оборони й догляду за укріпленнями. Зрозуміло, що приватизація вилучала з цієї системи найзаможніших й найкращі маєтки, що різко погіршувало забезпечення обороноздатності. У скаргах міщан часто повторюється один і той самий сюжет: приватні власники не тільки звільняються від повинностей, але й ухиляються від свого прямого обов'язку – військової служби. Так, один староста пише королю, що шляхта не виконує його розпоряджень, «вольностями прав шляхетських от того ся боронячи»⁵³.

Але не тільки у цьому заключались негативні наслідки політики монархії щодо України. Незважаючи на їх залежність від литовської монархії, українські землі зберігали певний час елементи своєї державності і були зв'язані з великим князем договірними умовами.

Заміна місцевих князівських династій великокнязівськими намісниками не скасовувала окремішності територій, оскільки їх суспільно-політична структура залишалась незмінною. Так як процес подолання локального

партикуляризму був тривалим і непростим, то силою речей намісник, староста чи воєвода (термінологія того часу була розпливчастою⁵⁴), одержуючи посаду у Волині, Брацлавщині чи Київщині, опинявся на вершині усталеної суспільно-політичної організації, неначе «за естафетою» переймаючи від староукраїнських князів майже удільну владу. Крім того, внаслідок постійної загрози ззовні, він одержував ще й екстраординарні військові повноваження, що воістину робило його всевладним. Стосовно цього, цілком слушною видається думка М. Любавського, що вина за незадовільний стан обороноздатності українських земель повністю лежить на місцевих старостах і урядниках, чийм безпосереднім обов'язком була турбота про справність замків, а вони всі призначені на це доходи обертали на свою користь⁵⁵. Так що заява киян господарю під час ревізії близько 1520 р. про некомпетентність і недбалість старост повністю підтверджує суттєвість даної обставини. Опинившись на місці удільних князів й одержавши ніким, крім великого князя не обмежену владу, старости діяли самовільно, поспішаючи збагатитись й зовсім не дбаючи про суспільний інтерес. Як влучно зауважив В.Владимирський-Буданов, відсутність розмежування між державною й приватною власністю не тільки сприяла старостам й урядникам привласнювати собі кращі з них, але й дозволяла поводитися з підвладним населенням як заманеться: одних звільняти від повинностей, інших – розглядати як підневільну робочу силу⁵⁶.

Парадоксально, але цей приватний інтерес локальної адміністрації повністю співпадав з політикою монархії щодо земель. По-перше, «приватизація» була справою офіційною; по-друге, вищі посади у землях могли одержати тільки пани радні, що автоматично поєднувало їх приватні справи з державною політикою. Ці дві обставини робили старост практично безкарними. Вже згадувалось про те, що у 1546 р. Жигимонт Август був вимушений визнати «діяльність» черкаського старости «законною». Коли ж проводилась ревізія Київського замку (40-і рр. XVI ст.), то намагання ревізорів перевірити доходи воєводи виявились марними: сам воєвода дивним збігом виявився відсутнім, а його намісник не дозволяв цього зробити⁵⁷. А у 1567 р. київські міщани скаржились на свого воєводу К.-В.Острозького, що він вимагає від них 200 коп «капщизни», яку вони вже заплатили князю Збараському. Розглянувши справу, пани радні постановили: «А так как панове рада ... в том з собою намовивши й заховиваючи князя воєводу в том, водле обичаю права посполитого ...его милости отпустили й тоє зеднали й вечними часи уморили й застановили»⁵⁸. Немає сумніву, що так само пани радні «уморили й застановили» й усі інші скарги на «братію свою» – вищих посадових осіб Великого Князівства Литовського.

Тепер повернемося до того, з чого розпочали. Маючи нагальну потребу у забезпеченні своїх південних кордонів від вторгнень, литовська монархія долала партикуляризм українських земель в інтересах всієї держави. Для цього вона виокремлювала з місцевого населення шляхетську верству, яка звільнялась від всяких повинностей й, зрозуміло, вилучалась з відання

місцевого права. Очевидно, що саме для цієї суспільної групи був створений Литовський Статут 1529 р. як загальнодержавне право. Відповідно, місцеве право і земельні привілеї, що регулювали стосунки монархії і земель, повинні були з часом відмерти. Цього, однак, не сталося – територіальні шляхетські корпорації продовжували вимагати поновлення привілеїв й після прийняття Статуту. Це означало, що монархія, скасовуючи автономію земель, серйозно порушувала місцеві звичаї і свободи українського населення. Крім того, руйнуючи давньоруський уклад суспільно-політичного життя, монархія занадто повільно впроваджувала нововведення, що зводило нанівець їх практичне значення. Це передвизначило загальну невдачу «централізаторської» політики Великого Князівства Литовського у XV-першій половині XVI ст.

Основну причину цього слід вбачати у архаїчності суспільно-політичної структури литовської держави, у «колективістському» принципі організації влади. Становлячи єдине «владне тіло», монарх і пани радні мусили діяти солідарно, а це означало співпадання їх колективного інтересу з державним. Тому, долаючи автономію земель «суб'єктивно» у інтересі держави, монархія «об'єктивно» не змінювала свого до них стосунку, продовжуючи розглядати Україну як джерело доходів. Отже, нічого дивного не було у тому, що свавілля вищих урядників українська шляхта сприймала як політику литовської монархії. Недарма на Люблінському сеймі 1569 р. підляський посол назвав перебування своєї землі у складі Князівства «литовською неволею»⁵⁹.

Політика монархії стосовно земель тільки сприяла панам радним у їх збагаченні й безкарності: прикриваючись «державним інтересом», вони за своїм бажанням роздавали одним маєтки, іншим – повинності й обтяження. Як не дивно, але впровадження Статуту 1529 р. давало їм для цього усі можливості: позбавлені захисту місцевого права, українські зем'яни опинялись у повній владі старости, який одночасно займав і суддівську посаду.

Таким чином, внаслідок «боротьби» литовської монархії з місцевим партикуляризмом, українські землі втрачали автономію, що не тільки погіршувало стан їх обороноздатності, але й підривало основи правового статусу громадян. Апетити старост не мали меж й дуже скоро вони почали притісняти й приватних власників. Скарги зем'ян, що старости трактують їх «яко слуг путних», хоча вони (зем'яни) «здавна службу земскую заровно з иншою шляхтою служат»⁶⁰ свідчать, що влада вищих урядників на місцях мала тенденцію перетворюватись на владу, подібну монаршій. Чи не тут слід вбачати причину появи в Україні через століття всевладних магнатів – «королев'ят»?

В загальному підсумку слід констатувати, що перебудова держави, викликана погіршенням зовнішньополітичного становища Великого Князівства Литовського здійснювалась в рамках старого відношення «сюзеренітету-залежності» між литовською монархією і українськими землями, що призводило до руйнування існуючої суспільно-політичної структури земель. Як не дивно, але політика монархії, спрямована на «централізацію», не тільки не додала українського партикуляризму, але навпаки – зміцнювала його, ство-

рюючи передумови для розриву державного зв'язку між Україною й Литвою на Люблінському сеймі 1569 р.

Прийняття Литовського Статуту 1566 р. повинно було б усунути суперечності між центральним урядом й українськими землями, однак українська шляхта продовжувала на сеймах 1566-1568 рр. вимагати укладення договору про унію з Польщею. Це потребує більш уважного аналізу становища українських земель у останні роки перед унією.

Як впливає з матеріалів ревізій, сеймової документації, судових справ тощо, основними проблемами українських земель у XVI ст. були: 1) татарські набіги; 2) участь у війні з Московією, що безпосередньо України не зачіпала; 3) прикордонні конфлікти з поляками; 4) свавілля великокнязівської адміністрації стосовно громадян українських земель та їх правова незахищеність.

Щодо (1). Незважаючи на виникаючі іноді на ґрунті війни з Московією союзні стосунки з Кримським ханством, загроза татарських вторгнень тримала українські землі у постійному напруженні. В цілому, у 60-х рр. XVI ст. з боку ханства було здійснено 3 великих набіги й безліч дрібних.⁶¹ Це і не дивно, бо як відмічає В.Смірнов, тодішній хан Девлет Гірей (1551-1577), створивши чисельне військо, мріяв власними засобами відновити колишню татарську велич.⁶²

Для українців це мало жакливі наслідки: становище, описане близько 1550 р. Михайлом Литвином, у 60-і рр. тільки погіршилось. Типовою була ситуація, опис якої знаходимо у заповіті брацлавського каштеляна Василя Загоровського.⁶³ Татарське військо числом біля 4 тис. вдерлося у Брацлавський повіт. Назустріч йому вийшов каштелян з «братеєю своєю, обивателями землі Волинское». Біля села Редьки відбувся бій, у якому український загін був «оббит й погромлен», а сам каштелян «збит й зранен» і з «некоторими братеєю своєю» потрапив у полон. Маєтності їх «паганством татар» були сплюндровані й пограбовані.

Все це породжувало у мешканців українських земель настрої страху й непевності у майбутньому. Тому, вони намагались хоч якимось забезпечити – якщо не власне життя, то маєтності для нащадків. Наприклад, у 1569 р. волинський князівський рід Любецьких просив Жигимонта Августа дозволити їм переписати привілеї на свої маєтки до гродських книг, тому що вони бояться «паганства татар», від якого «частокрот великая небезпечност ся деєт».⁶⁴ Таким чином, і після прийняття Статуту 1566 р. Україна залишалась беззахисною перед татарськими нападами. Участь Волині, Брацлавщини й Київщини у війні з Московією тільки погіршувало їх становище, бо послаблювало їх обороноздатність у боротьбі з татарами.

Щодо (2). Окреслена ще у 1557 р. ситуація, коли господар наказав житомирському старості вислати мобілізованих земян до Лівонії, а оборону замку забезпечити будь-ким,⁶⁵ із початком литовсько-московської війни тільки погіршувалась. Згідно перепису війська Литовського 1567 р.⁶⁶ Волинь відправила на війну 4677 кінних земян і 3667 драбів. Як зазначив Михайло Литвин, литовсько-руське військо легко перемагає татар, «якщо доводиться

битися з ними правильним строєм, без хитрощів й підступності, навіть тоді, коли вони значно переважають нас числом»⁶⁷. Але якраз ті, хто міг тримати стрій і перемагати татар гинули у Білорусі, а захищали Україну вояки, подібні вищезгаданому Василю Загоровському.

Щось схоже відбувалось і з командним складом. Двоє, по-суті, найбільш удачливих полководців за весь початковий період війни – Філон Кміта і Роман Сангушко – були українцями. У привілеї господаря, виданому 1566 р. зазначено, що Філон Кміта через обов'язки, що на нього накладають гетьмани, «своїх маєтків подільських, які посідає у вінницькому повіті і усіх людей своїх тамтешніх як від несподіваного вторгнення татарського, так теж від кривд і шкод, що йому й тим його маєткам з боку обивателів Корони Польської й наостанку від уряду нашого вінницького чиняться, боронити не може». Тому Жигимонт Август дозволяє обміняти ці маєтності на замок Чорнобильський «на вічні часи».⁶⁸

У подібному становищі опинився й Роман Сангушко. У 1568 р., незважаючи на всі його прохання відбутися з Білорусі, щоб захистити своїх підданих у Волині від «кгвалтов» з боку князів Слуцьких, господар продовжував тримати його на кордоні з Московією.⁶⁹ Це очевидно, що переможці московітських військ змогли б дати раду з усіма проблемами на батьківщині, натомість повинні були служити на чужині, залишаючи Україну беззахисною.

Щодо (3). На першому ж сеймі за часів панування Жигимонта Августа мешканці українських земель скаржились на «кгвалти панов поляков» і просили врегулювати прикордонні стосунки. Загальною рисою цих конфліктів було безсилля урядів і як наслідок – безкарність злочинців з обох боків. Це, в свою чергу, породжувало особливу жорстокість у ставленні підданих обох країн одні до одних. На сеймі 1554 р. розбирались справи нападів галицьких русинів на волинських, в результаті яких роздратовані волиняни схопили «одного дворанина Львовчика», й повісили його без суду.⁷⁰ Також інвентар прикордонного села Речиці Ковельського повіту, складений у 1565 р. свідчить, що боротьба «кгвалтовним обичаєм» за спірні землі ведеться вже 12 років й втягнені до неї не тільки власники рубіжних маєтків, але і їх покровителі – князі.⁷¹

На Варшавському сеймі 1563-1564 рр. польський посол розповів, що сусіди – поляки й українці – загарбують землі одні в одних, викрадають підданих, взагалі поводять себе як розбійники: грабують, палять, вбивають «суперників». Користуючись захистом панів, «хлопи» з кожного боку кордону зганяють шляхтичів з маєтків («гнізд шляхетських»), подібно «молодим вовкам» й почуваються настільки безпечно, що не бояться роз'їжджати на крадених конях, одягнувшись у награбоване.⁷² На сеймі 1551 р. Жигимонт Август пообіцяв усі ці «кгвалти, забуйства, наєзди, грабежи, забиранья земель» припинити, опираючись на те, що він «обома тими панствами сам один на сесь час справуєт»⁷³. Проте, наскільки дійсними були можливості «господарської

справедливості», дуже добре показала справа королівського дворанина, холмського мешканця Валентія Желеха.⁷⁴

У вересні 1564 р. князь Ярослав Сангушко (брат прославленого Романа), гостюючи у княгині Четвертинської, образив у бесіді названого Валентія. Щоб помститись, цей «худий пахолок» й «убогий чоловік» (так він пізніше сам називав себе на допиті у возного) підстеріг князя у виходку й «з аркебуза чотирма кулами з долу в зад пострелив». Потім втік до Польщі, а князь від одержаних ран помер. Жигимонт Август, вислухавши позивачів і свідків, наказав В.Желехові як «чолововики, не оселому в панстве Єго Милости Великом Князстве Литовском» прибути на суд у межі Князівства. Однак вбивця розпорядження монарха зігнував.

У березні наступного року під час королівського суду у Пьотркові відбулась зустріч Романа Сангушка з Желехом. Останній не тільки не злякався присутності головного позивача, але й поводив себе вкрай зухвало і агресивно. Спочатку видер бороду у князівського слуги, а потім зі своїм товаришем, «витягнувши руки на князя Романа, слови невчтивим торгалися й руками махаючи, погрози чинили». Желех кричав: «Єще не зарекамся й на твоєм горле поседеть». Князь Роман, за свідченням очевидця, тільки «седел в окне, ничого не починаючи», а на лайку й погрози спромігся відповісти, що перш, ніж братися до нього, нехай «первей справовал того, в чом єго обвенено». Це ще більше розлютило вбивцю й він заявив: «Уйзриш, литвинє, яко оттоль виєдеш». Як видається, В.Желех так і залишився безкарним, тому що й у 1568 р. ця справа не була завершена, незважаючи на найгірші постанови Жигимонта Августа.⁷⁵

Таким чином, прикордонні польсько-українські конфлікти були невіршувані у принципі, тому що судово-адміністративні інституції обох держав цілковито ігнорували одні одних. Наявність спільного монарха тут відігравала, радше, негативну роль: як заявив сам Жигимонт Август на сеймі 1551 р. (коли стани спробували обмежити наплив поляків до Князівства): «Панства Єго Милости господарские вси суть не замкнени й єсть волно кождому приехати й отъехати, купити й продати».⁷⁶

Щодо (4). Впровадження повітових судів і сеймиків, здавалось би, повинно було розв'язати проблему правосуддя в українських землях, тому що сама шляхетська суспільність брала під контроль цю сферу. А однак, у 1567 р. земляни брацлавські і вінницькі скаржаться господарю на свого старосту Богуша Корецького, що той підводи бере, не заплативши, що митники його деруть непомірне мито за «меди пресниє», що його підстароста землянських підданих «з моци в них виймуючи й перед собою ставити кажучи, судить й вини на них берет й в веже сажает й у реках... их рибу ловит й бобри гонит»⁷⁷. У тому ж році земляни київські звертаються до великого князя по допомогу, тому що «в кривдах своих» від воєвод, їх урядників та слуг (тобто тих, хто повинні бути охоронцями закону) ніяк «справедливість дойти не могла»⁷⁸. У 1569 р. ті ж самі земляни київські скаржаться господарю на князя К-В.Острозького та його урядників, що вони трактують їх (землян) «яко слуг

путних», а вони «здавна службу земскую заровно з иньшою шляхтою киевской служат».⁷⁹

До тих традиційних способів здирства у 60-х рр. додався ще один. Потребуючи готівки, Жигимонт Август широко позичав гроші у панів радних під заставу господарських маєтків або віддавав їм на відкуп митну справу.⁸⁰ У 1568 р., готуючись до великого походу на Московію, господар «на заплату людем служебним й на виправу двору й обозу» позичив у своїх найближчих соратників – О.Воловича й Г.Хоткевича «певную суму пенязей», віддавши їм за це право збирати мито у Волині й Підляшші. Пани радні одразу перепродали цю «оренду» берестейському жидові Менделю Ізаковичу «яко сведомому й беглому у справах поборових й товаришом его».

Це настільки обурило місцевих громадян, що Жигимонту Августу довелося видати два листи, щоб їх заспокоїти. Однак, на цьому справа не завершилась і потрапила на Люблінський сейм 1569 р., де підляський посол назвав цей «великопанський бізнес» «жидівськими ангаріми, що на нас Литва наклала».⁸¹

Для завершення образу треба навести ще одну деталь. На Городненському сеймі 1567 р. було зазначено, що в Русі, Поліссі, Київщині, «волостях Поднєпрських» і Волині «людей тяглих службами не називают й на волоки тяж кгрунти не ест померони»⁸². Отже, пройшло вже 10 років з часу видання «Устави на волоки», а в Україні (це точно зазначено у постанові сейму) поміра навіть не розпочиналась!

Це останнє й дає ключ до зрозуміння литовсько-українських стосунків. Незважаючи на всі радикальні перетворення і нововведення, покликані зрівняти всі землі Князівства, стосувались вони лише Литви і близької до неї Білорусі – Україна ж так і залишалась «джерелом» доходів і поставником вояків. У застосованому підляшанином окресленні («Литва наклала на нас жидівські ангарії») якраз і відображена сутність стосунку монархії до українських земель як до залежних територій, котрі можна (і треба) експлуатувати, нічого не даючи взамін.

Тепер всі наведені факти легко пояснюються. Для залежних, нерівноправних територій не потрібні суди, тому що пани радні й урядники діють так само, як і 20-30 років тому, цілковито ігноруючи права українських громадян. Оскільки волочної поміри не проведено, то межі між державною і приватною землею не встановлені, а отже, станові й правові границі залишились розмитими. Це дає підставу старостам традиційно не вбачати різниці між державним і приватним, спокійно втручаючись у справи земян й часто трактуючи їх як посполитих. Залежним територіям не потрібне й правосуддя, тому не впроваджуються повітові суди. Громадяни й надалі повинні шукати справедливості у господаря, а той відсилає їх до повітових судів, яких ще досі немає. Коли ж справа все-таки розглядається, то пани радні, посиляючись на «обичай права посполитого», успішно «заховивают» свого колегу у його прерогативах, хоч самі зреклися їх ще у 1564 р.

Наостанку слід з'ясувати долю повітових сеймиків – центрального пукту всіх реформ. Вражаюче свідчення про їх функціонування залишив підляський

посол Микола Буйно у щоденнику Люблінського сейму 1569 р.: «А що стосується тих сеймиків, щоб їх там скликати, то у Підляшші сеймиків ніколи не було від часів Парчовського сейму: якщо ж і скликались, то зовсім не так як у Польщі: там тільки пан воєвода і староста на сеймик приїде, і хорунжий, і напишуть, що схочуть, і пошлють до земянина в дім, щоб те підписав. Якщо ж не підпише, тоді кару кийкову йому відміряють. Взагалі, не знаю що за потреба у тих сеймиках, тому що там шляхта нічого не вирішує, а тільки панове радні що схочуть, те й чинять».⁸³ От і всі реформи.

Таким чином, жодної проблеми українського суспільства реформи Жигимонта Августа не вирішили – вони, власне, в Україні й не починались. Синтетично це становище можна виразити словами самого Жигимонта Августа, якими він пояснює причину, з якої дозволяє Філону Кміті поміняти свої подільські маєтки на поліські: «своїх маєтків і всіх людей своїх тамтешніх як від несподіваного вторгнення татарського, так теж від кривд і шкод, які йому й тим його маєткам з боку громадян Корони Польської й наостанок від уряду нашого вінницького чиняться, боронити не може».⁸⁴

Хіба ж це не абсурдно, що шляхтич – воїн і захисник за своїм призначенням – не здатен виконати своїх прямих обов'язків: захистити землю від ворога, а свої маєтки і підданих від посягань сусідів і урядників? На прикладі особистої долі Філона Кміти можна зрозуміти й основну причину нерівноправного становища української шляхти. Це, без сумніву, небажання литовської політичної еліти позбутися влади над нею, тому що шляхтич, здатний захистити себе, своїх підданих і свою батьківщину вже не буде покірним прохачем-чолобитником, а відстоюватиме свої законні права.

Ще одну особливість литовсько-українських стосунків відтуляє привілей Ф.Кміти: татарські набіги, «польські гвалти» й утиски монаршої адміністрації стосовно українського шляхтича є рівнозначним, а отже, литовська монархія експлуатує як чужоземна й навіть ворожа (недарма «литовська неволя» і «жидівські ангарії, що Литва на нас наклала»). Таким чином, незважаючи на реформи, стосунок литовської монархії до українських земель залишився незмінним і надіятись на її добру волю вже не було сенсу.

Все це, власне кажучи, вичерпно пояснює, чому для української шляхти й після прийняття Статуту 1566 р. продовжувала бути привабливою ідея унії з Польщею. Вимоги, висунені Вітебським збором 1562 р. («єдина і спільна оборона», «щоб ми разом сеймували, прав і вольностей однакових уживали») для України не втратили своєї актуальності. Тому, на сеймах 1566-1568 рр. тільки представники української шляхти просили господаря, щоб він «подле приобецованья своего ... всему панству Великому Князству Литовскому й иним землям, в Белску вделаного, съем сполний с Коруной Полскою зложити без оmeshканья рачил».⁸⁵

Це не був міжнаціональний чи міжконфесійний конфлікт – справа полягала у іншому. Реформи Жигимонта Августа спричинили структурну кризу держави: між монархією як «колективним сюзереном» і землями як самоврядними суспільно-політичними «організмами» виникли розходження

у інтересах, що інспірувало у останніх партикуляристські настрої. Статут 1566 р., що згідно засад, узгоджував загальнодержавні і локальні інтереси – стосувався тільки власне литовських і білоруських земель, що були об'єднані спільною боротьбою з Московією. Українські землі, віддалені від основних воєнних баталій, на думку литовської політичної еліти реформування не потребували, а тому повинні були й надалі виконувати роль пасивного «додатку» держави – джерела коштів, продуктів і робочої сили для військової й політично активної «метрополії». Хоч, за словами М.Максимейка, внаслідок прийняття Статуту 1566 р. загальнодержавними інтересами було охоплено більш, ніж раніше, коло населення,⁸⁶ можна з певністю ствердити, що громадяни українських земель до нього не увійшли.

Це очевидно, що справа полягала не тільки у егоїзмі й небажанні литовської монархії ділитися владою з будь-ким. Виразність географічної межі, що відокремлює Україну від решти держави насуває ще одне пояснення цього феномену: монархія просто не була здатною забезпечити захист і стабільність своєї «україни».⁸⁷ У час екстраординарного напруження сил вона змогла мобілізувати тільки свою традиційну опору – військово-орієнтовані землі Литви, Жемайтії і Аукшайтії й долучити до них Білорусь, безпосередньо загрожену з боку Московії. Віддалені українські землі, зайняті партикулярними проблемами, виявились для монархії непосильним тягарем.

Необхідно ствердити, що структурна криза Князівства виявилась також у розбіжності між локальним й загальнодержавними інтересами політичної еліти. Як власники посадових синекур, пани радні були кровно зацікавлені в удержанні України, а як державні мужі були змушені погодитись з її втратою, бо саме ці неозорі простори не давали змоги внутрішньо урівноважити державу.

Цей структурний розкол знайшов свій вираз і у сфері суспільної свідомості. У середині XVI ст. між Північчю й Півднем Великого Князівства Литовського відбувається культурно-ідеологічне розмежування. Якщо у XIV-XV ст. Литва, виконуючи роль політичного сюзерена України, цілком задовільнялась статусом її культурної провінції, то тепер, шляхом вироблення власної історико-культурної традиції вона прагне відмежуватись від України-Руси, обґрунтовуючи таким чином свою «супремачію» над нею.

В першу чергу це проявилось у активній розробці теорії «римського» походження литовців. Цей народ, згідно неї, оголошувався нащадком чи то легіонерів Цезаря, занесених бурею до Балтійського моря, чи то легіонерів Помпея, що чудесним чином врятувались від військ Цезаря й, перетнувши Балкани і Центральну Європу, оселились у басейні Німану.⁸⁸ Михайло Литвин, опираючись на цю теорію, знаходить подібності між звичаями, віруваннями й навіть мовами римлян і литовців. Особливо характерним є висновок, зроблений ним в результаті цих «лінгвістичних пошуків»: «Руська говірка є чужою нам, литовцям, тобто італійцям, бо ми походимо від італійської крові».⁸⁹ Досить цікава думка освіченого литовця про державну мову своєї країни!

У той же час письменник підкреслює «інакшість» південних земель Князівства – Київщини, Поділля, Волині, говорячи про «троянські корені» українського народу і відмінність його звичаїв і вірувань від литовських.⁹⁰ Змушує замислитись і та обставина, що Михайло Литвин не включає до поняття Русі білоруських земель, чим цілковито відокремлює Україну від Литви і так званої Русі Литовської.

Отже, можна зробити висновок, що українські землі сприймалися литовською політичною елітою як неорганічні, чужинські члени державного «тіла», яким не слід довіряти. Згідно свідчення Л.Коммендоні, литовці з підозрою ставляться до киян, нібито прихильних московському цареві з причин релігійних.⁹¹ Так обґрунтовувалось «історико-культурно» небажання монархії визнати українські землі рівноправними «суб'єктами» литовської Речі Посполитої. Зовсім інакшим було ставлення до Волині, Поділля й Київщини з боку поляків. Проявлялось воно у трьох аспектах: 1) претензії на деякі волинські й подільські території; 2) втягненість у прикордонні конфлікти; 3) усвідомлення галицькими українцями єдності України-Русі.

Якщо претензії на українські території являли собою відгалуження унійного питання й було швидше, ще одним засобом тиску на короля, то прикордонні конфлікти, що втягували більшість громадян цих земель, вимагали негайного врегулювання. На сеймі 1563-1564 рр. представники Руського воєводства висловили своє бачення унії, що впливало з цієї прикордонної проблеми. Вони заявили, що хочуть мати таку унію (тобто такий ступінь єдності Корони й Князівства), який дав би змогу нарешті розв'язати всі негаразди між сусідами. Якщо ж унія буде «сяка-така» й вони «не будуть мати справедливості», то тоді на неї не погоджуються.⁹²

Така позиція мала глибоке обґрунтування. Вже йшлося про те, що існуюча форма персональної унії обох держав, незважаючи на постійні прохання громадян, не дозволяла врегулювати відносини між сусідніми землями, тому що судово-адміністративні інституції Корони і Князівства ігнорували одні одних. Отже, подолати цю урядову неприязнь могли тільки зусилля громадськості обох держав. Взявши до уваги той факт, що політики від Руського воєводства з одного боку (наприклад, В.Оріховський, М.Сеницький) і від Волині і Підляшшя з іншого (Г.Бокій, М.Буйно, Х.Овсяний) були найактивнішими і найталановитішими, то стане очевидним, що їх взаємна воля жити у спокої зіграла далеко не останню роль в успіхові унії. У зв'язку із цим, не можна ігнорувати, за словами Н.Яковенко, «подекуди важко вловлюваний, однак неперервний зв'язок» між українськими землями у складі різних держав.⁹³

Безсумнівність цього зв'язку впливає хоча б з факту відкритості кордонів між державами Ягеллонів, що «єсть кождому волно приєхать й отьехать, купить й продать». Це робить дуже ймовірним припущення, що стосунки між українськими землями ніколи не припинялись, а отже, усвідомлення культурно-історичної єдності України-Руси не було знищене. Це знайшло свій

безпосередній вираз у розумінні спільності походження Русі Галицької і Русі Волинської від Русі Київської. Наприклад, новолатинський поет Микола Гусовський близько 1522 р. пише: «В хроніках руських читав я про давнє минуле країни, – (Руси для себе давно грецькі взяли письмена, і, приладнавши до звуків своїх, давньоруських, уміло, (Стали вживати тоді їх у щоденнім житті, – (В хроніках тих стародавніх знаходив я опис народів...»⁹⁴ Цього уривку, треба сподіватись, достатньо, щоб припустити у поета певну обізнаність зі «звичайною схемою» української історії, спільної для громадян усіх українських земель.

Також галицький українець Станіслав Оріховський у 1546 р. зазначив: «Русь ... спілкуючись із греками, прийняла від них символіку й віру, покинула свою скіфську неосвіченість і дикість і тепер, спокійна і врожайна, виявляє великий потяг до літератури латинської і грецької».⁹⁵ З іншого фрагменту його літературної спадщини можна зрозуміти, що він досить чітко уявляє історію свого народу як цілком самотнє явище. Та обставина, що більшість української шляхти прийняла католицизм, а самих русинів-українців у Європі називають поляками («бо Русь є провінцією Польщі»), тим не менше, не перешкоджає письменникові вважати себе русином й пишатись культурними успіхами свого народу, звичай й здібності якого гідно репрезентують на Заході його «земляки і родичі».⁹⁶

Не буде хибним ствердити, що саме це усвідомлення себе українцем-русином і сприйняття своїх східних сусідів – волинян, подолян і киян як свій народ, робило С.Оріховського палким прихильником унії, здійснення якої дало б змогу всім українцям «спільно прав і вольностей уживати» й «разом проти поганства татар виступати». Недарма у «Напученні» Жигимонту Августу він пише, що не може без сліз оповісти, як люд у Русі нещасливо гине, ніким не захищений й просить короля у Русь податися, «щоб відбудувати її і врятувати громадян, що уникли ворожого меча». Письменник запевняє, що коли «сусідня Скіфія (Волощина чи Туреччина), почує брязкіт зброї у Кременці чи Перемишлі, або в Київщині, скаже охоплена страхом: «невже так швидко новий король тут? Напевно прийшов захищати, напевно пильнує і щось недобре для нас затіває».⁹⁷

Ось це просторове «від Перемишля – через Кременець – до Києва» і є мабуть, найяскравішим свідченням того, що ідея єдності України-Русі була притаманна шляхті українських земель незалежно від того, до складу якої держави вона входила. Це ясно продемонстрували події Люблінського сейму 1569 р., внаслідок рішень якого більшість українців об'єднались у межах однієї держави.

М.Грушевський так підсумовує прагнення української шляхти до унії з Польщею: «Навіть не благодати польського устрою й польського права, а далеко більш прозаїчна причина: утечі підданих, наїзди, пограничні спори й иньші безправности ... на які неможливо було знайти справедливости на поляках, як на підданих другої держави, в першій лінії змушувала українську шляхту з польського пограниччя бажати унії».⁹⁸ Однак, чи ж не ті самі

«благодати польського устрою» давали надію, що у одній державі конфлікти таки вдасться врегулювати? Знаючи становище шляхти у Князівстві, слід все-таки визнати, що становище шляхти у Короні було незрівнянно кращим. Тому цілком природним видається прагнення шляхти української наблизитись до правового статусу польської хоча б через унію – якщо власна держава їй у цьому відмовила. Зрештою, з точки зору устроєвої структури це було лише зміною сюзерена – й тим легшою, що великий князь литовський й польський король поєднувались в одній особі Жигимонта II Августа.

Історія тяганини між Романом Сангушком і Валентієм Желехом насуває ще один аргумент щодо вигоди унії для української шляхти. Характеризуючи місце князів в структурі українського суспільства, Н.Яковенко зазначає: «Можна лише здогадуватися, скільки коштувала голова князя, якщо вергельд за вбивство його слуги у шість разів перевищував звичайну шляхетську головщину».⁹⁹ А в історії конфлікту українського князя з польським шляхтичем останній не тільки лаяв першого «словми невчтивими», але й ледь не тягав його за бороду. Такий взірець поведінки не міг не привабити затуркану й принижену власними «достойниками» українську шляхту.

Але це вичерпно пояснює і шалений опір політичної еліти Князівства реформуванню держави й заключенню унії. Якщо з першим пани радні більш-менш «впорались» (формально), зрікшись своїх прерогатив, то з унією було важче, тому що після «полоцької катастрофи» союзником шляхти став господар. Фактично, на Варшавському сеймі 1563-1564 рр. монарх став на бік унії і тільки видатна перемога литовсько-руського війська над Улою відвернула її укладення. Хоч сам Жигимонт Август, зрікшись спадкоємних прав на Князівство й польська сторона, підготувавши всі документи, вже була готові до об'єднання, литовська політична еліта спокійно відмовилась від унії, тому що нагальна потреба у підтримці поляків відпала, а шляхта Князівства не мала права що-небудь вирішувати.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.5. – С.1-19.

² Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1991. – Т.1. – С.113.

³ История Русов или Малой России. Сочинение Г.Кониского, архиепископа Белорусского. – М., 1846. – С.40 (Репринтне видання. – К.,1990).

⁴ Skarbiec dyplomatów. – Т.2. – №1459. – С.98.

⁵ Див.: Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1989. – С.51.

⁶ Пор.: Блок М. Апология истории. – М., 1986. – С.125-126.

⁷ Łowmiański H. Studia nad dziejami. – С.389-390.

⁸ Довнар-Запольский. Государственное хозяйство. – С.358.

⁹ Грушевський М. Звичайна схема “руської” історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства. – СПб., 1904. – С.4.

¹⁰ Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства. – С.19.

¹¹ Зомбарт В. Вказ. Праця. – С.335.

¹² Акты ЛМ. – №565. – С.72.

¹³ Див.: Czacki T. Op. cit. – С.249-250. Pr. 1140.

¹⁴ Блок М. Вказ. Праця. – С.128.

- ¹⁵ Михайло Литвин. Вказ. Праця. – С.29.
- ¹⁶ Див.: Bardach J. Czałobicia i pokłony. Kartka z dziejów administracji Wielkiego Ks. Litewskiego w XV-XVI w. (Nadbitka). – S.307-316.
- ¹⁷ Акты ЛМ. – №565. – С.71-72.
- ¹⁸ Любавский М. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910. – Приложение. – №4. – С.352-356; №9. – С.364-365.
- ¹⁹ Архив ЮЗР. – Ч.7, Т.2. – №17. – С.367-371.
- ²⁰ Там само. – С.371-375; Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства. – Приложения. – С.106.
- ²¹ Любавский М. Литовско-русский сейм. – Приложения. – №22. – С.48-49.
- ²² Архив ЮЗР. – Ч.7, Т.2. – №17. – С.371, 373.
- ²³ Там само. – С.372.
- ²⁴ Там само. – С. 373.
- ²⁵ Любавский М. Литовско-русский сейм. – Приложения. – №22. – С.48-49.
- ²⁶ Цит. за: Поршнева Б. Тридцатилетняя война. – С.71.
- ²⁷ Як правило, надання маєтностей відбувалось “за радою” панів радних: великий князь Свидригайло “порадившись з нашими панами й князями й радою” дав якомусь Мишковичу маєтності (AS. – Т.1. – №35. – С.33). На практиці це означало, що землянин повинен був заручитись рекомендаціями впливових осіб (як правило, старост): Жигимонт Август підтвердив служебникові князя Корецького Єрмолі Мелешку лист на маєтність згідно його прохання, “якож й Корецький нам написав, просячи нас в том за ним й залецаючи его бити годним й потребним ку службам нашим господарським й земським там на той українє” (ГВКЛ. – Приложение. – №5. – С.161). Новгородський підсудок Ф.Євлашевський брав участь у війні з Московією, однак зміг владнати свої маєтні справи тільки заручившись підтримкою князя Острозького. (Pamiętnik Teodora Jewłaszewskiego. – S.24-25).
- ²⁸ Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. – Warszawa, 1986. – С.388.
- ²⁹ Про те, що судова справа не могла здійснитись без “науки” місцевих прав, пише М.Максимейко (Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства. – С.29-30). Однак це було загальним для Європи явищем як у раннє середньовіччя (Блок М. Вказ. Праця. – С.172-173), так і у пізнє (Савин А. Английская деревня в эпоху Тюдоров. – М., 1903. – С.143).
- ³⁰ Архив ЮЗР. – Ч.7, Т.2. – №17. – С.374-375.
- ³¹ Там само. – №11. – С.131.
- ³² Там само. – С.130.
- ³³ Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России. – С.110, 111.
- ³⁴ Див., напр.: Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С.108-109.
- ³⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – С.334.
- ³⁶ Владимирский-Буданов М. Население. – С.3.
- ³⁷ Максимейко Н. Сеймы. – С.58-59.
- ³⁸ Zródła do dziejów Polskich/Zebr. M.Malinowski i A.Przedziecki. – Wilno, 1843. – Т.1. – С.153.
- ³⁹ Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч.8, Т.4. – №1. – С.1.
- ⁴⁰ Собрание государственных и частных актов. – №18, 19. – С.21.
- ⁴¹ Яковенко Н. Українська шляхта. – С.63.
- ⁴² Лаппо И. Великое Княжество Литовское. – С.188-189.
- ⁴³ ГВКЛ. – №18. – С.34.
- ⁴⁴ Архив ЮЗР. – Ч.7, Т.2. – №17. – С.375.
- ⁴⁵ Владимирский-Буданов М. Вказ.праця. – С.120.
- ⁴⁶ Михайло Литвин пише, що татари озброєні слабо, “зате жоден з них не виступає без декількох свіжих ременів, особливо, якщо набіг спрямовується до наших країн,

тоді вони більше турбуються про засоби для зв'язування нас, ніж про зброю для власного захисту" (Михайло Литвин. Вказ.праця. – С.11).

⁴⁷ Zrządła do dziejów Polskich/Zebr. M.Malinowski i A.Przedziecki. – Wilno, 1843. – Т.2. – С.119-122.

⁴⁸ Zrządła dziejowe. – Т.6. – С.6-18, 19-20, 108-117.

⁴⁹ Архив ЮЗР. – К., 1887. – Ч.7, Т.1. – С.98-99, 135.

⁵⁰ Див., напр.: Метрика ВКЛ. – №17, 18, 21, 22, 27. – С.20-30.

⁵¹ Путешествие Амвросия Контарини 1432//Библиотека иностранных писателей о России/Собр. В.Семенов. – СПб., 1836. – Т.1. – С.20.

⁵² Владимирский-Буданов М. Вказ.праця. – С.16. Польський історик Я.Седлецький зазначає, що слава королеви як покровительки іноді схиляла шляхту добровільно накладати на себе податок, щоб віддати королеві гроші, за які вона могла викупити землю у її власника (Siedlecki J. Działalność królowej Bony w Brańsku w latach 1553-1556 i fundacja szpitala//Przegląd Historyczny. – Т.79. – 1988. – З.2. – С.218).

⁵³ Акты ЗР. – Т.3. – №58. – С.170.

⁵⁴ Пор.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.5. – С.294-299.

⁵⁵ Любавский М. Литовско-русский сейм. – С.515.

⁵⁶ Владимирский-Буданов М. Вказ.праця. – С.114-115.

⁵⁷ Zrządła do dziejów Polskich. – Т.2. – С.123-140.

⁵⁸ Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч.8, Т.5: Акты об украинской администрации XVI-XVII вв. – №64. – С.98-99, 135

⁵⁹ Дневник Люблинского сейма 1569 г. – С.290.

⁶⁰ Архив ЮЗР. – Ч.8, Т.5. – №79. – С.176.

⁶¹ Historia dyplomacji Polskiej. – Т.1. – С.698. Див. також: Архив ЮЗР. – Ч.7, Т.2. – №12. – С.156-160; №13. – С.181, 199; №14. – 237, 241, 264, 265, 271.

⁶² Смирнов В. Крымское ханство. – С.243, 245.

⁶³ Українська література XIV-XVI ст./За ред. В.Микитася. – К., 1988. – С.167-168; Archiwum Sanguszków. – Lwów, 1910. – Т. 6. – №49. – С.71.

⁶⁴ ГВКЛ. – №7. – С.12-14.

⁶⁵ Archiwum Sanguszków. – Lwów, 1910. – Т. 7. – №23. – С.18-19.

⁶⁶ Литовская Метрика. Переписи войска Литовского. – С.1237-1376. Можливо, що робоча сила для відбудови прикордонних замків теж набиралась з Волині (Сас П. Деякі питання розвитку ремесла у містах України у кінці XV ст. – 60-х рр. XVI ст//Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. Зб.наук.праць/За ред. Г.Сергієнка. – К., 1986. – С.25; Zrządła do dziejów Polskich. – Т.2. – С.120).

⁶⁷ Михайло Литвин. Вказ. Праця. – С.12.

⁶⁸ Zrządła do dziejów Polskich. – Т.2. – С.320-322.

⁶⁹ AS. – Т.7. – №198. – С.243.

⁷⁰ Акты ЗР. – Т.3. – №13. – С.66.

⁷¹ Документы МАМЮ. – С.155-156.

⁷² Цит. за: Коялович М. Предисловие//Дневник Люблинского сейма 1569 г. – С. V. Пр. 1.

⁷³ Акты ЗР. – Т. 3. – №12. – С. 46.

⁷⁴ AS. – Т. 6. – №134-154. – С. 231-288.

⁷⁵ На Віленському сеймі 1565-1566 рр. Жигимонт Август чинить вирок, згідно якого В.Желех "честь й веру тратит", "не маючи вжо ніколи местца й помешканья у всіх землях наших"(Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства. – Приложение. – С. 146-147).

⁷⁶ Акты ЗР. – Т. 3. – №11. – С. 25.

⁷⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 8, Т. 5. – №67. – С. 156-157.

⁷⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 8, Т. 5. – №68. – С. 159.

- ⁷⁹ Архив ЮЗР. – Ч. 8, Т. 5. – №79. – С. 175-176.
- ⁸⁰ Грамоты ВКЛ. – №55. – С. 136-138.
- ⁸¹ Дневник Люблинского сейма 1569 г. – С. 290; Звертає на себе увагу той факт, що цей Мендель Ізаківич й надалі залишився довіреною особою підканцлера О.Воловича (Сидоренко О. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX - середина XVII ст.) – К., 1992. – С. 174).
- ⁸² Документи МАМЮ. – С. 452.
- ⁸³ Дневник Люблинского сейма 1569 г. – С. 289-290.
- ⁸⁴ *Zrządla do dziejów Polskich.* – Т.2. – S.320.
- ⁸⁵ Документи МАМЮ. – С. 147.
- ⁸⁶ Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства. – С. 106.
- ⁸⁷ Польський історик Г.Ловмянський говорить про “занепад військової могутності Литви й відмову від великодержавної політики” (Łowmiański H. *Studia.* – S.448-449).
- ⁸⁸ Польський історик Ю.Бардах пише, що легенда про “римське” походження литовців особливо поширилась у середині XVI ст. у шляхетському середовищі (Bardach J. *O dawnej i niedawnej Litwie.* – Poznań, 1988. – S.36)
- ⁸⁹ Михайло Литвин. Вказ. праця. – С. 34.
- ⁹⁰ Там само. – С. 51-53.
- ⁹¹ Иностранные сочинения и акты. – С. 7.
- ⁹² Цит. за: Коялович М. Предисловие. – С. V. Пр. 1.
- ⁹³ Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 62. Деякі дослідники переконані у протилежному. Див., напр: Толочко О. “Русь” очима “України”: в пошуках самоідентифікації та континуїтету//Сучасність. – 1994. – №1. – С.11-117.
- ⁹⁴ Українська поезія XVI ст./Упор. В.Яременко. – К., 1987. – С. 77.
- ⁹⁵ Українське література XIV-XVI ст. – С. 153.
- ⁹⁶ У листі, датованому 1564 р., С.Оріховський пише: “Щодо віросповідання народу, то років десь 700 тому, за князя Володимира, впроваджено було вселенську віру з Константинополя. Службу божу було правлено по-грецьки, а прилюдні жертвоприношення велися за грецьким обрядом слов’янською мовою. І народ той, раз прийнявши від греків святі обряди, ніколи від них не відступав. Потім, за пам’яті наших предків, – внаслідок перемоги Польщі, – народ той зазнав впливу латинської культури, і то такого значного, що нині на Русі латинський обряд має першість перед грецьким, оскільки більша частина шляхти прийняла обряд латинський, селяни ж і люди нижчого стану зберегли обряд грецький”/Українська література XIV-XVI ст. – С. 155-156/.
- ⁹⁷ Там само. – С. 115, 143-144.
- ⁹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 380.
- ⁹⁹ Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 111.

Глава V

Суспільно-політична ситуація у Великому Князівстві Литовському перед Люблінським сеймом 1569 р.

Незважаючи на існування великої кількості праць, у яких досліджено різні аспекти Люблінського сейму 1569 р., навряд чи цю проблему можна вважати вичерпаною. В першу чергу більш докладного вивчення потребують події, що передували сеймові: переконані у закономірності укладення унії, дослідники робили досить побіжний їх огляд, зосереджуючись на висвітленні тих фактів, які свідчили про наближення самого акту утворення єдиної Речі Посполитої.

Натомість хід сейму радше створює враження «необов'язковості» його здійснень. Наприклад, А.Любенецький, будучи свідком події, у своїх мемуарах, згадавши про від'їзд литовських панів радних з Любліна, труднощі погодження сторін, численні ускладнення й конфлікти, не знаходить позитивного пояснення успіху сейму, а тому змушений назвати його «великою справою Божою»¹. Отже, з'ясування особливостей суспільно-політичного становища у Великому Князівстві Литовському перед сеймом 1569 р., без сумніву, сприятиме кращому розумінню того, що на ньому сталося. Дана глава присвячена висвітленню соціальних та політичних наслідків реформ Жигимонта II Августа, котрі, слід думати, зробили значний вплив на результати сейму.

Реформи Жигимонта Августа, увінчані прийняттям нового Литовського Статуту 1566 р., стосувались не тільки суспільно-політичного статусу шляхти, яка одержала всю повноту прав і свобод, але змінювали конституційні основи держави. Якщо Статут 1529 р., за окресленням В.Пічети, закріплював олігархічну владу магнатів,² то Статут 1566 р., включаючи найважливіші земські привілеї, видані у 1563-1565 рр.,³ по-суті, перетворював Князівство на «феодалну федерацію», кожний суб'єкт якої – земля (воєводство) одержував широкі політичні компетенції.

У листах, виданих з нагоди впровадження нового Статуту, Жигимонт Август зазначає, що він «обдарував» усі землі цієї держави «правами новими», вважаючи її народ і громадян «бити годними всяких вольностей налепших й справедливостей».⁴ Таким чином, вольності «народу політичного» і статус земель нерозривно пов'язані: автономія земель давала можливість реалізуватись правам і свободам кожного громадянина шляхетського стану, а повноправні громадяни, об'єднуючись у територіальні шляхетські корпорації, забезпечували автономність своєї землі (воєводства). Втілення цих засад у політичну практику, на думку господаря, сприяло б «способенню й розширенню» держави і, зрештою, становило б «добро речипосполитое Великого Князства Литовского».⁵

Однак, незважаючи на таку високу мету й безсумнівну вартість нового Статуту, господар його не затверджував, посилаючись то на недопрацьованість

тексту, то на брак часу. Хоч на Люблінському сеймі 1569 р. литовські пани радні зрозуміли це як навмисне затягування⁶ (й мали, правду кажучи, рацію⁷), слід зазначити, що незавершеність Статуту відповідала незрілості литовсько-руської «шляхетської демократії».

У першу чергу, в цьому були винні пани радні, які офіційно «зрікшись» своїх правових прерогатив у 1564 р. й, визнавши посполиту шляхту рівноправною, в дійсності ігнорували нововедення й продовжували ставитись до шляхти як до підданих, а не «народу політичного», відповідального за долю держави й наділеного всією повнотою прав і свобод. Але і шляхта, в масі своїй, не відзначалась високою свідомістю, часто даючи привід до невідповідного її станові трактування. Наприклад, земляни київські, замість того, щоб швидко з'їхатись на свій сеймик й, прийнявши рішення, негайно вирядити послів на сейм вальний, – постійно спізнюються, потім довго очікують колег, а нарешті зібравшись, говорять про свої власні проблеми, а не державні.⁸

Разом з тим, це прагнення до справ приватних було притаманне для всього військово-феодального стану, тому що за новим Статутом земляни одержували маєтки у безумовну власність.⁹ Так, княгиня Поковська, продаючи маєток «не обичаєм Статуту старого, але подлуг тоє вольности поправи Статуту нового», згідно якої «волно кождому, кому хотечи продати, записати», зазначає, що робить це «ничого на мужа, на діти й сестри рожоніє й братью стрієчную й никоторих близьких, крєвних а повиноватих з роду отца й матки не зоставуючи»¹⁰. На перший погляд, це нововедення означало тільки звільнення землевласника від опіки роду, але в дійсності його вплив виходив далеко за межі приватно-сімейної сфери.

Як показав М.Владимирський-Буданов, на протязі XV – першої половини XVI ст. у державах Ягеллонів відбувалась поступова приватизація державних володінь: різними шляхами приватні особи набували маєтки, що належали до замків і міст, причому тенденція полягала у переході від умовної (обмеженої) власності до безумовної (повної).¹¹ Важливим етапом цього процесу був дозвіл розпорядження власникові частиною маєтку. Однак, на противагу розповсюдженій думці, «принцип продажу 1/3 частини маєтку це нововедення, а заборона продажу 2/3 ... це збереження старовини (давнього звичаю), а не навпаки»¹². Звідси висновок, що опіка роду була засобом контролю над землеволодінням з боку держави – одним із цілої системи заходів, покликаних змусити шляхтича зберігати свою військову «кондицію» (звільнення від сплати срібщини, повинностей, заборона «міряти ліктем» тощо¹³). Таким чином, визволення з-під опіки роду й усвідомлення економічної незалежності мало наслідком те, що кожний шляхтич відчув свою незалежність від держави та її контролю, а це не могло не вплинути на стан суспільної дисципліни.

Вже на сеймах 1565-1566 рр. шляхта взялась розширювати сферу свого впливу й навіть зазіхнула на компетенції монархії. Це прозвучало у вимозі виборності господарської адміністрації: «Просите о подкоморих, – зазначає господар, – аби яко иних врадников земских, так теж их елекция в поветех

била». Оскільки це взагалі б позбавило монархію адміністрації у землях, то, природно, господар відхилив цю вимогу «й даваньє владов при своєї воле зоставовати рачил»¹⁴. Тоді послы спробували добитись від монархії оплати їх сеймової діяльності (як це практикувалось у Польщі), але це господар вже залишив у віданні місцевого бюджету: як самостійність, то самостійність. З часом, однак, тенденція ухиляння від участі у державних справах й небажання узгоджувати приватні й суспільні інтереси тільки посилюватиметься. В першу чергу це відбилось на становищі Князівства у війні з Московією.

У 1564-1565 рр. воєнні дії велись активно, але це була рівна боротьба, в основному позиційного характеру. Московський цар відмовився від наступальної тактики (можливо з причин внутрішньополітичної кризи¹⁵) й наказав укріплювати загарбані у Литви території. Влітку 1566 р. стало відомо, що московіти будують на них замки. Це неабияк стурбувало Жигимонта Августа (також тому, що один із замків спруджувався на «власной отчизне Єго Милости, на Усвяте») й він спішно скликав вальний сейм, зазначаючи у листах, що «москаль й на иньших местцах вжо будеть», якщо не зробити всього необхідного «для потужное вальки не на малий час»¹⁶. Городненський сейм 1566-1567 рр. був повністю присвячений організації «великого походу» на Московію.¹⁷

Перш за все, впорядковується сама сеймова процедура: послы, що не приїхали вчасно, позбавлялись права вотувати стільки днів, на скільки спізнились, причому їх вимушене мовчання сприймалось як згода. Неявка на повітові сеймики каралась штрафом: 15 коп грошей з панів радних, 2 копи – з урядників. Підкреслювалась обов'язковість участі шляхти у повітових сеймиках, значення яких підносилось присутністю єпископа, воєводи, каштеляна. Наступним кроком було встановлення військової повинності: з 10 служб або волок й 20 руських димів виставлявся один вершник. Крім того, з причини винятковості обставин, до двох вершників додавався один піший драб. На утримання найманців накладался податок у 30 грошей з волоки, 3 – з «огороду» й 15 з диму. Всі інші групи населення обкладались відповідним податком.

Щоб забезпечити виконання ухвал, сейм наголосив, що всі, без винятку, землевласники повинні вирушити на війну особисто – інакше вони «не мають уживати вольностей шляхетских и еще виною, в статуте положоною карани бити мають» – аж до конфіскації маєтків і смертної кари. Інші групи населення теж, згідно стану, підлягали покаранню. Виняткова важливість прийнятих рішень підкреслювалась тим, що очолити військо цього разу повинен сам господар. Для цього сейм навіть ухвалив звернутись до поляків з проханням «не отводити» монарха з Литви.

Щоб не відволікатись від «великого походу», господар на всі прохання станів відповів відмовою або відклав справу на наступні сейми. Очевидно, це було його реакцією на те, що минулого сейму стани відмовили у підтримці. Також ні слова не згадувалось про унію. Правда, було прийняте рішення звернутись до поляків «яко братеи своєє милоє и суседов ласкавих» по грошову

допомогу. Можливо, цим ходом литовські політики хотіли ще раз підкреслити, що допомоги не потребують, бо, звичайно, «братєя милая» грошей не дала.

Треба ствердити, що цього разу було дійсно зроблене все для досягнення успіху. Жигимонт Август із задоволенням пише київському каштеляну П.Сапезі 14 квітня 1567 р., що на Городненському сеймі «винайден й постановен єсть способ оборони й вальки потужное противку того неприятеля»¹⁸. Та й сам господар зробив немалий особистий вклад, позичивши «на заплату людем служебним й на виправу двору й обозу нашого» велику суму грошей.¹⁹ У результаті вдалося зібрати небачене для Литви військо: за різними оцінками воно нараховувало від 60 тис. до 100 тис. вояків. Так що М.Карамзін мав усі підстави припустити, що Жигимонт Август «похвалявся по слідам Ольгерда прямувати до Москви»²⁰. Була навіть досягнена домовленість з Кримським ханством про спільний удар.

Однак все це закінчилось ледь не ганебним нічим. Восени 1567 р. Девлет Гірей розпочав воєнні дії²¹, вирушило й литовське військо, очолюване господарем. Проте, замість того, щоб швидко йти на Москву, воно надовго зупинилось у Лебедєві, де табір перетворився у польовий сейм. Основне, що вимагала шляхта – це скликання польсько-литовського сейму для об'єднання держав. Жигимонт Август погодився й навіть була ухвалена відповідна постанова²², але принагідно прибулим полякам пани радні заявили, що унії не противні, але такій, яка «б ні у чому Велике Князівство не принижувала»²³. Делегація ні з чим повернулась до Польщі.

Наче у відповідь, військо після короткого переходу знову надовго зупинилось – у Радощковичах й відновило сеймування, поки у січні наступного року господар не покинув його. Відразу вояцтво стало розповзатись і вже постфактум від господаря прийшло розпорядження про розпуск «великого войска земского»²⁴. Так безславно завершився похід «слідами Ольгерда». М.Любавський з цього зробив досить дивний висновок (який тим не менше, був прийнятий дослідниками), ствердивши, що у 1567 р. «ще більше ніж раніше, виявилось, що для успішної боротьби з Москвою у Великого Князівства Литовського не вистачає більше ні економічних, ні політичних, ні моральних ресурсів»²⁵. Але це твердження повністю спростовує сам хід подій: про яку «вичерпаність» можна говорити, якщо вже зібране величезне військо й підведене до границь ворожої держави? До того ж на окремих ділянках литовсько-руське військо досягло значних успіхів.

Так, у лютому 1568 р. військовий загін вітебського воєводи С.Паца спалив Веліжський та Усвятський (з якого власне, й розпочався «великий похід») замки, «побивши много людей»²⁶. У вересні того ж року військо князя Р.Сангушка захопило замок Улу, що викликало велику радість у всій країні.²⁷ А в 1569 р. «ненароком», як пише С.Соловійов, була захоплена фортеця Ізборськ²⁸ й одержано ще кілька перемог. Отже, можна ствердити, що основна причина занепокоєння господаря – будівництво замків на втрачених територіях, була усунена, хоч і не шляхом запланованої «вальки потужное».

Більш виваженим видається твердження М.Стрийковського, який звинувачує у провалі кампанії «зніженого й ледачого» великого князя.²⁹ Дійсно, босездатне військо виведене на підходи до ворожої території, шлях у Московію відкритий, а весь час проходить у сеймуванні. Слід думати, що опинись на місці старого і хворого Жигимонта Августа енергійніший полководець, вторгнення відбулося б. Однак, це лише частина істини, бо нерішучість господаря була відзеркаленням нехиті суспільства до продовження війни. «Віча» у Лебедеві й Радосшковичах ясно показали, що шляхта налаштована не воювати, а з панами поляками сеймувати для заключення унії.

Про це було заявлено ще на Вітебському зборі 1562 р. Й тоді шляхта вказала, що вона хоче одержати від об'єднання держав: військової допомоги Польщі, а також права і вольності польської шляхти.³⁰ Оскільки, як було вказано, у 1567 р. Литва вже цілковито могла дати собі раду у війні й без участі Корони, а Статут 1566 р. надавав шляхті всі права і свободи, то слід думати, існувала ще одна причина, що змушувала литовсько-руське боярство-земянство вимагати унії, відмовляючись, по-суті, воювати – тобто від свого основного обов'язку.

Ключ до зрозуміння цього можуть дати наступні факти. На Луцькому сеймі 1545 р. волиняни скаржились, що участь у конфліктах з Московією накладає на них та їх підданих непосильний тягар, тому що віддаленість Волині від північно-східних кордонів Князівства вимагає великих грошових витрат на поїздки.³¹ Натомість, внаслідок інкорпорації українських земель до Корони на Люблінському сеймі 1569 р. українська шляхта добилась звільнення від військового обов'язку: з Литовського Статуту 1566 р., який залишився чинним в Україні, вилучався весь військовий розділ.³² Ясно окреслена тенденція дає змогу зробити висновок, що передача маєтків у повну власність, впроваджена Статутом 1566 р., тільки посилила небажання шляхти витрачати доходи зі своїх (повністю своїх) маєтків на військову службу і, тим більше, – ризикувати власним життям на війні. Це власне, вичерпно пояснює, чому шляхта вимагала якнайхутчіше укласти угоду про унію.

Немає сумніву, що Жигимонт Август з радістю виконав би цю вимогу, якби не опір панів радних. Тільки події Городненського сейму 1568 р. дали господарю нагоду змусити їх до спільного із поляками сейму. Зрештою, пани радні теж були синами свого часу й загальна аполітичність передалась і їм: «загальнонародне» прагнення до приватності не було чуже й вищим урядникам. Знову причиною подій стала податкова сфера: не бажаючи втрачати доходи, шляхта (й пани радні теж) буквально саботувала збір податків.

Натомість держава опинилась у скрутному становищі. Як зазначає Жигимонт Август у сеймових листах, внаслідок розпуску війська у Радосшковичах кордони держави залишились «без слухного опатрення», тому необхідно терміново скликати сейм.³³ У листі до Романа Сангушка господар пише, що відразу після розвалу табору у Радосшковичах спробував був зібрати стани у Борисові для «обмишлення около оборони», однак вони відмовились,

«отзиваючи ся тим на сойм».³⁴ Після цього монархові нічого не залишалось як діяти адекватно: на всі прохання своїх полководців про гроші, харчі й ладунки він відповідає, що жодних питань щодо забезпечення війська вирішувати сам не буде, тільки разом із сеймом.³⁵

Необхідно взяти до уваги, що податки у 1566-1568 рр. сплачувались вкрай погано.³⁶ Як зазначили урядники Володимирського повіту у звіті про податковий збір 1567 р., «немало панов князей й земян повесту тамошнего того податку поголовного не видали»³⁷. Таким чином, суспільна дисципліна «народу політичного» впала дуже низько – й пани радні не були свідомішими за шляхту. Наче передчуваючи конфлікт, жмудський староста Г.Ходкевич пише до Р.Сангушка: «Дайже то Панє Боже, аби вси поступки й обмишленє наше на оборону того упалого панства з лепшим, а пожиточнейшим било, анижили по тие пройшлиє часи або сойми наши»³⁸. Киваючи у бік сейму, литовський вельможа з чистим сумлінням вважає себе й усіх панів радних «одданими отчизне», забуваючи, що Князівство перестало бути їх «отчиною» і шляхта більше не збирається покійно виконувати їх накази.

Не у кращому становищі опинився й монарх: провал «великого походу», розпуск війська, незабезпеченість кордонів, – а «народ політичний» не хоче поступитись. Виходом була б унія з Польщею, але на неї не погоджуються пани радні. Можна припустити, що господар був роздратований до краю й теж не збирався нікому йти назустріч. Таким чином, у Князівстві виникла криза влади: жодна з її складових частин (монарх, рада і стани), маючи свої окремі інтереси, не бажала поступатись ними заради держави. Тому Городненський сейм 1568 р. став останнім сеймом незалежного Великого Князівства Литовського.

У листах, розісланих перед сеймом, станам пропонувалось у присутності господарського посла прийняти рішення «около оборони ку безпеченю границь»³⁹, тобто – затвердити необхідний грошовий збір. Однак, на вальному сеймі сталась нечувана для Князівства річ: послы відмовились ухвалити срібщину, поки не будуть виконані їх вимоги. Досить повне уявлення про хід сейму дає лист Ю.Тишкевича до Р.Сангушка від 20 травня 1568 р.⁴⁰

Сейм розпочався з досить різкої заяви великого князя, що нічого він вислуховувати не буде, поки стани не ухвалять потрібного податку. Послы відповіли, що вони хочуть, щоб їм «на прозби их в долегlostях конец первой бил ... а потом о обороне радить хочут». Претензії ті ж самі, що й на минулих сеймах: порушення вольностей, «даванє врядов ляхом в князстве», одержання посад «без причин». А чому стани такі наполегливі, так це з тієї причини, що вони на кожному сеймі просять вирішити їх проблеми, але «никгди не бивали вислухани, хiba серебщину постановят». Коли ж господар і пани радні доб'ються свого, то про обіцянку вже «ани помни» й стани роз'їжджаються ні з чим. Тепер же вони вимагають, продовжує Ю.Тишкевич, щоб спочатку прохання їх були вислухані. Почувши це, господар «велце ся на послов гневал й не з вдячностью то приймує».

Незважаючи на всі способи Жигимонта Августа переконати послів, «онє, о то не дбаючи, на предсєвзятом вмислє своем засадили, аби их прозби били слухани». Після цього сейм зовсім став некерованим й розпочався справжній шарварок: «Теж межи собою панове посполство часто розтирки мекают, их милости княжата хочут вотоват первей врядников столових, а панове врядници им того не допускают й так часто се з гневом розходят». Ось тут сеймові й було оголошено від господаря: «Просили нас вси стани ... абисми соймики поветовие, а также час й местце сполному зьезду князства ку тому вальному й сполному сейму зложили водлє постановєня Лебедевского в том року 67-м».⁴¹

Отже, Жигимонт Август нарешті наказав скликати спільний з поляками сейм для укладення унії. Зрозуміло, що сприймати сеймової ухвали буквально не слід: стани просили про унію від 1562 р., однак тільки у 1568 р. господар вирішив, що час настав. Правда, у минулому це вже було: після того як Віленський сейм 1565-1566 рр. відмовив господарю у податках, він скликав спільний сейм у Любліні для заключення унії. Тоді все закінчилось нічим: литовці не приїхали, зупинені панами радними. Більшого резонансу це не викликало, бо увага шляхетської громадськості була зайнята новим Статутом, своїми правами, сеймиками і «великим походом».

З того часу, однак, сталися занадто великі зміни, щоб спільного сейму знову не відбулося. В першу чергу тому, що стани були рішуче налаштовані на об'єднання Литви з Польщею і, що дуже важливо, вони одержали інституцію, що давала можливість їм виразити свою волю – сеймик. Також і великокнязівська рада не могла вдруге просто зігнорувати наказ Жигимонта Августа: по-перше, настрій шляхти не допускав іншого рішення, по-друге, сам вельможний стан вже не був таким, як три роки тому.

Щодо (1). Рішучість шляхти, обумовлена її невдоволеністю своїм становищем у Князівстві, у 1568 р. була посилена втомою від війни й загальним розчаруванням, що неминуче приходить в певний момент перебудови держави. Це перше добре відображено у мемуарах новгородського підсудка Федора Євлашевського. Коли розпочалась війна з московським царем, він, як молодий шляхтич, з піднесенням пішов воювати й дуже радів, коли литовсько-руське військо одержало перемогу над ворожим військом у 1564 р. Пізніше, однак, війна набридла йому настільки своєю нескінченністю, що з'явився сумнів у її потрібності для держави.⁴² Це очевидно, що подібні сумніви були загальними для всього суспільства, – інакше як зрозуміти апатію шляхти та небажання ні воювати, ні дати гроші на утримання найманого війська.

Щодо розчарування у реформах, то це закономірне явище будь-якого реформаційного процесу: очікування негайних змін на краще завжди супроводжується нетерплячістю й зневір'ям. Станіслав Оріховський звертався до громадян Князівства: «Невільний литвине!», й мав рацію – литовсько-руська шляхта й після запровадження сеймиків та повітових судів не могла користатися правами й свободами у повному обсязі, а тому часто діяла на шкоду і собі, і державі. Це і не дивно: демократії (хоч і шляхетської) треба

довго вчитись, а монархія якраз і не хотіла чекати. Звідси й це трактування шляхти як посполитих, й «кийкові покарання» за неучасть у політичних заходах. Шляхта відреагувала на це вимогою унії – просто ірраціональною – але це данина часові й збігові обставин, що зумовили переконання у тому, що поєднавшись з поляками у одній державі, литовська, білоруська й українська шляхта розв'яже всі свої проблеми.

Щодо (2). У той же час, суспільно-політичні перетворення не могли не вплинути і на становище й позицію політичної еліти. Визначалось це з одного боку загальною тенденцією приватизації і прагненням земель до автономії з іншого.

У історіографії існують різні думки щодо ролі панів радних в унійному процесі; по-різному дослідники визначають і причини опору політичної еліти об'єднанню держав. Наприклад, О.Єфименко відзначає соціально-правовий аспект проблеми: маєтньому князеві, пише дослідниця, унія «нічого не могла дати, незважаючи на всю повноту шляхетських прав, яку вона несла з собою, а забрати – вона забидала вже одним тим, що опускала його, хоча б тільки де юре, на один рівень, зрівнюючи в одному загальному понятті шляхтича».⁴³ М.Любавський звертає увагу на економічні втрати панів радних: «Автономне Велике Князівство Литовське було підприємством, на яке магнати затратили величезні фамільні капітали у формі позичок скарбові, тому, природно, їм хотілось як і раніше господарювати й розпоряджатись на цьому підприємстві»⁴⁴. Натомість М.Грушевський бачить політичний аспект проблеми: «Під литовським патріотизмом рушалися й тут егоїстичні, класові інтереси, бажання задержати в руках олігархії дальшу управу В.Кн.Литовського, не поділивши ся нею ні з руськими магнатами, ні з своєю шляхтою, ні з поляками».⁴⁵

У цьому випадку згадані автори цілковито солідаризуються з польською історіографією, яка твердить, що, вступаючи до однієї держави з поляками, і відповідно, «переймаючи польські устроєві взірці», Князівство «демократизується», що неминуче приведе до втрати литовськими магнатами привілеїв, які вони мали у незалежній Литві.⁴⁶ Однак, як було показано у попередніх главах, внутрішня еволюція Князівства була спричинена нагальними потребами перебудови держави. Як слушно відмітив Ю.Бардах, добровільне прийняття правових чи інституційних взірців настає тільки тоді, коли відчувається потреба у змінах, причому активною стороною виступає та, яка переймає, а це означає, що взірці, приймалися вибірково і не змінювали істоти існуючих стосунків.⁴⁷

Якщо ж взяти до уваги, що новий Статут вже – і без унії, юридично урівнював військово-політичний стан Князівства, то стане зрозуміло, що вхід до складу нової держави нічого не вніс би до литовсько-руської правової системи. Мабуть, вся справа полягала у тому, що унія робила литовських панів радних співгромадянами польської шляхти, яка, судячи з історії тяганини українського князя Р.Сангушка і польського шляхтича В.Желеха, не занадто була схильна шанувати «старожитність» князівських родів. А.Сухені-

Грабовська влучно окреслила це «деградацією суспільного престижу провідних родів».⁴⁸ Отже, йшлося не про дійсне приниження панів радних, а лише про зміну зовнішніх ознак пошани з боку нижчих суспільних верств. Власне за цей престиж й велися сварки на сеймах: пани радні вимагають, щоб Князівство ні у чому не було «принижене» – ні у титулах, ні у гідності; Радзивілл на одному із сеймів ображається за польські «зацні роди», що їх Кромер «скаляв», більше, ніж переживають самі ці «зацні роди» тощо.

Щодо економічного аспекту, то, як слушно відмітив О.Барвінський, пов'язане з унією зречення монарха від спадкоємних прав на Литву одночасно визволяло панів радних від особистої залежності від великого князя, а це перетворювало їх на необмежених королів'ят у своїх маєтках.⁴⁹ Звідси зрозуміло, що польська езекуція була їм не дуже до душі, а тому становила одну з найважливіших перешкод на шляху до унії. Таким чином, не побоювання втрати самостійності Князівством спричинило опір панів радних укладенню договору про унію, а чисто приватновласницький страх втратити нахапані під час війни великокнязівські маєтки.

Подібним чином складались справи і з політичним аспектом унії: об'єднання з Польщею звичайно ж покладало край виключності панів радних як політичної еліти держави. Однак, необхідно уточнити, що їх всевладдю поклали край не стільки унія, скільки реформи Жигимонта Августа, які руйнували архаїчну структуру Князівства. Якщо раніше наймогутніші литовські, білоруські й українські роди об'єднувались особою Ягеллона у «колективне керівництво» держави, то відмова Жигимонта Августа від спадкоємних прав на Князівство мала наслідком те, що із його смертю Велике Князівство Литовське перестало існувати як монархія, тому що великим князем литовським автоматично ставав польський король. Звичайно, що у принципі існувала альтернатива: обрати великим князем когось із панів радних або запросити на трон когось з-за кордону. Однак, другого Вітовта на політичному горизонті Литви тоді явно не було, а спроби знайти претендента у Московії – провалились.⁵⁰ Отже, залишилось одне – затягувати заключення унії якомога довше у сподіванні на якесь чудо.

Все, однак, змінювала «приватизація» маєтків. «Земельна аристократія, – пише М.Яворський, – намагалась вдержати в своїх руках верховодство, і коли у 1566 р. шляхетський сейм забрав у свої руки всю законодавчу владу і став необмеженим хазяїном на литовсько-українських землях ... вона подбала про поділ сейму на дві палати. І пізніше, після унії аристократія завдяки своєму економічному значенню ... вміла держати монополію влади»⁵¹. Таким чином, пани радні бажали, звичайно, зберегти окремішність Великого Князівства Литовського, однак, коли мова заходила про їх приватні інтереси, вони одразу бралися їх захищати, забуваючи про обов'язки і присяги. Після того, як стало ясно, що спільний сейм відбудеться, Роман Сангушко просив господаря відпустити його з московської границі, щоб він міг бути присутнім на сеймі. Князь побоювався, що його рід, який «непоследнейший у великом князстве», у

чому-небудь «неупослежон не бил». Заспокоюючи Р.Сангушка, О.Волович запевняє, «што се дотичет унеи, того сам его кролевска милост постерегати хочет, а не одно его кролевска милост, але не мало иных братеи ваше милости княжат ... будут гди один другого й каждый з нас себе стереж й другого учтвого не занехати».⁵² Однак, коли на Люблінському сеймі 1569 р. Жигимонт Август став погрожувати повідбирати маєтки, то пани радні й князі швидко забули «стерегти другого учтвого», а кинулися «стерегти себе», навіть присягаючи на вірність іншій державі. Слід визнати, що найсильнішим стимулом до цього була передача маєтків у повну власність.

«Приватизація» також визначила й ставлення князів до місцевого самоврядування. Керуючи землями від імені литовської монархії, українські князі багато у чому нехтували місцевими інтересами. Коли ж на сеймі 1569 р. було поставлене питання руба: або вірність Литві, або володіння маєтками, то князі (не без вагань, звичайно) обрали друге, очевидно, відчувши пов'язаність з рідною землею, й навіть пригадавши, що вони русини-українці, є народом, що своєю шляхетністю не поступиться жодному народові в світі.

Дуже важливою обставиною, що вплинула на результати Люблінського сейму 1569 р. було те, що литовська політична еліта не змогла висунути власної позитивної програми розвитку литовсько-руського суспільства. Незважаючи на свою згоду щодо реформування держави, труднощі перехідного періоду відлякали панів радних й призвели до поширення у їх середовищі консервативних настроїв. У листі до Р.Сангушка жмудський староста Г.Ходкевич дуже вболіває над нещастям вітчизни і бачить вихід у тому, щоб «всім нам, сенатором того панства ... сполне за одно взяти ся й на то усиловати, а без малабим не рек й волностей отступивши, бо ... бою ся, аби тие волности наши у горшую неволю нас не привели».⁵³ Тут не може бути сумнівів: жмудський староста пропонує відмовитись від усього, що було зроблено за роки реформ, відмовитись від свобод і вольностей, тобто, «шляхетської демократії», – й повернутись до олігархічного правління дореформеного періоду. Тільки жорстка політика, спрямована на придушення активності шляхетських корпорацій, дасть змогу успішно завершити війну з Московією й відвернути унію з Польщею, що для панів радних було рівнозначно.

Литовські вельможі не тільки були одностайними у розумінні політичних стосунків, але й намагались вплинути на великого князя. Яскраве свідчення цього дає лист Романа Сангушка до Жигимонта Августа від 21 травня 1568 р.⁵⁴ Починає князь з того, що начебто полонені московіти питають у нього, чому господар «милу отчизну свою, розкішний і майже святий край, державу свою, землю Руську» віддає під владу неприятелеві московському. Погоджуючись з ними, князь Роман зазначає, що вина за «упадок держави» лежить не стільки на господареві, але на «всій речі посполитій Великого Князівства Литовського». Тому, щоб виправити становище, треба діяти, беручи за приклад предків великого князя – Ягеллонів. Для цього необхідно «відновити стародавній звичай, згідно якого, оборона має бути довірена небагатьом і щоб усі під

керівництвом Вашої Королівської Милості спільними радами й учинками батьківщину захищали».

Отже, й тут консерватизм панів радних виразно прослідковується: вони не прийняли змін й пропонують господарю повернутись до системи «колективного керівництва», коли монарх, чия влада є «від Бога», править одноосібно, опираючись на нечисленне коло політичної еліти – родових аристократів, поєднаних з ним особистими зв'язками й родинними стосунками. Натомість шляхетські стани, як головного винуватця «занепаду вітчизни», необхідно позбавити привілеїв й політичних прав і знову перетворити на «підданих».

Таким чином, єдине, що змогли запропонувати пани радні у переломний період історії Великого Князівства Литовського, це повернення до минушини, відновлення архаїчної моделі «колективного керівництва». Очевидно, що здійснення цієї програми було нереальним, тому що на подібний регрес своєї суспільно-політичної позиції шляхта ніколи не погодилась би. Тому можна з певністю ствердити, що саме консерватизм литовської політичної еліти передвизначив її поразку на Люблінському сеймі 1569р.

У жовтні 1568 р. у повіті були розіслані сеймові листи.⁵⁵ Господар в них зазначає, що військовий з'їзд у Лебедеві відвідали польські послы, прохаючи «о постановлене й скончене спольними намовами унеи». Всі стани Князівства, порадившись, вирішили, що «ни с которой иной причини й якого мушення, одно з доброє воли своєє» вони бажають встановлення «сполку братское, то єсть унеи в таковом взвязку, милости, згоди братское, который би бил однако й заровно во всем пожиточний обеюм тим панством». Далі Жигимонт Август повідомляє, що термін скликання сейму стани доручили визначити йому, що він і зробив на Городнеському сеймі 1568 р. По закінченні повітових сеймиків обрані на них послы мають з'їхатись до Воїня, а вже звідти литовсько-руський сейм вирушить до границі польської. Оскільки, у початково призначених для спільного сейму містечках Парчові й Ливі «з допущеня Божого от огню шкода стала», то сейм переноситься до Любліна. Так примха стихії змусила поляків, литовців, українців й білорусів зібратись у тому ж самому місті, де одного разу спроба укладення унії зазнала невдачі.

На листопад 1568 р. були призначені повітові сеймики. Відбулися вони у присутності великокнязівського уповноваженого. В повіті України були відряджені: до Києва – Лазар Іваницький, до Луцька – Александро Семашко й до Брацлава – Василь Коляда. Особисті сеймові листи одержали єпископи, воєводи, старости, маршалки повітів і князі: Четвертинські, Вишневецькі, Ружинські й Збараські.⁵⁶ Кожний уповноважений одержав інструкцію, у якій детально пояснювалось, що він повинен говорити, які питання необхідно розглянути сеймикові і у якій формі їх затвердити. Все це досить цікаво для з'ясування офіційної точки зору на унію.⁵⁷

Так, уповноважений від імені господаря мусив сказати, що приїхавши до Лебедева, польські послы «нагадали про унію». Після цього всі стани порадилися й вирішили доповісти господарю про своє прихильне ставлення до

укладення угоди. Далі від імені Жигимонта Августа зазначається, що він розуміє їх мотиви: пани радні й усі стани «податками немалими й нелитованєм крові й здоров'я» проти неприятеля московського «досит чинят», однак цей неприятель «посяганєм панства й зневоленєм братеи вашеє непомалу змощняєт». Тому господар, маючи намір «способом болшим войну вести, рад би то видєл, аби посилок, а з меншим накладом вашим бити мог». А цього легко можна досягти «злученєм в унею з стани Коруни Полское одностайно а сполною рукою чинечи отпор оному неприятелю».

Легко побачити, що Жигимонт Август обрав безпомилковий аргумент: він не апелює ні до історії, ні до якихось «геополітичних» рацій, а просто зазначає, що укладення договору про унію дозволить вести війну з меншими витратами, а отже, служба господарська, від якої залежать всі права і привілеї шляхти, стане дешевшою для «кишені» кожного шляхтича. Такій перспективі не могли опиратися ні пани радні, ні стани. Про реакцію суспільства на постанови господаря можна довідатись з листа підканцлера О.Воловича до князя Р.Сангушка від 29 листопада 1568 р.⁵⁸

Підканцлер пише, що незважаючи на поширення епідемії, шляхта не лякаючись, влаштовує сеймики у чистому полі – тільки щоб вже нарешті мати ту унію. «Пане Боже дай, – висловлює сподівання литовський вельможа, – аби щасливе во всим добре дошло, абисми вжо неприятелеви в очи смотрет научили ся, одну реч перед себе взявши». Звідси ясно впливає, що за такого настрою шляхти пани радні не могли відвернути спільного сейму й мусили вирушити до Любліна. Однак, щоб застрахуватись від несподіванок, вони перед сеймом одержали від Жигимонта Августа привілей, у якому господар зобов'язався у разі неможливості погодження позицій панів радних й польського сейму, без перешкод відпустити литовсько-руський сейм додому.⁵⁹

¹ Цит. за: Barycz H. Szlakami dziejopisarstwa. – S.211.

² Пичета В. Литовский Статут 1529г. и его источники//Статут Великого Княжества Литовского 1529г. – С.19

³ Статут Великого Князьства Литовского 1566г. – С.1-13.

⁴ Любавский М. Литовско-русский сейм. – Приложения. – №49. – С.140.

⁵ Там само. – №49. – С.137.

⁶ Див.: Дневник Люблинского сейма 1569г. – С.20.

⁷ У «Декларації» 1564 р. Жигимонт Август офіційно оголосив про свій намір об'єднати Польщу й Литву (VL. – Т.2. – S.29-30), а деякі положення Статуту 1566 р. перешкоджали цьому.

⁸ Любавский М. Вказ. Праця. – Приложения. – №59. – С.174.

⁹ Статут Великого Князьства Литовского 1566г. – Р.3, арт.33; Р.7, арт.1.

¹⁰ Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч.8, Т.4. – №70. – С.436-437.

¹¹ Владимирский-Буданов М. Вказ праця. – С.110-126.

¹² Владимирский-Буданов М. Заставное владение в литовско-руском государстве//Архив ЮЗР. – К., 1911. – Ч.8, Т.6. – С.10-11.

¹³ Статут 1566г. – Р.1, арт.15,22.

¹⁴ Документы МАМЮ. – С.173.

- ¹⁵ Див.: *Historia dyplomacji Polskiej*. – S.700-702; Скрынников Р. Россия после опричнины. Очерк политической и социальной истории. – Ленинград, 1975.
- ¹⁶ Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства. – Приложение. – С.143-145.
- ¹⁷ Документы МАМЮ. – 450-496.
- ¹⁸ Акты ЗР. – Т.3. – №39. – С.139-140.
- ¹⁹ ГВКЛ. – №53. – С.119.
- ²⁰ Карамзин Н. Вказ.праця. – С.97; Також М.Бельський пише, що Жигимонт Август мав таке військо, “рівного якому у Польщі не було” (*Kronika M.Bielskiego* – S.1165).
- ²¹ *Historia dyplomacji Polskiej*. – S.702-703.
- ²² Документы МАМЮ. – С.482.
- ²³ Górnicki Ł. Op.cit. – S.474.
- ²⁴ *Kronika M.Bielskiego* – S.1165.
- ²⁵ Любавский М. Литовско-русский сейм. — С.781-782.
- ²⁶ AS. – Т.7. – №192. – S.235-236. *Kronika M.Bielskiego* – S.1166.
- ²⁷ AS. – Т.7. – №231-233. – S.285-289.
- ²⁸ Соловьев С. Вказ.праця. – С.596.
- ²⁹ Strykowski M. *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi/Przez. M.Malinowskiego*. – Warszawa, 1846. – S.417-418. М.Бельський пише про ці події зовсім інакше. Якийсь Козлов-москвитянин, „одружений у Литві”, призначений послом до Московії, „змовився” з найвельможнішими із оточення Іоанна IV, що хотіли “піддатись Литві, якщо тільки король їм з військом покажеться й тоді видадуть князя московського зв’язаним”. Жигимонт Август зібрав “досить немале” військо й пішов з ним до Радошковичів, звідки мав рушити «всією міццю» на Москву. Однак цар розкрив змову й “посадив Козлова на палю”. Тому король, “даремно втративши час під Радошковичами, частину війська розпустив, а сам до Гродна повернувся; частину (натомість) до Ули відправив” (*Kronika M.Bielskiego* – S.1165).
- ³⁰ *Zrządopisma do dziejów unii*. – Cz.2. – S.367-368
- ³¹ *Źródła dziejowe*. – Т.6. – S.27-30.
- ³² *Volumina Legum*. – Т.2. – S.80-87.
- ³³ Любавский М. Литовско-русский сейм. – Приложения. – №67. – С.199.
- ³⁴ AS. – Т.7. – №198. – S.243.
- ³⁵ Ibid. – №202. – S.247.
- ³⁶ Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства. – Приложение. – С.156.
- ³⁷ Архив ЮЗР. – Ч.7. Т.2 – №19. – С.380.
- ³⁸ AS. – Т.7. – №202. – S.247.
- ³⁹ Любавский М. Литовско-русский сейм. – Приложения. – №67. – С.199.
- ⁴⁰ AS. – Т.7. – №211. – S.260.
- ⁴¹ Документы МАМЮ. – С.482.
- ⁴² *Pamiętnik Teodora Jewłaszewskiego nowogrodzkiego podsędką. 1546-1604*. – Warszawa, 1860. – S.10.
- ⁴³ Ефименко А. Южная Русь. – СПб., 1905. – Т.1. – С.22. Це дійсно суттєва обставина, яка відповідає реаліям епохи. Як пише С.Оріховський: “Немає у Польщі жодних князів, графів, ані князьків. Одним словом “Шляхта” весь народ і гурт польського лицарства обмежується” (*Українські гуманісти епохи Відродження*. – Ч.1. – С.364).
- ⁴⁴ Любавский М. Литовско-русский сейм. – С.821.
- ⁴⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – С.416.
- ⁴⁶ Пор.: Serczyk W. *Historia Ukrainy*. – Warszawa, 1979. – S.64; Karczmarczyk Z., Leśnodorski B. *Historia państwa i prawa Polski*. – Warszawa, 1957. – Т.2. – S.41-41.
- ⁴⁷ Bardach J. *Recepcja w historii państwa i prawa/Czasopismo prawnohistoryczne*. – Т.29. – 1977. – Z.1. – S.40-60.

-
- ⁴⁸ Sucheni-Grabowska A. Spóry królów. – S.43.
- ⁴⁹ Барвенський О. Історія Руси. – Львів, 1884. – Ч.5. – С.78-79.
- ⁵⁰ Див.: Źródła do dziejów Polskich. – Т.2. – S.270-290. Пор.: Соловьев С. Вказ.праця. – С.614-619.
- ⁵¹ Яворський М. Нарис історії України. – К., 1924. – Ч.2. – С.24, 37.
- ⁵² AS. – Т.7. – №246. – S.305-306.
- ⁵³ Ibid. – №206. – S.253.
- ⁵⁴ Ibid. – №213. – S.262-264.
- ⁵⁵ Любавский М. Литовско-русский сейм. – Приложения. – №70. – С.207-209.
- ⁵⁶ Там само. – С.205-207.
- ⁵⁷ Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства. – Приложение. – С.200-202.
- ⁵⁸ AS. – Т.7. – №213. – S.306-307.
- ⁵⁹ Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569. – Kraków, 1915. –S.9. Крім О.Галецького, про цей привілей ніхто з дослідників не згадує (текст його, ймовірно, втрачений). Однак матеріали сейму підтверджують той факт, що між королем і панами радними ця угода дійсно була укладена (Дневник Люблинського сейма 1569г. – С.258-265).

Глава VI

Початок Люблінського сейму 1569 року

Незважаючи на те, що підготовка спільного польсько-литовського сейму всіляко прискорювалась господарем навіть й адміністративно¹, зібратися стани вчасно не змогли. Призначений на 23 грудня 1568 р., сейм розпочався тільки 10 січня наступного року. Дослідники звертають увагу на те, що затримку спричинили спізнення деяких послів, що не доставили вчасно листів². Однак, не менш важливу роль відіграла епідемія, що навідала тоді Центрально-Східну Європу. Як зазначив сам Жигимонт Август, все затрималось внаслідок «отруйного повітря» й він навіть думав про відкладення сейму. Тільки «нагальна потреба речі посполитої» змусила його зробити все для доведення справи до кінця³.

Як повідомив литовський підканцлер Остафій Волович воєводу брацлавського Романа Сангушка у листі від 8 січня 1569 р., частина литовсько-руського представництва була присутньою у Любліні вже тиждень, але про спільний сейм нічого не чути, тому що поляки свого сейму ще не розпочали. Натомість у своєму колі литовські послы зійшлися на тому, щоб спочатку добитися у господаря виконання своїх вимог, а лише потім говорити про унію. Вимоги ті ж самі, що висувались на Городненському сеймі 1568 р.⁴: внесення змін й доповнень до Статуту – у тій його частині, що стосувалась прав і свобод лицарства і особливо, щоб «врази, так дворниє, яко й держави вси аби роздани били обователем Великого Князства». Підканцлер зазначає, що з цього приводу господар дав їм тверду обіцянку; от тільки він (підканцлер) не розуміє, навіщо було «затягати» справу внесення змін до Статуту аж до Любліна, – адже набагато простіше було «направити» все вдома, а вже тут зосередитись на «становенню сполное, братское милости», тобто унії. Тому, власне кажучи, литовці не відають як господар у цьому всьому «будет хотет сродковат»⁵.

10 січня 1569 р. урочисто відкривається польський сейм. Однак, незважаючи на те, що Жигимонт Август ще раніше пообіцяв полякам відразу взятись до унії і вже у вітальній промові польського маршалка С.Чарнковського пролунав заклик до короля виконати обіцяне й «відновити унію», обидва сейми працювали окремо, тільки обмінюючись делегаціями. Ще 31 січня жмудський староста Григорій Ходкевич пише до Р.Сангушка, що нічого стосовно унії так і не розпочалось, бо литовсько-руських панів мало, а «панов поляков й половици нет, не хочут ехати до унеи, обавяючи ся ексекуеи»⁶. Таким чином, помимо того, що поляки, литовці, українці й білоруси з'їхались у одному місці, спільного сейму не було утворено. Через посередництво делегацій сторони виясняли позиції, активно дискутували, але власне до переговорів так і не приступили. Перешкодами до утворення спільного сейму були: з одного боку незавершеність роботи над новим Литовським Статутом і ексекуція з іншого, побоюючись якої, до Любліна не приїхало багато панів.

У такому початку «епохального сейму» не було нічого дивного, тому що господар, не затвердивши Статуту, не міг змусити литовсько-білорусько-українські стани засісти у одному сеймі з поляками, не порушивши прав і свобод перших. Тільки впевнившись, що їх становищу у єдиній Речі Посполитій нічого не загрожуватиме (цьому, власне, й мало послужити затвердження Статуту), представництво від Князівства могло погодитись на спільний сейм з поляками, що й означало б початок реальних переговорів. Однак, те, що діялось на коронному сеймі, ніяк не сприяло зближенню, тому що у порівнянні з Варшавським сеймом 1563-1564 рр. позиція польських політиків стала набагато агресивнішою.

Вже у вітальній промові польський маршалок С.Чарнковський показав, що концепція польсько-литовського зв'язку, створена краківським каноніком М.Кромером, стала для коронних політиків безсумнівною. Маршалок розповів семові про те, що Ягайло захотів одружитись із «гарненькою польською королівною», за що пообіцяв приєднати Князівство до Корони. Не тільки Ягайло, але й удільні князі вслід за ним, продовжує промовець, присягли на вірність Короні, що об'єднало обидві держави в одну. Однак, з часом «приватні інтереси небагатьох людей» довели до того, що «встановлена предками унія» стала ігноруватись і Річ Посполита почала нагадувати «монстра з кількома головами і численними руками і ногами», дії якого вже ніхто не сприймає всерйоз. «Тому, Ваша Королівська Милість, – звертається С.Чарнковський до Жигимонта Августа, – зобов'язаний виконати обітницю, щоб із священою присягою унія відновлена була». Шлях до цього існує тільки один: «Взяти прудкого коня в остроги». Якщо пригадати, що зображено на литовському гербі, легко зрозуміти, що мав на увазі польський політик: монарх повинен змусити Литву до заключення унії так, як лицар на гербі, вгнуздавши коня, змушує його до послуху (Дневник. – Приложение. – №3. – С.646-658)⁷. Цей немилий для литовців лозунг став лейтмотивом польських змагань за унію.

Автор «Щоденника сейму 1569 р.» занотував, що цілих 10 днів «Литва з королем була на раді, забезпечуючи собі багато речей щодо своєї республіки, перш ніж мали погодитись на переговори про унію з коронною радою, також інші свої приватні справи вирішували з королем» /Д. – С.6/. Зустрічі політиків відбувались тільки поза сеймами: сенатори сходились з панами радними, послы – з послами. Ніяких результатів це не давало, бо литовці вперто відмовлялись прийти до королівського замку, де засідав польський сейм.

Це дуже дратувало поляків: 13 січня вони на литовців «нарікали», 15 – «обурювались», 17 – «нагадували литовцям, щоб щось робили», 19 – вимагали, «щоб король його милість Литві прийти наказав». Головним винуватцем такого стану справ коронні політики вважали самого Жигимонта Августа. 12 січня коронний канлер В.Дембінський заявив, що необхідно пильно слідкувати, щоб король «нам з повинності своєї не вислизнув», тому що без нього жодний трактат, укладений з литовцями, не матиме вартості. Після цієї заяви депутація сенаторів пішла до короля вимагати будь-якими засобами «звести литовців з панами поляками». Вислухавши, монарх наказав обом сеймам проводити

засідання окремо, у різних будівлях й вести переговори через депутатів /Д. – С.6/.

Польський сейм спробував вчинити тиск на короля традиційними методами. Вищі церковні ієрархи накинулись на нього з моральними звинуваченнями, нагадуючи про негаразди у державі і, що знаменно, витягли на світ Божий матримоніальні справи Жигимонта Августа⁸. Цілком слушно король відповів, що про його особу іншого разу розмови вестимуться, якщо знайдеться час, зараз же слід зайнятися укладенням трактатів з панами литовськими, відклавши усе інше /Д. – С.4/.

Пояснити ситуацію, що склалась у Любліні можна тим, що позиція Корони не була такою сильною, як це звичайно вважається. По-перше, на відміну від подій п'ятирічної давності, литовці не виступали у ролі прохачів. По-друге, зв'язаний обіцянкою, король не міг змусити литовців підписати унію. Та й самі поляки, навчені досвідом, не відчували певності, тому й тиснули на короля. Куявський єпископ Карнковський навіть сказав, що литовці не хочуть «до унії» з причини суспільно-політичного безладдя у Короні, тому він не здивується і «не матиме їм за зле», якщо об'єднання не відбудеться й цього разу /Д. – С.4/.

Але й позиція литовців не могла задовільнити короля. Знаючи, що стало безпосереднім приводом призначення литовсько-руського сейму у Любліні (податкова справа й затвердження Статуту), можна припустити, що Жигимонт Август не дуже прихильно сприймав ті вимоги литовців, які робили заключення інституційної унії неможливим. Тим більше король не міг зрозуміти настирливості литовців у намаганні позбавити посад кухмейстера, конюшого й надвірного підскарбія тому, що вони – поляки, адже це люди осілі, одружені на громадянах Князівства. Тим більше, що дістались вони на ці посади завдяки протекції самих панів радних. Останні пояснили, що тоді ситуація була іншою, а зараз, у випадку об'єднання держав, це може стати прецедентом для всіх поляків, що забажають служити у Князівстві. Цього ж вони, як патріоти, допустити не можуть. В результаті господар задовільнив цю вимогу й названі особи були позбавлені посад /Д. – С.8/⁹.

Таким чином, литовські пани радні залишились на попередніх позиціях, у принципі не будучи проти унії, але такої, що запенила б максимально можливу незалежність Князівства. Маючи уявлення про позицію поляків, можна ствердити, що це перекреслювало навіть можливість погодження. Тому король вирішив підштовхнути події: 19 січня, коли литовці знову відклали питання про переговори, вимагаючи затвердити поправки до Статуту, Жигимонт Август заявив, що він більше не буде до них приходити, тому, якщо вони хочуть одержати своє, нехай приходять до замку і там сеймють /Д. – С.10/.

Литовським вельможам нічого не залишалось як підкоритись і 21 січня вони зайняли сусідню із поляками залу замку. Це дуже не сподобалось останнім й вони кинулись до короля скаржитись. Той, однак, порадив залишити все це на волі литовців. Проходячи через залу, зайняту литовськими панами радними, польські сенатори запросили їх до себе, говорячи, що двері не замкнені. За всіх панів радних відповів віленський воєвода М.Радзивілл Рудий:

мовляв, двері-то відчинені, але в них є грати й литовці не зможуть приєднатись до поляків, поки король ці грати не прибере (тобто затвердить Статут).

Не збираючись розпочинати переговори, литовці, тим не менше, послали до поляків з вибаченням, пояснюючи, що не можуть приєднатись до них, тому що повинні спочатку разом з королем довершити роботу над Статутом. Тільки забезпечивши «права й вольності речі посполитої Великого Князівства Литовського», вони зможуть об'єднатись з Корonoю у одну державу. У відповідь польський сейм виряджає делегацію з 8 сенаторів й кільканадцяти послів, яка приносить литовцям дуже прикру для них звістку. Люблінський воєвода І.Фірлей заявляє, що відкладати розмови про унію більше немає сенсу, бо король ясно сказав, що всі справи із Статутом завершені, крім тих, що відкладені до спільних засідань, необхідних для укладення угоди про унію /Д. – С.12/.

Звідси ясно випливає, що Жигимонт Август і не збирався затверджувати Статут. Зрозумівши це, розгніваний жмудський староста виголосив знаменну промову, яку варто навести повністю. «Ми краще розуміємося в тому, що нам потрібно, аніж хто інший, кого це не стосується, – говорив Григорій Ходкевич, – бо ми є людьми з походження свого поштиві, статечні й вольностями своїми можемо рівнятись з будь-яким народом на світі і з вашими милостями теж. Однак цієї унії ... ми не хотіли б заключати, поки устрій нашої речіпосполитої не буде добре влаштований, а ваші милості зрозуміли б, що укладаєте з нами угоду як із приятелями у шляхетстві рівними і устроєм своїм гідними, а це нам з паном своїм заздалегідь облаштувати необхідно. Тільки після цього ми будемо раді з вашими милостями розмовляти про унію, до якої королю його милості й діла немає, а тільки нам самим, бо ми є людьми вільними, християнськими, за котрих ніхто не може вирішувати, а тільки ми самі – так, як предки наші з предками вашими чинили»/Д. – С.12-13/.

Виражені у промові думки багато що прояснюють у всій цій ситуації. По-перше, видно, що литовські пани радні побоюються вступати до однієї з Польщею держави, оскільки суспільно-політичний устрій Литви не забезпечує її рівноправного становища у спільній державі: прийняття унії на умовах поляків означає перетворення Князівства у провінцію Корони, що, природно, позбавляє панів радних виключно соціального становища. По-друге, литовські вельможі не втратили надію таки одержати згоду гоподаря на затвердження Статуту, що унеможливило б інкорпорацію Князівства до Корони. По-третє, пани радні дали ясно до розуміння, що у разі невиконання господарем даної перед сеймом обіцянки, вони припинять переговори, тому що їхнім правам й привілеям не може завадити навіть монарх.

Після Г.Ходкевича виступив сандецький каштелян Я.Оссолинський. Він заявив, що литовцям немає чого опиратися унії, бо, мовляв, унія Корони з Князівством «здавна описана й затверджена», в силу чого вже багато століть польський король у Литві править й усі вольності їй надав. Ця явна фальсифікація настільки зачепила панів радних, що вони вирішили викрити брехню й кинули виклик. Спочатку М.Радзивілл іронічно зауважив: «Говориш,

що король польський віддавна у Литві розпоряджається: не знаю, чи вже князю великому Литовському реквієм відспівано». А Г.Ходкевич додав, що невідомо хто кому надав права й вольності, тому що це литовський князь став польським королем, а не навпаки. Поляки теж затаїлись і сандомирський воєвода П.Зборовський заявив, що треба подискутувати й запропонував звернутися до текстів трактатів й привілеїв, щоб побачити, які з них є давнішими: надані польським королем чи литовським князем. Литовці погодились, а писар – автор «Щоденника», проникливо відмітив: «Тиї розмови ледь не більше поруйнували, ніж збудували»/Д. – С.13/.

Слід погодитись з цим висновком: дійсно, дискусія про «вивід прав» Польщі й Литви була (зрештою – залишається і тепер) безплідною, оскільки сприйняття тієї чи іншої теорії повністю залежить від національно-конфесійно-соціальної орієнтації політика (чи дослідника). Тоді постає питання: чому литовські вельможі взяли участь у суперечках? Відповідь знаходимо у «Щоденнику»: коли польські сенатори пішли геть, Г.Хоткевич сказав, що вплутавшись у дискусію, вони (литовці) таким чином будуть на очах у господаря, що дає шанс на затвердження Статуту.

У наступні дні Жигимонт Август уникав зустрічі з литовськими панами радними й нехить їх до свого монарха посилювалась. 25 січня роздратований М.Радзивілл привселюдно звинуватив короля: «А ще нам докоряють, чому ми вдома не влаштували своїх справ: у цьому не нас винуватити треба, бо ми постійно намагались це зробити, а того, хто затагнув все аж сюди... І ніхто не можа мати нам за зло, що потреби своєї речіпосполитої хочемо влаштувати згідно часу й необхідності... котрі наших предків не підганяли, бо це вже остання Ягла (так!) нам доживає». На закид поляків, що ця поспішність для них є незрозумілою й підозрілою, М.Радзивілл відповів, що ніяких перешкод до затвердження Статуту литовці не вбачають: вся затримка тільки у небажанні господаря це зробити. А це тільки означає, що пан, який не хоче задовільнити прохань своїх підданих, не може бути їхнім паном/Д. – С.20/.¹⁰

В цей час польські політики одержали копію нового Литовського Статуту й зрозуміли, що затвердження його перекреслювало всі їх очікування від унії. Констатація територіальної цілісності Князівства, збереження окремого вального сейму, застереження вищих державних посад (дигнітарств), урядів, держань й право на володіння маєтками тільки для громадян Великого Князівства Литовського/Д. – С.14-17/ звичайно ж робили для поляків непривабливим об'єднання, оскільки позбавляло їх службових й маєтних перспектив. Це прекрасно усвідомлювали й литовці, тому їх непоступливість свідчить про принципову незгоду на тісне (інституційне) зближення держав. Тут виникає критична ситуація: не маючи ніякої можливості впровадити Статут без згоди суверена, пани радні були змушені приїхати до Любліна, повіривши обіцянці господаря, що він їх силою до унії тягти не буде. Натомість розвиток подій вказував на протилежне: роблячи поступки у дрібнішому, Жигимонт Август залишався непохитним у головному, поки не звів польський і литовський сейми у одне приміщення.

Це дуже дратувало панів радних і в розмовах з поляками вони зробили декілька різких заяв. Так, стало зрозумілим, що литовсько-руський сейм приїхав до Любліна лише в надії одержати Статут, що запевнив би Князівську незалежність, – унія для панів радних була тільки на другому плані. Погодились литовські вельможі на спільний сейм з тієї причини, що це їх останній великий князь, а тому вони вимушені поспішати, бо потім невідомо що може статись. Разом з тим пани радні не вважають позицію господаря вирішальною: як заявив М.Радзивілл, основний принцип державності (зрозуміло, середньовічної) полягає у взаємному дотриманні взятих на себе зобов'язань, тому, якщо господар не хоче дотримуватись своїх обіцянок, то піддані не мусять виконувати його наказів.

Знаючи про існування домовленості між господарем й панами радними, можна зрозуміти «законність» їх гніву. Однак погрозу М.Радзивілла взагалі порвати стосунки з господарем не слід сприймати буквально – пани радні ніколи б на це не зважились. Різкість заяви пояснюється характером попередніх стосунків великого князя із своєю радою як «співправителем»: раніше Жигимонт Август, по-суті, жодного разу не вчинив проти волі панів радних. Тому вони були впевнені, що трохи «побунтувавши», великий князь знову повернеться до Литви й усе залишиться по-старому. Вельможі не здогадувались (точніше, навіть не могли припустити), що господар остаточно вирішив довести до заключення унії – навіть і ціною розриву особливих стосунків з ними. Для цього він скористався твердженням віленського воєводи М.Радзивілла Рудого, обернувши, правда, його навпаки: якщо підданий не хоче виконувати наказу правителя, то не мусить бути підданим й володіти маєтками.

Наразі литовці вступили у дискусію з поляками, що стало логічним продовженням суперечок на Варшавському сеймі 1563-1564 рр. Ще на Парчовському сеймі 1565 р. була створена комісія з вивчення документів польсько-литовської унії¹¹, тому, здавалось би, польські політики повинні були бути цього разу значно обізнанішими, ніж тоді, у Варшаві, коли вони оскардилися з представленням «неспростовних доказів» з королівського архіву. За ці п'ять років оригінал Мельницької унії 1501 р. дійсно був знайдений, однак далі комісія не просунулась ні на крок. У листопаді 1569 р. (тобто вже після заключення унії) польський письменник А.Любенецький застав такий стан королівського архіву: «Всі привілеї й трактати з пограничними сусідами й різні коронні документи безладно купами валялись».¹² Отже, вибірка документів, зроблена М.Кромером, залишилась підставою історичної аргументації польських політиків. Це вичерпно пояснює, чому литовці скептично сприйняли докази поляків¹³, тим більше, що самі вони серйозно підійшли до справи й представили прекрасну підбірку документів з Литовської метрики й великокнязівського архіву, які переконливо підтверджували правоту їх поглядів. Тому цілком слушним видається висновок М.Любавського про те, що литовці виглядали не гіршими, якщо не кращими «діалектиками», ніж поляки.¹⁴

26 січня автор «Щоденника» занотував: «Прийшли пани литовські й посла до зали до рад й послів коронних й дано їм місце навпроти одні одних: посла литовські за своїми панами на лавицях сиділи, посла польські так само за панами своїми»/Д. – Приложение. – №11. – С. 660/. Так нарешті зібрався спільний польсько-литовський сейм.¹⁵ Розпочав засідання литовський пан радний Г.Ходкевич, пояснивши, що розуміючи нестачу часу, литовці відклали свої справи й погодились на усунення спірних моментів у позиціях обох сторін. «Вони з радістю заключають унію», однак, спочатку хотіли б дізнатись, «з чого пани поляки бажають розпочати». Краківський єпископ Ф.Падневський відповів, що тут, власне кажучи, все зрозуміло, оскільки унія вже віддавна підписана предками на пергаментах, отже, й починати треба з привілею Олександра 1501 р., який був «роз'яснений і доповнений» на сеймі 1563-1564 рр. У відповідь жмудський староста, натякаючи на випадок, що стався на тому сеймі, зіронізував: «Я добре розумію, що (пергаменти) ваші милості добре зберігали як у скринях, так і де-інде», а потім додав, що хоч пани поляки мали привілеї на Литву, а Литва на Польщу, тим не менше, приязно до себе ставились і «не було пергаментів між ними»: проливали поляки кров свою заради Литви, а литовці заради Польщі, «і не мали трактатів, а лише мечі й шаблі». Люблінський воєвода І.Фірлей з цим не погодився, заявивши, що зичливість й самопожертва з'явилися «вже по пергаментах».

Так з першого ж спільного засідання визначились позиції сторін. Литовські пани допускали існування старих трактатів про унію, але не вважали їх за останнє слово, оскільки фактичний стан відносин постійно змінювався. Відповідно змінювались й домовленості: одні скасовувались, у інші вносились корективи. Поляки ж навпаки, вказуючи на ті чи інші документи, впирались на тому, «же ту є напісано» й не бажали відступати. З нинішнього пункту бачення позиція литовців виглядає начебто слушнішою: не можна не враховувати обставин часу й місця у міждержавних стосунках. Однак і поляки, тримаючись «букви» текстів, формально були праві, бо якщо відкинути існуючі формули, то можна дійти до заперечення будь-чого.

Немає сумніву, що з теоретичного боку дискусія ця мала історико-філософський характер, а значить існувала й можливість консенсусу. Але зрозуміло й те, що за теоріями стояли цілком практичні інтереси, а тому литовські пани були «діалектиками», бо їх не влаштовувала пропонована поляками унія, а польські пани були «догматиками», бо їм потрібна була відкритість Князівства. Таким чином, погодження було неможливим у принципі. Слід припустити, що сторони прекрасно це усвідомлювали, але польські пани, відчуваючи себе «сильнішими» й маючи (як вони вважали) на своєму боці короля, сподівались тиском змусити литовців до підписання угоди. В свою чергу, литовські пани, ведучи суперечки, не втрачали надії знову поєднатись з господарем. Проте, Жигимонт Август остаточно відвернувся від литовців, однак зрозуміли вони це занадто пізно. Разом з тим, король і на бік поляків не перейшов, а, як це буде показано, скористався Коронаю як «базою» для утворення єдиної Речі Посполитої. І якщо «відступництво» господаря від

литовських панів ще виглядає «гідним осуду», то «цинізм» стосовно поляків цілковито оправданий й засідання сейму 27 січня з усією наочністю це продемонструвало.

Хоч позиції сторін були виявлені, Г.Ходкевич попросив у поляків, щоб вони на письмі подали свій проект унії. Це викликало таке обурення у польському сеймі, що куявський єпископ не зміг стримати презирливого зауваження: «Вони хочуть вести з нами мову й вирішувати, ніби вільні люди; ми ж їх маємо (на власність) від панів їх спадкоємних, що нам їх інкорпоровали». Оце з такими пихатими й незичливими людьми довелося литовцям, білорусам й українцям мешкати у одній державі, так що тепер повністю виправданими видаються всі їх побоювання й небажання йти на поступки.

Як і слід було сподіватись, коронні політики цілковито погодились з єпископом й відповіли, що ніяких документів складати не будуть, а триматимуться привілею Олександра, як заявив белзький воєвода А.Дембовський, «яко п'яний хлоп плоту». Краківський єпископ пояснив, що єдиним принципом об'єднання для них є «одне тіло, один народ, одна річпосполита». На це М.Радзивілл резонно зауважив, що один пан може двома селами правити, а однаково політично вони складатимуть «одне тіло». Тому «одне тіло й спільні ради у ньому» можуть співіснувати, не порушуючи обох річпосполитих, що перебувають під владою одного пана. Таким чином, завершує свою думку віленський воєвода, можна домовитись про таку форму об'єднання, яка давала б змогу не скасовувати самотності Корони й Князівства і це аніскільки не ослабило б спільної держави/Д. – Приложение. – С. 661-663/.

Однак, шансів на погодження залишалось все менше. Поляки, зрозумівши, що литовці на поступки не підуть, відкинули «дружню» риторiku і перейшли до відкритого тиску. Саме цього дня (27 січня) на своєму сеймі вони «пригадали», що Підляшшя й Волинь «здавна належать Короні». Краківський воєвода С.Мишковський сказав, що коли б вони дозволили литовцям зберегти свою річпосполиту, то назавжди втратили б те, «що наше під ними» (тобто Волинь й Підляшшя). Щоб не допустити цього, воєвода запропонував радикальне вирішення проблеми: треба змусити литовських панів і послів засісти між польськими і тоді б унія «насправді реалізувалась». Сейм погодився і постановив ніяких нових текстів не складати, а просити короля, щоб він «владою своєю» наказав литовцям приєднатися до коронного сейму/Д. – Приложение. – С. 664-666/.

У зв'язку з цим досить незрозумілим видається твердження М.Любавського про те, що поляки начебто йшли на поступки у деяких питаннях.¹⁶ Навпаки, як свідчать матеріали сейму, позиція коронних політиків відзначалась послідовною твердолобістю, тому важко було чекати від литовців іншої реакції. З лютого литовський підканцлер О.Волович пише брацлавському воєводі Р.Сангушку, що невідомо, «ку якому концу пойдет, алесьми вже се паном корунним відкрили, иж речи своєє посполитое ни в чом зменшити й

отступити не можем». Якщо ж поляки цього не зрозуміють, продовжує підканцлер, і якщо «так високо, яко мерят пойдут, за тийден у наших будет по сойме».¹⁷ Звідси можна зробити висновок, що литовські пани радні чітко знали як діяти у разі некорисного для себе розвитку подій.

Звичайно, претензії поляків та всі їх заяви самі із себе значили мало, тому що без монаршої волі жодного рішення не можна було прийняти й жодного документу утвердити. Інша справа, що Жигимонту Августу залежало на заключенні унії у тій формі, яка вже була визначена у його «Декларації» 1564 р.: Корона й Князівство повинні становити єдине «політичне тіло», однак зберігали за собою всі особливості свого внутрішнього устрою. Тому король з великим непокоєм спостерігав за переговорами, що через непоступливість сторін все більше заходили у безвихідь й вирішив втрутитись. З лютого за прямою вказівкою монарха, а також за його участю поляки подають на письмі свій проект унії.

Що перш за все звертає на себе увагу, так це значна відмінність цього проекту від усього того, що пропонували до того польські політики. Утворення єдиного «політичного тіла» з Корони й Князівства досягалось впровадженням спільних сеймів, рад, виборів монарха. Разом з тим, для поточних справ і судів дозволялось як у Польщі так й у Литві мати сейми «згідно потреби». Передбачалось скасування усіх статутів й постанов, що суперечать унії й «братській любові». Також дозволялось «як полякові у Литві, так і литовцеві у Польщі будь-яким законним способом набувати маєтки». У той же час декларувалось, що «та єдність й унія» не повинні ніяким чином шкодити правам, привілеям, вольностям звичаям й установам Великого Князівства Литовського. Литовці мають у спільній державі «при своїй гідності давній і владі залишитись», тому що це «ні у чому не перешкоджає спільній речіпосполитій». Те, що «кожна земля для оздоби більшої й для порядку ліпшого урядників своїх буде мати», зовсім не означає «роздвоєння» єдиної держави/Д. – Приложение. – С. 670-671/.

Немає сумніву, що даний проект якнайточніше відповідає духові «Декларації» Жигимонта Августа й тому ідеалові Речі Посполитої, який він відстоював й намагався втілити у життя, долаючи опір різних політичних сил. Маючи уявлення про устроєві реалії того часу можна зробити припущення, що окреслена проектом модель державного устрою є оптимальною і орієнтація на неї дійсно забезпечила б Речі Посполитій внутрішню стабільність і єдність при збереженні автономії складових частин. Натомість польські політики цю останню обставину старано відсували у тінь, все більше схилиючись до ідеї приєднання Литви у статусі провінції. Як заявив радзівський староста Р.Лещинський, документи унії 1501 р. й ухвала сейму 1563-1564 рр. їм потрібна тому, що «там Корона більше має, ніж (литовці) сподіваються, бо спадкоємні пани записували свої володіння Короні» /Д. – Приложение. – С. 668/.

З цієї причини, представлений проект не міг сподобатись коронному сеймові. Якщо сенатори, зрозумівши наміри короля, можливо й пом'якнули

свою позицію, то шляхетські репрезентати в більшості своїй були проти. Руські послы В.Оріховський і М.Сеницький заявили, що, на їх думку, головна причина невдачі унії до цього часу полягає у існуванні «окремих рад», тому полякам треба «пильнувати», щоб хтось з «ради польської» був завжди біля короля й «без ради польської аби жодної ради не було» /Д. – Приложение. – С. 674-675/. Під час обговорення проекту 4 і 5 лютого до цієї думки приєдналися більшість сенаторів й послів, і архієпископ Уханський підсумував: «Цей проект є недобрим». Так поляки відкинули проект унії, запропонований королем. У зв'язку із цим, висловлена Ю.Бардахом думка, що саме польський сенат, «шукаючи компромісних рішень, надав унії остаточної форми»¹⁸, виглядає щонайменше неточною. Все якраз було навпаки: сенат активно виступив на боці послів-екзекуціоністів проти королівського проекту, чим зробив неможливим досягнення цих «компромісних рішень». Побоювання литовського підканцлера, що поляки підуть «так високо, яко напали» справдилися – й пани радні були змушені дати рішучу відсіч.

На засіданні 7 лютого литовські політики представили на письмі відповідь, у якій заявили, що ніяких «старих привілеїв» вони не визнають і ніякої угоди про унію згідно них укласти не будуть. Щоб обґрунтувати свою позицію, вони подали текст, в якому були зібрані всі ті витяги із польсько-литовських трактатів, привілеїв і статутів, які містили всілякі гарантії суверенності Князівства й недоторканості прав і свобод його громадян/Д. – С.22/. Отже, литовські політики, нарешті представивши «речові» докази помилковості концепції М.Кромера, ясно показали, що «польські пергаменти» небагато варті як вихідний пункт для об'єднання держав.

Це вибило з рівноваги польський сейм: сенатори передали записку литовців до польської ізби, а послы настільки розгубились, що не змогли виробити ніякої думки і вже збирались по допомогу до сенаторів. І тут ініціативу на себе взяли послы екзекуційної партії, закликавши твердо триматись попередньої лінії й продовжувати вимагати від литовців присяги на ухвалі Варшавського сейму 1563-1564 рр. З промовою до сенаторів звернувся перемишльський суддя В.Оріховський. Розводячись про добродійність поляків і невдячність литовців, він, ніби між іншим, сказав: «А щодо того, що (литовці) подали нам свої привілеї якихось князків литовських, то ми не думаємо, щоб ті привілеї їхні мали б нам у чомусь зашкодити при заключенні унії». Сенатори поміркували й погодились, що «литовські князики» були васалами польських королів, а тому «їх привілеї не можуть нам зашкодити»/Д. – С.26-29/.

Проте, знаючи, що литовці можуть й покинути сейм, сенатори вирішують змінити тактику й наступного дня краківський каштелян Мелецький пояснив послам, що заради прискорення унії варто виявити литовцям пошану і скасти свій документ. Однак послы й чути про це не хотіли, бачучи тут включно інтригу сенату. Тоді за вирішення справи взялись церковні ієрархи. Архієпископ сказав, що складаючи проект унії вони зовсім не мають на меті відступати від привілею 1501 р. А краківський єпископ, відвівши послів до вікна, конфідечно повідомив, що сенатори тому не радять розпочинати від

«Декларації» 1564 р., бо на ній немає печатки Князівства. «Спитають тоді нас, – говорить єпископ, – А ким це дозволено? Хіба наш посол це затверджував? І якщо наостанку (литовці) заявлять, що не погоджуються (укласти угоду) – що нам тоді відповісти? Тоді вже за зброю братися й до крайнощів йти! Так не роблять мудрі люди, поки є ще можливості. Не подамо їм декларації, а напишемо про наше бачення унії й подамо» /Д. – С.33/.

Звідси зрозуміло, що сенатори, «шануючи» литовців, насправді мали на меті позбавити їх можливості до відступу. Однак, цей хід мав ще й приховану ціль: польським політикам йшлося не стільки про усунення з поля зору якихось печаток, скільки про підміну самих документів Варшавського сейму 1563-1564 р., на основі положень яких король подав свій проект від 3 лютого і який польський сейм відкинув. Це виглядає логічним: «Декларація» і «Ухвала» 1564 р., а також проект короля містили такі положення, які дозволяли Князівству зберегти широку автономію, а поляки бажали приєднати його як позбавлену всякої політичної індивідуальності провінцію.

Здавалось би, що все це повинно було тільки потішити послів, але вони нічого не хотіли розуміти, внаслідок чого суперечки затяглися на декілька днів. Навіть такі політики як В.Оріховський підозрювали сенаторів у змові з литовськими панами радними й треба було затратити багато зусиль, щоб переконати їх у протилежному. Врешті, 12 лютого сейм подав литовцям свій проект, у якому, як і закликав єпископ Ф.Падневський, нічого не залишилось від домовленостей 1564 р. По-перше, «інкорпорація між Корonoю й Князівством», що «завершилась утворенням одного тіла й одного народу» трактується у проекті як доконаний ще в давнину факт. По-друге, передбачається скасувати обрання польського короля на великого князя Литовського, причому так, «щоб і знаку жодного, і подіб'я напотім не залишилось». По-третє, передбачається впровадження спільного сейму, який, проте, не міг скликатися без санкції сенату. По-четверте, зносились всякі обмеження щодо життя і діяльності поляків у Литві. По-п'яте, екзекуція не повинна поширюватись на цю «провінцію»/Д. – С.68-73/.

Таким чином, даний проект повністю перекреслював всяку самобутність й окремішність Великого Князівства й перетворив його на провінцію Корони, близьку за своїм статусом до колонії. Що це так, виразно показує останній пункт документу. У літературі він трактується як «намагання поляків не відлякувати литовських магнатів від унії».¹⁹ Але зрозуміло, що відсутність екзекуції у Князівстві, редукованому до рівня провінції, тільки заохотить поляків до переселення. Так, підмінивши акти 1564 р. і проект короля від 3 лютого, польські політики успішно усунули незручні для себе принципи рівноправності і взаємоповаги, на яких збирався будувати єдину державу Жигимонт Август.

17 лютого поляки одержали відповідь литовців у письмовій формі/Д. – С.74-88/. Того ж дня перед польським сеймом виступив Г.Ходкевич із аналогічною за змістом промовою /Д. – С.78-82/. Литовці намагались довести, що Князівство завжди було незалежною державою, а якщо поляки коли й

одержували привілеї, що «шкодили честі й гідності народу литовського», то це відбувалось лише із сваволі монархів, натомість народ ніколи «не дозволяв» цих привілеїв і їх «не виконував». В той же час проект, складений поляками, зазначають литовці, «знищує нам пана й титул його – великого князя Литовського, річпосполиту нашу, гідність, свободи, устрій». Хіба ж ми для цього сюди їхали, запитують литовці, й заключають: «Якби ми вашим милостям поступились, тоді швидко народ литовський мусив би затертись (у власній державі) через достаток людей мудрих, гідних, у народі коронному». Тому, маючи святий обов'язок «матінку свою, річпосполиту Литовську» зберегти й нащадкам залишити, литовці пропонують свій проект унії.

На їх думку, монарх повинен обиратись спільно, з окремим коронуванням у Кракові й піднесенням на Велике Князівство у Вільні. Сейми теж скликаються спільні для виборів монарха, організації оборони, укладення угод, відправи посольства і встановлення податків. Однак, для партикулярних потреб у Литві і Короні можуть збиратись окремі сейми, які, щоправда, жодного питання з компетенції спільних сеймів вирішити не можуть. Так само й «усілякі вищі посади духовні й світські і уряди земські, надвірні і судочинні не можуть даватись нікому, крім уроджених громадян Великого Князівства Литовського».

Зайвим є доводити, що пропозиція литовських панів була виваженішою й реалістичнішою, ніж коронного сейму, – навіть якщо прийняти твердження про те, що литовські сановники в першу чергу захищали свої «кланові» інтереси. Прекрасно розуміючи, чим загрожує Князівству унія у її польському варіанті, пани радні намагались забезпечити рівноправність своєї держави у майбутньому союзі. Це аж ніяк не могло послабити обороноздатності Речі Посполитої і порушити її стабільність: навпаки, як покаже майбутнє, крах спільної держави був підготовлений нерівноправністю її складових частин, а не тим, що вони зберегли свою автономність. Не можна не звернути увагу також й на те, що литовський проект в цілому співпадав з проектом від 3 лютого, авторство якого є всі підстави приписати самому Жигимонту Августу. Така збіжність позицій монарха й литовських вельмож повинна була б забезпечити успіх унії, однак все зіпсувала впертість поляків, які ні у чому не бажали поступитись.

Реакція коронного сейму мала вкрай негативний характер. На засіданні 16 лютого холмський підкоморій Миколай Сеницький сказав, що литовці, «всі документи, предками своїми затверджені відкинувши, подали на посміховисько народові польському писанину якусь нову про унію, противну давнім привілеям і братській любові, що давно описані; бо таку унію не тільки з найвіддаленішим народом, а навіть з найдикішим поганством легко заключити можемо»/Д. – С.89-90/. Погодившись з цією думкою, сейм вирішив відкинути свою «доброзичливість» й постановив просити короля, щоб він «владою своєю панською» змусив литовців підписати унію, тому що король «не нову якусь, а давню унію здійснити повинен».

Тільки тепер, бачучи безвихідь становища, яке склалось, Жигимонт Август вирішує втрутитись у події. Зовсім це, однак, не означає, що робить він це «під

тиском поляків» – вони й раніше багато галасували з приводу «бездіяльності» монарха. Однак, оскільки йшлося не про ухвалу податків, думка польських політиків мало що значила. Маючи уявлення про плани литовців покинути сейм і спостерігаючи, що навіть найповажніші польські сенатори зовсім «втратили здоровий глузд», монарх робить спробу поєднати сейми. «Ще не поспішайте, – сказав він полякам того дня, – ще спробуйте пошукати засоби. Зійдіться з ними: коли треба буде – прийду я» /Д. – С.91/.

Наступного дня до замку прийшли литовські пани радні й коли вони зайняли свої місця, до них звернувся єпископ Падневський. «Ми так розуміємо, – сказав він, – що написане вами більше стосується роз'єднання чи конфедерації якоїсь, ніж унії, й неважко було б не тільки нам, але й вашим милостям з будь-якою державою, хоч і далекою, таку унію собі вчинити». Але, продовжує Падневський, Польща не є такою «будь-якою державою», вона «з ласки Божої... хоч не обширністю просторів, але населеністю й багатством землі й люду лицарського оборонялась й відпір чинила кожному неприятелеві», а тому тієї унії не дуже й потребує, на відміну від Литви. Втім, завершує єпископ, якщо вже до цього дійшло, то поляки погоджуються на унію, але тільки тому, що її предки заключили, а отже, вони не вважають, що їм «годиться нові якісь акти з вашими милостями укладати» /Д. – (С.92-96)/. Пани радні пообіцяли обговорити почуте й пішли геть. 19 лютого поляки одержали відповідь, але нічого втішного у ній для себе не знайшли. Вислухавши їхні скарги, король подякував їм за довіру й відклав усе до понеділка.

21 лютого король радився наодинці з сенаторами і, якби між іншим, витяг той проект унії, який, пояснює автор «Щоденника», «сенатори були подали». Ті, однак, на документ й не подивились, а все просили викликати литовців і «показати їм справжні привілеї» /Д. – (С.106)/. Без сумніву, мова йде про перший проект унії (від 3 лютого), який був дуже близький до литовського – й поведінка сенаторів ясно показує, що вони не мали до нього ніякого відношення. Зрозумівши безсенсовність намагань змінити позицію поляків, Жигимонт Август пообіцяв зробити ще одну спробу вплинути на литовців. Однак, додав він, вони не хочуть «до жодної іншої речі привести, а тільки до тієї, що на письмі подали».

Увечері того ж дня польські послы пішли до короля в'яснити якусь справу. «Король його милість вже сідав вечеряти, – пише автор «Щоденника», – й були у нього двоє панів литовських: пан староста жмудський і пан Волович... Однак пани литовські одразу вийшли із світлиці як тільки послів побачили». Король повторив послам сказане вдень сенаторам й відіслав /Д. – С.105/.

22 лютого Жигимонт Август мав таємну нараду з литовськими панами. Засідань сейму ні цього дня, ні наступного не проводилось: політики обох держав, як зазначено у «Щоденнику», «мали святкову вакханалію» /Д. – С.106/. Змогли зібратись польські послы тільки 24 лютого й дуже гнівались на короля, що вже четвер, а нічого досі не вирішено. Роздратувавшись до краю, вони увійшли до сенату, де король проводив закриту нараду і В.Оріховський виголосив промову: «Оскільки саме тепер є потреба, – говорив

перемишльський суддя, – щоб у тій речі посполитій кожен чинив згідно свого обов'язку, то тим більше потребують закони наші, щоб ваша королівська милість виконав свою повинність, тому що, найясніший королю, ми жодного шляху не бачимо до тієї унії, як тільки через зверхність вашої королівської милості» /Д. – С.109/.

Як ніщо інше, ці слова правника з Русі Галицької прояснюють діяльність механізму тодішнього політичного життя. Незважаючи на всю видимість активної, наступальної позиції поляків, їхній тиск не мав вирішального значення. Емоційність, різкість, апелювання до «вищих цінностей» стосуються не тільки справи унії (як іноді пишуть польські історики, «польський народ політичний настільки переймався ідеєю об'днання держав, що не міг стримати своїх почуттів»), а взагалі є проявом тодішньої політичної культури. З неменшою гарячковістю й запалом на тому ж таки сеймі послаи сперечались про долю маєтків руського воєводи М.Синявського/Д. – С.106-107/, а хапання за шаблі й вчинення розгاردіашу з будь-якого приводу – були звичайним явищем/див., наприклад: Д. – С.34-35/. Натомість «політичний діапазон», у межах якого сейм міг вчинити дійсний тиск на короля, був дуже вузьким й стосувався тільки податкової справи. У випадку укладення політичних угод (і особливо заключення унії) його не могло бути: ніщо литовських панів радних до унії не спонукало, а монарх просто так не міг їх змусити підписати документи. І не тільки тому, що існувала домовленість, але й з причин існуючих тоді устроєвих реалій: без згоди підданих монарх не міг прийняти рішення, що стосувалось інтересів обох сторін.²⁰

25 лютого на засіданні польського сейму Жигимонт Август сказав послам і сенаторам, що він дуже шкодує з того приводу, що вони не змогли домовитись з литовцями, «мене у цьому не зачіпаючи», а тепер, коли нічого не виходить, «хочете на мене все звалити»/Д. – С.114/. Ситуація дійсно була безнадійною: як написав М.Радзивілл до Р.Сангушка, литовські пани радні вже побували у господаря й повідомили його, що збираються від'їжджати з Любліна «яко єсмо там познали й обачили зичность панов суседов наших».²¹ Тому Жигимонту Августу нічого не залишалось, як сказати полякам, що він наказував литовцям прийти до замку, але вони не схотіли/Д. – С.118/. Тоді польські сенатори самі послали делегацію до литовців. М.Радзивілл запевнив, що сам він з радістю поїде до замку, але якщо справа стосується унії, то вже запізно, бо інших панів немає – відіхали. Зустрілись сенатори і з київським воєводою князем Константином-Василем Острозьким, який обнадіяв їх, що литовці обов'язково прибудуть до замку, але не сьогодні, бо «всі послаи наші по селам стоять». Домовились зустрітись наступного дня, а на ранок 1 березня литовсько-руського сейму вже не було у Любліні.²²

І це власне, було б і все. Литовці повністю відтворили спосіб дій своїх предків: йти на зближення з Короною, навіть вести переговори про унію аж до вироблення текстів домовленостей – і усе припиняти, як тільки мова заходить про реальне створення спільних інституцій. Якщо до зближення Литву підштовхувала загроза ззовні, то до розриву (принаймі у трьох останніх

випадках – 1501, 1564 і 1569 рр.) спонукав різний підхід до розуміння унії: коронні політики хотіли унії «реальної» – інституційної, а литовські воліли залишитись у рамках унії «персональної», або ж увійти до складу «федеративної» держави.

Нехіть литовців до об'єднання слід пояснювати наявністю суттєвих різниць у суспільно-політичному ладі двох держав. Архаїчна структура Князівства, заснована на принципі «колективного сюзеренітету» литовської монархії над білоруськими й українськими землями, не могла витримати прямої взаємодії з динамічною «шляхетською демократією» Корони. Співіснування у одній державі завершилось би «поглинанням» Короною як сильнішим «політичним організмом» слабшого Князівства, що привело б до нестабільності й навіть конфліктів.

Разом з тим, «унійний процес» 1569 р. мав суттєві відмінності від попередніх. Спричинена протистоянням з Московією структурна перебудова Князівства наблизила його устрій до тієї ж моделі, на яку вже давно орієнтувалась Корона – до західноєвропейської «феодальної федерації». Це дало змогу литовсько-руським політикам запропонувати полякам таку форму унії, яка при досить тісному об'єднанні (створення спільного сейму), давала змогу зберегти політико-культурну індивідуальність Князівства, що створило б міцну основу для внутрішньої рівноваги й стабільності єдиної Речі Посполитої. Цінність литовського проекту була тим більшою, що він, у основі своїй, співпадав з баченням унії у «Декларації» 1564 р. Жигимонта Августа, який з висоти свого становища бачив найоптимальніші варіанти об'єднання держав, якими він правив. Отже, невдача «унійного процесу» у січні-лютому 1569 р. була повністю зумовлена непоступливістю польських політиків, які не бажали визнавати у Князівстві рівноправного політичного партнера.

Однак, на цьому процес об'єднання не зупинився, й продовження його було цілковито залежним від твердого наміру Жигимонта Августа утворити єдину державу. Вже після досягнення принципової домовленості, 27 червня, король і великий князь сказав: «Кожна людина повинна ретельно слідкувати, щоб не робити нічого противного сумлінню і не на земне, але на вічне благословення оглядатись. Я пам'ятаю про те, що стоятиму перед паном Богом й даватиму йому звіт, як виконував тут все, що він мені наказував. І як всякий одержує від нього воздаяння за добрі справи, так і я сподіваюсь одержати його за справу (здійснення унії)»/Д. – С. 478/. Таким чином, успіх унії неможливо пояснити нічим іншим, як тільки високим усвідомленням Жигимонта Августа своєї відповідальності перед підданими і Богом. Відсутність нащадка могла викликати непередбачені наслідки після смерті останнього Ягеллона, а цього він, як християнський правитель, віруючий у воздаяння, не міг допустити.

А.Любенецький, учасник Люблінського сейму 1569 р., згадує у мемуарах: «Це був дуже працьовитий сейм, тому що король панів і послів литовських наче за роги тягнув до унії... бо знав і говорив, що по його смерті за такого зв'язку, що до того часу поляки з Литвою мали між собою, легко могли його

під час міжкоролів'я розірвати, бо, як тільки починалось держав тих об'єднання, завжди дідько старався, щоб його розірвати... Хто був на цьому сеймі, той, пригадавши, як між собою і пани, і послі чубились, мусить визнати, що там велика справа Божа здійснювалась».²³ Дійсно, у інші часи довершення унії в умовах, що склались на 1 березня 1569 р., було б неможливим. Однак, Жигимонт Август, як ніхто інший, бачив наслідки перемін, що відбулись у Князівстві за час реформ 40-60-х рр. й саме вірна оцінка дала змогу монархові довести справу укладення угоди про унію до завершення.

Як показали литовсько-руські сейми 1563-1568 рр., незважаючи на всі прогресивні устроєві зміни, політична реальність суттєво відрізнялась від законодавчих нововведень. Яскраво це проявилось і на сеймі 1569 р. Литовські пани радні на одному із засідань заявили, що ніколи ще між Короною і Князівством не могло виникнути ґрунтовнішого зв'язку, ніж тепер, бо вони(литовці) приїхали до Любліна «з усією своєю річчю посполитою» /Д. – С. 96/. Тут у наявності зовнішній бік модернізації Князівства: реформи дали змогу брати участь у політичному житті практично всьому «народові шляхетському» держави, так що литовська політична еліта дійсно могла говорити про «всенародність» своєї політики.

У той же час, політична реальність й події самого сейму свідчать, що впровадження «шляхетської демократії» залишилось чисто декларативним: хоч шляхетські репрезентанти сиділи за спинами панів радних, вони залишились статистами. Це чудово було видно стороннім спостерігачам: вже на початку сейму польські політики зауважили, що «литовські пани пильно стежили, щоб популус їх (посли «народу шляхетського» – авт.) не брав участі у переговорах» /Д. – С. 5/. Таким чином, стара «колективістська» модель влади відтворилась у нових умовах: політична еліта Князівства своїм авторитетом й «князівською аурую» пригнічувала формально повноважних послів.

Це значить, що хоч реформи й Статут 1566 р. нібито наближали устрій Князівства до устрою Корони, зміни відбувались дуже повільно – зрештою, й сам Статут ще не був допрацьований. Виходячи з цього, треба й оцінювати події сейму: хоч підготовка його відбувалась згідно «європейських стандартів» й формально все виглядало «як у Статуті записано», в дійсності все залишилось по-старому. Воеводи, старости й каштеляни самі призначали послів, як правило, з урядників, а ті вже чинили згідно волі панів радних – сиділи й мовчали, про що матеріали сейму чудово свідчать. Характеризуючи суспільно-політичну структуру українських земель, Н.Яковенко зазначає, що контроль над місцевими корпораціями шляхти зосереджується у княжих руках, «оскільки саме князі обіймають практично без винятку всі головні адміністративні уряди регіону». Пояснює це дослідниця не тільки їх економічною могутністю, але й авторитетом, що витякає з поняття «легітимності влади» територіальних князів, яке, слід думати, збереглося з часів Київської Русі.²⁴ Напевне, подібне становище займали не тільки українські, але й литовські й білоруські князі, і принаймі їх значення

визначалось не тільки особистим авторитетом, але й належністю до кола політичної еліти Князівства.

На початку сейму це коло все ще відзначалось єдністю, про що свідчить традиційна поведінка литовського сейму. Однак, відзначений автором «Щоденника» конфлікт між жмудським старостою Г.Ходкевичем і київським воєводою В.К.Острозьким/Д. – С. 8/, говорить про наявність суперечностей між окремими панами радними Князівства. Й, мабуть, зовсім не випадково, що незгода виникла між одним з провідних політиків Литви й фактичним керівником України. Знаючи про те, що українські землі, зрештою, відокремились від Литви з Білоруссю, можна представити цю сварку «першою ластівкою» майбутнього розколу держави.

Цілком очевидним було також і похолодання стосунків між великим князем Литовським і великокнязівською радою. М.Бобжинський пише з цього приводу: «Московська війна переконала Жигимонта Августа у егоїзмі панів радних... Розпродані маєтки, порожня скарбниця, ворог у межах Князівства, а пани ховались по кутках – ось що підштовхнуло Жигимонта Августа у обійми шляхти».²⁵ Не можна також відкидати й розбіжність поглядів на унію: якщо пани радні не бажали унії, внаслідок якої вони втратять своє упривілейоване становище у Князівстві, то Жигимонт Август понад усе хотів залишити Корону і Князівство у політичній єдності – навіть і коштом привілеїв панів радних. Як було показано у главі II, зречення великим князем Литовським спадкоємних прав на литовський трон поклало початок розколу між монархом і великокнязівською радою. Натомість незгода щодо форми унії привела до повного розриву між ними на Люблінському сеймі 1569 р.

Очевидно, литовські пани радні передбачали можливість такого розвитку подій і певною мірою готувались до цього. Ю.Бардах зазначив, що «почуття державної самостійності Литви» було притаманне литовським магнатам і у кінці XVIII ст.²⁶ Це тим більше дивує, бо по смерті Жигимонта Августа Литва вже не мала свого монарха – єдиного на той час носія суверенності. Матеріали сейму свідчать, що литовські пани радні починають ототожнювати литовську державу із своїм колом. У травні 1569 р., коли інкорпорація українських земель була вирішена, Г.Ходкевич, благаючи М.Радзивілла приїхати до Любліна, між іншим пише: «Без тебе нічого зробити не зможемо, рятуй свою Річ Посполиту, якій ти сам один можеш прислужитися більше за всіх»²⁷. Немає сумніву, що називаючи Річ Посполиту «своєю», пани радні мислять її як окрему державу без великокнязівської влади. Взявши до уваги такий умонастрій литовської політичної еліти, можна докладніше пояснити події сейму.

Тим не менше, наявність «всієї речі посполитої» у Любліні свідчить, що реформи почали діяти й послі прибули на сейм із згодою земельних шляхетських корпорацій (станів) на укладення угоди про унію. Думка М.Кояловича, що «доля унії» опинилась у руках трьох литовців (М.Радзивілла, О.Воловича, Г.Ходкевича) й трьох «малоросів» (К.Острозького, О.Чорторийського і Р.Сангушка)²⁸, таким чином, справджується лише для першого періоду сейму (до 1 березня), тому що, покинувши сейм, пани радні

вчинили проти волі суспільства. Жигимонт Август, який скликав повітові сеймики й одержав згоду станів на унію²⁹, міг розраховувати на їх підтримку. Для цього треба було звернутись до них безпосередньо, минаючи політичну верхівку держави. Виїхавши з Любліна, пани радні якраз і створили для цього привід.

Другою силою, на яку міг опертись монарх, були українські землі. Той самий А.Любенецький пише: «Я добре пам'ятаю, що коли король був пригнічений, то не менш сумували й громадяни волинські і подільські, бо вони раді були якнайшвидше до Корони приєднатись, щоб одержати всю повноту прав і свобод».³⁰ Великий князь звичайно ж знав про ці настрої й міг сподіватись, що «відриваючи» українські землі від Князівства, особливих труднощів не зустріне.

Ще однією важливою обставиною, що сприяла монархові, було те, що сама політична еліта Князівства вже не була такою солідарною як раніше. Зрозуміло, що до сейму 1569 р. розколу держави за територіально-етнічним принципом ще не відбулося: українські князі, пов'язані родинними й політичними зв'язками з литовсько-білоруськими вельможами, все ще становили з ними єдину групу політичного керівництва державою. Однак, зміщення ваги політичного життя з центру у землі (точніше, «розпорошення» його на землі і повіти) створило передумови послаблення єдності кола панів радних.³¹ У цьому контексті не так вже й рідкісні конфлікти між панами радними набирають цілковито іншого значення. Якщо у 1562 р. доноси М.Радзивілла Чорного на князя К.-В. Острозького ще не мали особливих наслідків (Жигимонт Август міг навіть поіронізувати з цього приводу³²), то гостра сутичка жмудського старости Г.Ходкевича з київським воєводою на Люблінському сеймі, та ще й у присутності господаря/Д. – С. 8/, не могла не наштовхнути останнього на певні висновки. До того ж, 28 лютого, коли від'їзд литовських панів радних вже був вирішений, князь К.-В. Острозький обіцяє полякам прийти наступного дня до замку/Д. – С. 119/, а коли стає відомо, що пани радні дійсно від'їхали, то неочікувано виявляється, що київський воєвода залишається у Любліні!.

Нарешті, четвертою, й очевидно, найважливішою обставиною, що дозволила монархові діяти рішуче – це був сам від'їзд литовських панів радних з Любліна. У ніч з 28 лютого на 1 березня 1569 р., як виявилось, Велике Князівство Литовське перестало існувати як самостійна держава, тому що відбувся остаточний розрив між останнім великим князем Литовським і великокнязівською радою. З цього моменту монарх міг ставитись до них не як до своїх соратників і колег по «колективному керівництву», а як до приватних осіб, зв'язаних з ним лише стосунками патронату-вірності.

¹ Король нагородив посла М.Дорогостайського, який вчасно доставив сеймові листи й покарав посла М.Котизну, з вини якого повітові сеймики у Віленщині

спізнались (Любавский М. Литовско-русский сейм. – Приложение. – №72. – С.212; №73. – С. 213).

² Там само. – С. 815. М.Грушевський відмічає, що посли, як литовські так і коронні з'їхались до Любліна тільки після свят (Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 386) Судячи з розвитку подій, це була таки суттєва обставина, тому що під час свят робота сейму цілковито припинялась (Див.: Дневник Люблинского сейма 1569 г. – С. 106). Слід також згадати і про погану організацію: наприклад, до неозорої Київщини листи повіз тільки один посол – Лазар Іваницький (Любавский М. Вказ. праця. – Приложение. – №70. – С. 205).

³ Дневник Люблинского сейма 1569 г. – Приложение. – №1. – С. 638-639.

⁴ Документы МАМЮ. – С. 494.

⁵ AS. – Т. 7. – №179. – S.218 (У збірнику цей документ помилковоно датовано 1568 роком).

⁶ Ibid. – №257. – S. 317. М.Коялович звертає увагу на ту обставину, що об'єднання двох сеймів означало б “фактичне об'єднання Польщі й Литви без всяких обговорень” (Коялович М. Люблинская уния или последнее соединение Литовского Княжества с Польским Королевством на Люблинском сейме 1569 г. – СПб., 1863. – С. 28). Це дуже вірне спостереження, тому що своєрідність сеймової процедури тих часів дозволяла прийняти рішення без згоди більшості (Sucheni-Grabowska A. W sprawie podejmowania uchwal na sejmach za Zygmunta Augusta//Acta universitatis Wratislaviensis/№477, Historia. 31/ – Wrocław, 1979 – S. 17-18). Цим, власне, й пояснюється запеклість боротьби навколо питання об'єднання роботи двох сеймів.

⁷ Далі посилання на це джерело у тексті – /Д. – С.../. У дужках /Д. – (С...)/ вказується сторінка, де вміщені фрагменти “Щоденника” А.Т.Дзялинського (Zrządopisma do dziejów unii. – Poznań, 1861. – Cz. 3).

⁸ На Люблінському сеймі 1566 р. Остророг і Уханський заявили, що “король його милість як не собі королює, так і не собі грішить (Diariusz sejmu Lubelskiego 1566 r. – s. 10-11). Незважаючи на постійний тиск з боку політиків, у наступному, 1567 р. Жигимонт Август відправив дружину додому (Historia dyplomacji Polskiej. – s. 536). Див. також главу II і Пр. 82.

⁹ Це була дійсно формальна справа, тому що “потерпілий” кухмейстер Е.Крочевський продовжив службу у М.Радзивілла, залишаючись його довіреною особою (Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильна, 1870. – Т. 7. – №20. – С. 35-36).

¹⁰ Дослівно це звучить так: “Цього нам зараз найбільше потрібно: і ми не розуміємо, чому король його милість утвердити (Статут) зараз не може? Бо пан, який хоче правити, платити і давати мусить, а інакше паном зватися не може” /Д. – С.20/. А.Сухені-Грабовська у інвективах панів радних проти господаря вбачає “деградацію великокнязівського маєстату”, викликану “зреченням 1564 р.”: “Оскільки Литва сама обирає собі господаря, то Жигимонт Август не мав права розпоряджатись тим, що йому вже не належало” (Sucheni-Grabowska A. Spóry. – s. 47). Тут вірно передається розуміння справи членами великокнязівської ради, однак, як зауважив М.Грушевський, пани радні схильні були “анахроністично” користуватись “сучасними їм конституційними поглядами” (Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 391), тому що насправді, ратуючи за “конституційність”, литовські вельможі хотіли зберегти свою “олігархію”. Якщо взяти до уваги той факт, що “зречення 1564 р.” скасувало у Литві “патримоніальні основи великокнязівської влади” (Kutszeba S. Unia Polski z Litwą. – s. 469), а Статут 1566 р. скасовував “олігархію” великокнязівської ради, то стане зрозумілим, що мова повинна йти про “деградацію” самої ради, а не великого князя й подальші події цілковито підтверджують це. Власне кажучи, “деградація” панів радних була необхідною умовою укладення унії, бо, як помітив ще М.Стрийковський,

доки існувала великопанська “олігархія”, унія була неможливою (Strykowski M. Op. cit. – s. 404).

¹¹ Zródłopisma do dziejów unii. – Cz. 2. – s. 419-425.

¹² Barycz H. Op. cit. – s. 212.

¹³ Поляки скаржились, що литовці “легковажать нашими привілеями, з усмішкою називаючи їх куделями” /Коялович М. Вказ. праця.– с. 30-31/.

¹⁴ Любавский М. Вказ. праця. – с. 819. Див. також: Halecki O. Dzieje unii Jagiełłońskiej. –Warszawa, 1920. – Т.2. –s.186-189.

¹⁵ Ще один аспект слід взяти до уваги: польські політики / особливо посли / заявили, що на всіх унійних сеймах литовські пани радні “пильно стерегли, щоб народ / у тексті – популус / їх не був присутнім на тих переговорах”, оскільки, “злакомившись на польські права”, “популус” може до унії схилитись /Д. – С. 5/. У літературі ця обставина вважається першорядної ваги і є очевидним, що відсутність шляхетських представників на переговорах “гальмувала” процес укладення унії /Див. Bardach J. Krewa i Lublin. –s.614/. Однак і їх присутність, як буде показано, не дуже багато значила. Польський дослідник Я.Седлецький відзначає, що литовські пани радні “не хотіли допустити литовську шляхту, яку вони презирливо називали “популус” до спільних засідань і тільки Жигимонт Август погодився на це”(Sedlecki J. Sejmiki szlachty ziemi Bielskiej w Bransku w XVI–XVIII w.//Przegląd Historyczny. – R. 80. – 1989. – z. 2. – S. 239). Правду кажучи, стосунки великого князя з боярством не були так неоднозначно приязними, однак безсумнівим можна вважати одне: монарх “допустив” “популус” до політики тільки тоді, коли потребував його підтримки (Пор.: Salmonowicz S. Prusy królewskie w ustroju Rzeczy – pospolitej szlacheckiej//Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej. – Wrocław, 1988. – S. 54). Зробив він це й на сеймі 1569 р.

¹⁶ Любавский М. Вказ. праця. – С. 816-817.

¹⁷ AS. – Т. 7. – №259. – S. 319.

¹⁸ Bardach J. Krewa i Lublin. – s. 612. Паніше цю думку висловив: Kutszeba S. Unia Polski z Litwą. – S. 456.

¹⁹ Див., напр.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 389, 396-398.

²⁰ Дуже добре цю ситуацію пояснив французький історик Н.Фюстель де-Куланж: “Оскільки вірні були зв’язані з королем усіма своїми інтересами, то всяка дія короля стосувалась їх занадто відчутно, й неможливо було не питатись їх думки. З ним радились не в ім’я суспільного, а в ім’я приватного інтересу”(Фюстель де-Куланж Н. История общественного строя древней Франции. – Петроград, 1916. – Т. 6. – С. 776). В іншому місці дослідник зауважує: “За феодалізму суспільство керувалось не державними законами, а первістком, якому була підвладна власність, та звичаями, котрі керували стосунками між людьми”(Там. само. – С. 845).

²¹ AS. – Т. 7. – №260. – S. 320.

²² М.Грушевський називає від’їзд панів радних “потайною втікачкою”(Історія України-Руси. – Т.4. – С. 393), однак лист М.Радзивіла до Р.Сангушка від 3 березня 1569 р. виразно засвідчує факт, що пани радні повідомили короля про свій від’їзд, вчинивши згідно домовленості у Воїні(Див. главу V).

²³ Barycz H. Op. cit. – s. 211.

²⁴ Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 77.

²⁵ Bobrzyński M. Op. cit. – s. 303.

²⁶ Див.: Bardach J. Konstytucja 3 maja a unia polsko-litewska//Przegląd Historyczny. – Т.82. – 1991. – Z.3-4. – S.383-410; Wasilewski T. Litewskie Rady Senatu w XVII w.//Studia z dziejów Rzeczypospolitej. – s. 85-93.

²⁷ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси/Собр. П.Гильдебрандт и М.Миротворцев. – Вильна, 1870. – Т. 7. – №23. – С. 39. (Далі – АСДР).

²⁸ Коялович М. Вказ. праця. – С. 24.

²⁹ Любавский М. Вказ. праця. – Приложение. – №70. – С. 208.

³⁰ Barycz H. Op. cit. – s. 211.

³¹ На цю особливість суспільно-політичного устрою держав Ягеллонів звертають увагу декілька польських дослідників: Mączak A. Renesansowe państwo jako przedsiębiorstwo//*Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej/ Acta universitatis Wratislaviensis/№945, Historia, 66/.* – Wrocław, 1988 – S. 29, 32; Gierowski J. Szlachecki samorząd województw i ziem w XVI-XVIII w.//*Ibid.* – s. 118.

³² Listy oryginalne Zygmunta Augusta. – S. 132.

Глава VII

Інкорпорація українських земель до Королівства Польського

Після від'їзду литовсько-руського сейму з Любліна поляки розгубились. Архиепископ Я.Уханський так і сказав на засіданні 1 березня, що стосовно «цих справ, так неочікуваних й непристойних, не знали ми ... що говорити і як чинити»/Д.-(С.124)/. Підозра відразу впала на короля. Канцлер В.Дембінський пізніше говорив Жигимонту Августу: «Ти був, ваша королівська милість, у нас на підозрі і якби вже зараз я не переконався у протилежному, - а я був переконаний, що угода про унію вже не буде укладена, - то нічого іншого не робив би, а тільки б розпрощався»/Д.-(С.127)/. І справді, полякам нічого іншого не залишалось, як тільки розпрощатись з королем і повернутись по домівках. Вислицький каштелян М.Фірлей висловив загальну думку: «Кажуть люди, що це не новина, що Литва від'їхала від нас, бо так само литовці робили за Казимира. Однак зовсім інакше було за Казимира, бо Казимир мав шістьох синів, мусив тому попустити, бо не могли вони всі королями бути». Таким чином, все залежало від короля: якби він «попустив» литовцям /а повинен був, бо ж обіцяв/, то невдача переговорів не була б ні для кого новиною й усі мусили б з цим погодитись.

Однак король вчинив зовсім інакше. Знаючи про від'їзд литовців, попереджений ними ж таки, на засіданні 1 березня монарх раптом заявляє, що дізнався про подію тільки сьогодні. Більше того, король каже, що литовці «від'їхали без надії короля його милості, з чого король його милість дуже жалостивий». І взагалі, він не сподівався, що литовці наважаться «таку непристойність вчинити, – так бунтівницьки від'їхати, навіть не попрощавшись». Це було явною неправдою, – й поступаючи так, Жигимонт Август відкрито заявляв про свій розрив з політичною елітою Князівства і про свій «перехід» на бік поляків. Однак, як покаже майбутнє, і з останніми він не був ширий, а тільки скористався ними задля досягнення власних цілей. Продемонструвавши привселюдне обурення, король заявив, що готовий продовжити процес заключення унії, тільки просить, щоб польські сенатори й послы «допомогли» йому своїми «порадами»/Д.-(С.121,123)/. Поляки зрозуміли це так, що «бездітному королю немає на що оглядатись» /Д.-(С.132)/ і з ентузіазмом взялися «радити», відкинувши, наразі, всілякі підозри.

Якщо, за словами А.Любенецького, литовців треба було «за роги» тягти до унії, то поляків, без сумніву, – «за роги» відтягувати. Після санкції монарха їхнім апетитам вже не було меж й перше, що «порадили» послы Познанського воєводства на засіданні 1 березня, щоб король «повернув» Короні Підляшшя й Волинь /Д.-(С.122)/. Ця вимога звучала на сеймі й раніше, однак з тактичних міркувань її було вирішено не згадувати, «аби Литва не зрозуміла, що нам до неї й діла, власне, немає, а тільки до Волині» /Д. – С.116-117/. Як слушно припускає О.Галецький, остання увага найправдоподібніше походила від

Руського воєводства.¹ Справді, галицька шляхта дивилась на унію крізь призму власних інтересів. Вже на Варшавському сеймі 1563-1564 рр. послі від Руського воєводства вимагали такої унії, яка б дала змогу врешті припинити загарбання ґрунтів, розбої, вбивства й викрадення селян, спричинювані волинськими і подільським «обивателями».² Таким чином, як тільки унія з Князівством стала ефемерною, вся Корона ніби «запрацювала» на Русь Галицьку, реалізуючи таку унію, якою її хотіли б бачити тамтешні громадяни – галицькі русини. Все йшло до, так би мовити, «возз'єднання» Русі Галицької з Руссю Волинською. Слід припустити, що слідом виник й проект інкорпорації Підляшшя. Автор «Щоденника»³ не згадує його початків, однак, починаючи з 1 березня, Волинь і Підляшшя фігурують разом.

Спосіб здійснення інкорпорації дебатувався кілька днів. Розпочалось із крайнощів: архієпископ Я.Уханський запропонував оголосити литовцям «контумацію»⁴, що дало б змогу діяти так, наче вони були присутні на сеймі і на все погоджувались. На основі цього король повинен видати ухвалу й постанову, у яких було б описано все, що сталося на сеймі. Це треба зробити для того, «аби литовці не мали про що говорити» й «статути які-небудь, видані у Литві, аби жодної сили не мали». Далі служитель культу пропонує скликати підляшанам й волинянам сейм, а тих старост і вельмож, що залишились у Любліні, негайно змусити присягнути на вірність Короні й щоб вони вже засіли у польському сеймі. Люди не заспокоються, додав єпископ, поки король не «поверне» до Корони те, що «задурно від неї відійшло». Для цього необхідно розіслати універсали й забезпечити все ухвалою сейму, у якій король має зазначити, що «права» Польщі на Волинь й Підляшшя є цілком «законними».

Потім виступали воєводи. Сандомирський воєвода П.Зборовський запропонував підпорядкувати судочинство цих двох земель коронному сеймові вже зараз, бо коли литовці це побачать, «не мине й трьох місяців, як вони проситимуть унії». Люблінський воєвода Я.Фірлей сказав, що необхідно призначити гетьмана, який, проживаючи у Короні, вирішував би литовські справи. Останню крапку поставив подільський воєвода Г.Язловицький, вимагаючи, щоб у Волині й Підляшші впровадити польські порядки/Д.-(С.124-127)/.

Наступного дня вносили пропозиції послі. Краків'яни вважали, що треба наказати панам волинським й підляшським присягнути й засісти у раді. Послі від Калішського воєводства запропонували сеймиків у цих землях не скликати, а просто наказати старостам щоб приїхали до замку. Представник Ленчицького воєводства взагалі вимагав «йти на Литву війною», щоб «повернути її Короні». А посол від Руського воєводства прямо заявив, щоб король повідбирав у литовців замки й посадив у них польські залоги/Д.-(С.130-135)/. Як бачимо, початково пропозиції польських політиків були радикальними: змусити «народ політичний» Підляшшя й Волині визнати владу Корони, одностороннім актом впровадити там польські закони й підпорядкувати місцеву адміністрацію польському сеймові. Щоб попередити збройний опір Князівства, передбачалось призначити військового коменданта – гетьмана, й фактично захопити замки.

Все це, однак, не мало під собою реального ґрунту, тому що сейм – законодавча інституція, позбавлена реальних важелів здійснення влади. Тому, коли мова зайшла про накреслення плану дій, політики загрузли у дискусіях й вся справа якось непомітно зійшла з порядку денного/Д.–(С.142-151). Дотепний підсумок цим воєнним приготуванням сейму зробив М.Грушевський: «Легко зрозуміти, що коронним станам далеко миліше було укласти ухвали на Литву, ніж на власні кешені».⁵ Дійсно, питання фінансового забезпечення «загарбницьких» планів стало нездоланною перешкодою для їх реалізації.

Однак, у польському стані не бракувало й тверезих політиків, котрі намагались дати монархові реалістичні поради. Галицький каштелян І.Сененський сказав, що в кінцевому рахунку, «всі ці постанови, ухвали, зводяться до того, щоб розпочати війну з тим, хто є нашим приятелем, не закінчивши війни з Московським. Тому я підтримую думку тих, що не хочуть війни». /Д.–(С.127)/. Посли Сандомирського воєводства виступили проти приєднання Волині й Підляшшя «через декрет», побоюючись, що це стане прецедентом у стосунку до інших земель/Д.–(С.131). А саноцький суддя С.Чарнецький попередив колег: «Остерігайтесь такого висновку: якщо поїхав геть, треба забрати у нього село. Одна справа унія, зовсім інша – границі заспокоїти» /Д.–(С.133).

Така поміркована позиція була досить впливовою і коли завойовницький запал трохи пригас, маршалок І.Фірлей зробив підсумок: «Не дуже то ваші милості й розраховуйте на те, що Волинь й Підляшшя завжди до Корони (належали), бо треба ще придивитись, на яких умовах. Хроніку читати треба». Далі маршалок запропонував королю приєднати ці землі не «через декрет», а у формі «повернення», причому здійсниться воно тільки тоді, коли волиняни й підляшани засядуть з поляками у спільному сеймі, а старости, згідно наказу короля, перестануть визнавати литовську владу/Д.–(С.136)/. Не треба доводити, що саме такий напрям мислення найбільше відповідав намірам Жигимонта Августа. Заявивши, що від'їзд литовців змушує його прислухатись до порад поляків, король, однак, наголосив на тому, що він проти крайніх заходів/Д.–С.129/. Це вплинуло на позицію сейму і вже 3 березня у «порадах» посольської ізби звучало: «Насамперед: щоб привілей підляшанам і волинянам був виданий і не декретом названий, але привілеєм на повернення» /Д.–(С.137)/.

Сената й посольська ізба підготували свої окремі проекти інкорпорації й подали королю/Д. – С.124-129, 137-139/. Розглянувши їх, король, як пише автор «Щоденника», «дещо опустивши, а дещо додавши», затвердив наступний план втілення українських земель до Корони:

1) привілей на інкорпорацію видати у формі ухвали сейму або «сигніфікаторіаліум»⁶ – для того, щоб привілеї можна було опублікувати;

2) привілей повинен бути «реституційним» («на повернення») й видавати його слід згідно конституції сейму;

3) присутні в Любліні українські князі будуть викликані на сейм, а за відсутніми слід послати;

4) всі справи й затвердження повинні відбуватись з використанням коронної печатки, однак, там, де є старі печатки – нехай їх продовжують уживати, а там, де немає, там впровадити «орла замість вершника, хоругва теж повинна бути під орлом»;

5) всі обтяження й повинності, накладені литовською державою на громадян українських земель скасувати, але тільки після того, як вони (підляшани й волиняни) приєднаються до Королівства;

6) «екзекуція» на Підляшші і Волині не поширюється/Д.–(С.140-141)/.

Стосовно унії, то король пообіцяв здійснити її «згідно думки і ради» коронного сейму. Сандомирський воєвода П.Зборовський говорив, що «повернення» Волині й Підляшші необхідне з тієї рації, що змусить литовців просити унії/Д.–(С.126)/. Натомість радзівський староста Р.Лещинський, прочитавши план інкорпорації, сказав: «Бачу, багато що є у цьому пергаменті, бо одну справу поділено на кілька частин. І хоч не подобається мені все це, однак не мені вчити короля, яку унію він має здійснити. Але якщо король його милість здійснить унію ступенями, то я цьому буду тільки радий»./Д.–(С.131)/.

Як впливає з ходу подій, «поділ» здійснення унії «на ступені» був з успіхом використаний монархом. Важко сказати, чи Жигимонт Август вже мав готовий план дій, чи він виник спонтанно у перші дні після від'їзду литовців. Втім, взявши до уваги наполегливість монарха у здійсненні унії і надзвичайну важливість прийнятого рішення (адже, по-суті був започаткований розпад Великого Князівства Литовського), слід все-таки схилитись на користь першого припущення. Ймовірно, Жигимонт Август давно розробив план утворення єдиної Речі Посполитої і ретельно розраховував наперед всі свої політичні кроки.

3 березня король повідомив сейм, що вже доручив канцелярії скласти привілей для Волині й Підляшші. Наступного дня, остаточно відмовившись від войовничості, послі вирішили просити короля, щоб він наказав присутнім у Любліні підляшанам й волинянам присягнути Короні на вірність і зайняти місця у сеймі. Холмський підкоморій М.Сеницький, забувши своїх заклики до війни з Литвою, заявив: «Найбільша моя свобода полягає у тому, що ми самі змовились, аби Волині і Підляшші з нами засіли (у сеймі), а не тоді як монарх захоче» /С.–(С.150)/. Цей політик-екзекуціоніст безпомилково відчув, що ініціатива міцно утвердилась за Жигимонтом Августом. І, треба сказати, не покидала його до кінця сейму – незважаючи на всі перешкоди, що чинили подібні «свободолюби».

«Змовившись», послі звернулись до короля 5 березня. Жигимонт Август, визнавши слушність їхньої вимоги, тим не менше зажадав, щоб посольська ізба запевнила підляшан у своїй готовності захистити їх – бо вже доходять чутки про загрозу «їх здоров'ю і маєтностям» з боку Литви. У свою чергу послі заявили, що вже слід заборонити литовській канцелярії відправляти справи Підляшші й Волині. Але король охолодив їх запал, пояснивши, що спочатку необхідно оголосити про інкорпорацію, «щоб усі про це знали», а лише потім

переходити до технічних проблем підпорядкування й діловодства. Послам нічого не залишалось, як трохи посперечавшись, погодитись з цим

Після цього послали до підляшан, що залишились у Любліні. Ними виявились дорогицький писар Косинський, хорунжий Буйно і бранський підстароста Іжикович. Прибувши до сенату, вони одержали від короля запевнення, що всі повинності, накладені на Підляшшя Литвою, будуть скасовані привілеєм і конституцією сейму. Потім король пообіцяв розіслати універсали, якими на сейм будуть викликані усі інші послы, урядники і старости. Від імені підляшан подякував монархові, наголосивши на тому, що вони прийшли згідно його наказу і попросив дати привілей, «абисьми йому придивились». Це «придивляння» було дуже ретельним і тривало декілька днів. Тільки визнавши слушність закладеного у документ змісту, підляшани зважились присягнути Короні.

9 березня вони разом з послами ще раз переглянули копію привілею, після чого король наказав їм піднятись до сенатської зали для присягання. Автор «Щоденника» зазначає, що підляшани просили короля не підганяти їх до присяги, поки не буде гарантована їх безпека і поки не буде затверджений привілей, тому що вони побоюються нападу панів литовських. Жигимонт Август ще раз підтвердив свою обіцянку і тоді під хоругвою, приготовленою за наказом короля, стали присягати: першим – Косинський, за ним – Буйно і Журавський. Іжикович спробував був відкрутитись, але це йому не вдалось/Д. – С.154-167/.

Наскільки це був важливий і нелегкий крок, показує епізод з мельницьким старостою М.Савицьким (автор «Щоденника» називає його «Матишком»). Він дуже просив короля, щоб той не змушував його, бо він уже раз присягав Князівству, а робити це ще раз іншій державі – проти його сумління. Король, порадившись з сенаторами, виніс вердикт: «Якщо не хочеш образити сумління свого і не присягатимеш, то я тебе залишаю при сумлінні, а староство заберу». Бідний пан Матишек, нотує автор «Щоденника», «волів присягти, і при старостві залишитись»/Д. – С.167-171/.

Деякі дослідники вбачають у цьому епізоді яскравий вияв «насильства» поляків над литовцями.⁷ Однак, як слушно зауважила Н.Яковенко, у одній персоні Жигимонта Августа поєднувались великий князь литовський і король польський, тому в очах підданого його наказ був цілковито законний; і не мало значення, від якої «іпостасі» монарха він виходив.⁸ Натомість особлива «совісність» Матишка була, скоріше, пов'язана з тим, як встановив М.Грушевський, що він незадовго до сейму позичив литовському скарбові гроші під заставу того Мельницького староства,⁹ і, природно, побоювався, що ставши підданим іншої держави, він не зможе свою позику повернути. Коли ж король надав Матишкові можливість вибору: або «сумління», або староство – той, не вагаючись, обрав останнє; видно вигідна посада вартувала більше, ніж патріотизм.

Подібне розуміння одразу виводить дану проблему зі сфери державної у приватну. В ті часи, пише Н.Яковенко, держава сприймалась «як категорія

абстрактна, лише свого роду придаток до особи пануючого».¹⁰ Оскільки пануючий був один – то й усякі апеляції до державних зобов'язань втрачали сенс і залишався особистий зв'язок монарха з підданим. Відмовляючись виконувати наказ монарха, підданий порушував обітницю вірності, тобто здійснював «державну зраду» з усіма випливаючими звідси наслідками. Можна тільки захоплюватись тим як монарх зумів скористатись плодами реформ 40-60-х рр. XVI ст., які перетворили землянина у повноправного власника своїх маєтків. Відтепер землянин настільки став цінувати свою власність, що найменша загроза втратити її відразу робила його законослухняним. Мабуть, саме тут слід вбачати основний «секрет» безкровності унії.

Ситуація з мельницьким старостою відтворилась, правда, на зовсім іншому політичному рівні, у епізоді з підканцлером О.Воловичем. На відміну від інших литовських панів радних, цей вельможа був змушений від'їхати від Любліна на мінімальну віддаль, щоб у будь-який мати можливість прибути до господаря. Все це з однієї причини – він володів дуже значними маєтками і прибутковими посадами у Підляській землі. Побоювання його були небезпідставними: вже 7 березня ім'я «пана Остафія» згадувалось у зв'язку з необхідністю змусити волинян і підляшан до присяги на вірність Короні/Д. – С.158/.

Дана обставина, між іншим, виразно свідчить, наскільки важливу роль у тодішньому суспільно-політичному житті відігравав територіальний фактор. Могутній підканцлер – один з найвпливовіших політиків Князівства – на земельному рівні перетворювався на пересічного землевласника і урядника, що мусив відстоювати свої права як приватна особа. Того дня маршалок С.Чарнковський, виступаючи з підсумковою промовою, вимагав, щоб усі послі, пани радні, земські урядники і «особливо пан Остафій» присягнули Короні. Таким чином, підканцлер сприймався поляками як один з «народу політичного», що підлягав юрисдикції земельного права, а не якихось «позаправних» сфер, належність до яких визначалась особливою наближеністю до монарха.

Цієї останньої для литовських панів радних, як виявилось, вже не існувало і вирішення справи «пана Остафія» ясно показало це. 9 березня архієпископ Уханський запропонував не вимагати від О.Воловича присяги, а задовільнитись тим, щоб він платив податки до коронного скарбу, а не литовського. Його підтримав Я.Фірлей, аргументуючи, що це відповідає принципам коронного права, а так як «ми тягнемо їх до польських прав, то чого б мали їм у них відмовляти». Проти такого бачення виступив маршалок С.Чарнковський, нагадавши, що пан Остафій – головний противник унії, а тому у жодному разі не можна допустити, щоб «бомок пробився, а мухи угрузли». За допомогою цього образу маршалок пояснював необхідність добитися присяги від цього литовського вельможі. Радзівєвський староста підхопив цю думку і заявив, що О.Волович, присягнувши, «багатьох за собою приведе». Король теж поділяв подібний підхід/Д. – С.172-174/.

На засіданні 10 березня О.Волович відмовився присягати, посилаючись на те, що він, по-перше, вже присягав Князівству і, по-друге, не має права

приймати подібного рішення без згоди інших литовських панів радних. З точки зору литовського політика це є логічним: як член «колективного керівництва» Князівства, підканцлер дійсно не міг діяти з власної волі. Однак, свідомо чи несвідомо, пан Остафій здійснив тут підміну понять, виступаючи не від свого імені, а як представник великокнязівської ради, тобто – всієї держави. Насправді від нього вимагали присяги як від власника підляшських маєтків, тобто – особи приватної. Таким і було монарше рішення. Жигимонт Август сказав, що «вислухавши пояснення вашої милості, вважає, що це є спір з високоповажною особою вашої милості, а не з усіма; тому волею його королівської милості є, щоб ти зробив те, що повинен – якщо хочеш володіти тими маєтками». О.Волович відмовився присягнути і господар позбавив його підляшських маєтків, пообіцявши роздати їх лояльнішим громадянам/Д.–/С.175-185/.

Зробивши цей крок, монарх очевидно, впевнився, що незважаючи на постійні чутки про військові приготування у Литві, пани радні виявились нездатними до рішучих дій, а шляхта швидше схильна слухати господаря, ніж осоружних вельмож. Тому 12 березня Жигимонт Август наказує розіслати листи, в яких шляхті заборонялось виконувати розпорядження панів радних щодо військових приготувань.

Тим же днем датується й «Універсал до Волині й Підляшшя», у якому воєводам, каштелянам, князям, урядникам й послам земським наказувалось прибути до Любліна й присягнути Короні. З цього часу громадяни цих земель «вже більше жодної зверхності великого князівства Литовського та його урядників» не повинні визнавати, а вважати себе «членами Корони Польської». Це означає, що всі апеляції розглядатимуться коронними урядниками, а всі листи – з коронної канцелярії під коронною ж печаткою видаватимуться, забезпечуючи всіх підданих Підляшської й Волинської земель «у всіх правах, привілеях, вольностях, котрі від предків наших й від нас мають й до того часу уживають» /Д. – С.188-190/.

13 березня віленський воєвода М.Радзивілл пише листа до воєводи брацлавського Р.Сангушка.¹¹ «Важко паперові такі речі довіряти», – так розпочинає він свого листа й описує далі події сейму: зичливість «панов суседов наших», від'їзд литовців, про який вони повідомили господаря й незрозумілу поведінку останнього, що у цьому «не признається». На думку М.Радзивілла, сам король допомагає полякам «втелити» Князівство до Корони, «й того потверждає, жеби нас мог им даровать». Згідно цього наміру, король вже Підляшшя «присудил й приказал до Корони», а підляшські послы, що залишились у Любліні «над ведомость нашу, панов рад й всех послов» – Косинський і «неякий» Буйно – встигли присягнути. Після цього король «росказал вжо видати универсали», за якими земля Підляшська від цього часу має «подданство й послушеньство до Корони чинити», а всі посадові особи повинні присягнути Короні під страхом втрати «достоєнств, маєтностей й горли».

Далі віленський воєвода зазначає, що такі самі листи пишуться й для Волині. Хоч «о панех Волинцох» жодний з панів радних «не держить», щоб мали вчинити так, «яко Косинський з Буйном», однак не відомо, чи їх не змусять до цього «над свободи а права й вольности нашиє».

Щоб припинити це, воєвода пропонує всім панам радним зібратись до Вільна і їхати до господаря просити не віддавати Волині і Підляшшя. Р.Сангушко мусить до них приєнатись «яко рада, члонок, а син тоє земли», причому М.Радзивілл сподівається, що король швидше послухає саме його як людину особливо заслужену.

Чим викликана просьба М.Радзивілла, він не приховує: скоро справа «поточить около Волиня» й у постскрипті, наче схлипнувши, нагадує: «А теж Ваша Милост всю маєтність свою на Волиню мет рачиш й там воєводою рачиш бить, прото Вашей Милости приєхання до Вилна потреба для узрення со всіми нами».

До кількох важливих висновків підводить даний лист. По-перше, відчувається розгубленість панів радних: відречення від них короля настільки їх приголомшило, що вони вирішують вдатися до посередництва Р.Сангушка – переможця московських військ, розраховуючи на королівський до нього сентимент. По-друге, коло панів радних, що мали намір продовжити боротись за незалежність Князівства, звузилось до краю: по-суті, воно нараховувало тільки литовських й білоруських вельмож – у листі названі, крім самого М.Радзивілла – жмудський староста Г.Ходкевич, новгородський воєвода П.Сапіга, менський воєвода Г.Горностаї, новгородський каштелян Г.Волович й троцький воєвода С.Збаразький. З українських були тільки луцький єпископ В.Вирбицький й Р.Сангушко, причому участь останнього, як видається, більше визначалась родинною пов'язаністю з литовськими панамі радними,¹² ніж патріотизмом. По-третє, втрату Підляшської землі пани радні вже сприймали як доконаний факт – вони ще збирались просити господаря про її повернення, однак всі їх надії, як видно, стосуються тільки Волині, бо серед волинян ще не знайшлось «Косинських з неякими Буйнами». По-четверте, кидається в очі повна безпомічність литовських вельмож: вони не здатні не те що на акт відчаю, а навіть не вірять в успіх своїх починань – хоч волиняни ще не присягнули, але дуже ймовірно, що їх змусять до цього й навряд чи хтось із них піде, подібно підканцлеру О.Воловичу, на втрату своїх маєтків заради «слави отчизни».

Й зовсім вже абсурдним виглядає обґрунтування воєводою необхідності Р.Сангушку триматися з патріотами, бо те, що всі його маєтності були у Волині, якраз й сприяло тому, що він скоріше присягне Короні, ніж погодиться на втрату їх. Нарешті, дуже красномовно про рішучість литовських патріотів свідчить прохання М.Радзивілла по прочитанні листа одразу спалити його: пани радні вже самі сумніваються у законності своїх дій. Й те, що лист зберігся – теж показово: князь Роман з самого початку не збирався ризикувати своїми маєтками.

Після 12 березня сеймові залишилось тільки чекати на реакцію підляшан й волинян: королівський універсал наказував «станам до сойму належачим» з'явитись до Любліна до вербної неділі (3 квітня). Тому більше трьох тижнів сейм не міг прийняти жодного практичного рішення й засідання проходили у різноманітних суперечках. Вже 14 березня між королем й послами продовжилась стара дискусія про форму унії, показуючи, що розходження між ними мали принциповий характер. Змінилась, правда, позиція сенаторів – вони перейшли на бік короля, але тут, очевидно, не обійшлося без його на них тиску: досить часті таємні наради (на які навіть писарів не допускали) дали змогу монархові просвітити сенаторів у багатьох питаннях.

Послам був переданий для обговорення черговий проект унії/Д. – Приложение – №46 – С.688-701/. На відміну від попереднього, у ньому була значно розширена преамбула, у якій події сейму викладались не на користь литовців. В проекті скасовувалось окреме піднесення спільного польсько-литовського монарха на велике князівство. Однак спільні сейми передбачалось скликати тільки з найважливіших питань, а судочинство й локальні справи залишались у компетенції окремих сеймів. Зберігалась й устроєва самобутність Князівства.

Цікаво, що цей проект також враховував нову політичну реальність. Власне Князівство (литовські й білоруські землі) трактується як щось цілком окремішне від України (про намір інкорпорації якої до Корони згадується тільки у кінці документу – й то дуже побіжно), й навіть державна мова його названа литовська, а не руська! Таким чином, проект відобразив процес перетворення географічно-територіального й структурного розколу Великого Князівства Литовського у політичний.¹³

Однак цей проект не втратив своєї подібності із попереднім, поданим 12 лютого/Д. – С.68-73/. Можливо, король сподівався, що одержавши Волинь й Підляшшя, послы не протестуватимуть проти збереження автономії Князівства. Але вони не втратили пильності й, прослухавши проект, «сильно гнівались» на сенаторів за те, що «хоч литовці відсутні, краще їх цим документом облаштували ніж вони самі себе, коли були тут». Наступного дня розмови про підготовку війни з Литвою відновились й король був змушений погодитись на переробку проекту/Д. – С.192-193/.

За кілька днів проект був запропонований послам /Д. – Приложение – №50 – С.705-710/.¹⁴ У ньому значно різкіше характеризувалась негативна роль литовців, скасовувалась титулатура Князівства й окремі сейми, однак зберігались окремі права й звичаї. Це останнє викликало невдоволення у частини послів й 24 березня, під час читання проекту ледь не дійшло до бійки між руським послом І.Фредром й маршалком С.Чарнковським, в результаті чого пергамент був надірваний й до сенаторів не потрапив.

Тоді краківські послы звернулись до сенаторів, щоб ті пояснили, «що вони далі робити мають, бо те зрозуміли, що *та унія зовсім не такою є, якою б мала бути*» (виділене автором). Цього разу, однак, зрозуміння не знайшли: сенатори, навчені досвідом й напучені монархом, побачили, що непоступливість може

привести й до гірших наслідків, ніж втеча панів радних. На засіданні 28 березня куявський єпископ С.Карнковський сказав послам: «Щось треба зробити, щоб інші народи не вважали нас за найнепристойніших людей. Ми ніколи нікого не рятували, слави доброї не маємо – тож давайте зійдемося разом й розберемось, в чому тут справа. Король його милість, що тільки міг й у владі своїй мав, те й зробив й ми за це повинні бути йому вдячні. А те, що мають бути тільки спільні сейми, – то уявіть собі, наче король інших не буде скликати, а тільки спільні, – а Московський за цей час загарбає Литву, потім кинемося заключати унію – а немає з ким» /Д.–(С.237)/.

Отже, після майже трьохмісячних дебатів сенатори нарешті зрозуміли, що існування в Князівстві свого сейму – об'єктивна необхідність, яка навіть змушує примиритись із збереженням його автономії. Крім того, сенатори раптом побачили, що проект короля повністю відповідає Варшавській «Декларації» 1564 р. Вони навіть поквапились запевнити послів, що король ні у чому не хоче відступати від ухвали й декларації Варшавського сейму, «щоб з цієї причини не виникло чогось поганого». Закінчилось засідання тим, що сам король разом із сенаторами закликав послів погодитись на останній проект унії, оскільки він повністю узгоджується з документами, прийнятими Варшавським сеймом 1563/64 рр. /Д.–(С.230)/.

На цьому, власне кажучи, «теоретичне» заключення унії завершилось: проект Жигимонта Августа був прийнятий польською політичною елітою. Це означало, що сама Корона нарешті була «притягнена за роги» до спільної Речі Посполитої – залишилось це зробити з українськими землями й Литвою.

Підляшшя й Волинь весь час не виходили з поля зору роботи сейму: переглядались й редагувались привілеї, продовжувались дебати щодо їх політичного статусу тощо. 26 березня до короля звернулась делегація від двох підляських міст – Бельська й Бранська з проханням підтвердити їх привілеї та інкорпорувати до Корони «під печаткою Коронною». Вони ж зі свого боку присягнуть на вірність. Король пообіцяв виконати це.

28 березня Жигимонт Август постановив перевезти до коронної канцелярії метрики і реєстри Волинські й Підляські. Того ж дня він підписав «реституційні» привілеї цих земель й наказав видати їх сеймові/Д.– С.233/. Таким чином, монарх завершив всі формальності інкорпорації зі свого боку й залишилось тільки чекати згоди волинських й підляських громадян.

Із цим, однак, діло так швидко не йшло й можна зрозуміти розгубленість і нерішучість «народу політичного», коли універсали й листи прибули на місце. Разом з тим, все відбувалось заведеним порядком: документи прибували від монарха й заносились, згідно Статуту, в гродські книги, потім зачитувались у громадських місцях, а листи вручались адресатам. Якщо у Підляшші справа, в принципі, була передвирішена – кілька політиків-підляшан вже присягнули, створивши цим прецедент для всіх інших громадян землі Підляшської, то у Волині було інакше. Цілий місяць, хоч назви обох земель вживались разом – йшлося тільки про Підляшшя, а жоден з волинських репрезентантів не

наближався до Любліна ближче від Тарнова, у якому перебував князь Острозький.

Дуже цікаве світло на позицію українців кидає лист земян повіту Вінницького й Брацлавського до Р.Сангушка від 29 березня.¹⁵ Вони повідомляють свого воєводу, що одержали листи від короля «под справою корони Полскоє», у яких він «до нас Подолян пише, менячи нас бити або тот край наш, Подляшшем». Прочитавши ці листи, земяни дуже сумніваються й тому, «маючи надею в милостивой ласце Вашей Милости», покійно просять воєводу, щоб « в том теперешнем часу небезпечном, яко будучи на том воєводстве своєм влодарем й на столцу», зволив чимскоріш приїхати «для оборони часу небезпечного». Якщо ж він не зможе приїхати, то нехай пришле «люд служебний», тому що «частокрот панове посланци вдают ся тут, будучи здавна незичливими на сес край наш Подолский», а замок « в будованю й в неопарности вельми єсть, вонтпливий маєм».

Як впливає з листа, «пани подоляни» навіть змусили на вінницькому ротмістра подати звіт щодо засобів замку. Змалювавши невтішну картину («гаковниц ледве ку обороне добрих оберет з десет»), земяни повідомляють, що направили цього ротмістра до короля «по пенези». Завершують своє послання вони так: «За што й повторє покорне просим, жеби ваша милость тут до нас зьсхат рачил й з нами часу тепер потребного змешкати, бо нам без вашой милости самим трудно ся борот, не будет ли ласки ваша милост, рач нам в том науку дати, якобихмо ся сезде без вашой милости заховати мели, што все пусчами мудрому розуму й доброму баченю вашой милости, бо наш край здешний панове ляхове около обейдоша яко пси й сим лукавий ночний».

Звертає на себе увагу чітке усвідомлення земянами вінницькими й брацлавськими себе саме як громадян Поділля. Той факт, що, як пише О.Галецький, «через неувагу чи поспіх у королівській канцелярії», край Подільський був названий Підляшшям¹⁶, так роздратував їх і навіть спровокував скликання зборів, свідчить про високий ступінь організованості земського суспільства та його рішучість захищати свої права й свободи. Без сумніву, цей акт носить політичний характер. По-перше, збори були зроблені земянами – повноправними особами військового стану для того, щоб висловити своє ставлення до зміни політичного статусу своєї землі (воно виявилось негативним). По-друге, збори згідно вираженого ставлення намітили план діяльності й послідовно виконали його: здійснили інспекцію військових засобів й привели у готовність свої військові сили. По-третє, зібрання земян мало ніби-легітимний характер, тому що було скликане з приводу прибуття королівського універсалу, а рішення його були повідомлені воєводі й монархові.

Таким чином, маємо справу із цілком виразною політичною волею подільської шляхти, що виключає припущення про невідання українською шляхтою «у яку унію вона вступає» з одного боку, й про вчинене над нею насильство – з іншого. Так само, як рішення чинити опір «ляхам-псам», так й пізніша згода на інкорпорацію – були повністю свідомими й добровільними.

У зв'язку із цим насувається кілька спостережень щодо устрою й політичних традицій українських земель та їх впливу на події 1569 р. Дослідники вже звертали увагу на «законослухняність» української шляхти¹⁷. Дійсно, хоч наміри землян були найрішучішими, відчуття субординації й дисципліни не покинуло їх вони наполегливо просять воєводу приїхати або хоч дати виразну науку. Те ж саме стосується й ставлення до монарха: хоч недовіра до «ляхів» очевидна, однак сам Жигимонт Август – поза підозрами.

Друге спостереження: реакція подолян свідчить про досить значні відмінності у «політичній кондиції» Поділля й Волині. Якщо друга вже давно була налаштована на об'єднання із Польщею, тому рішення волинян про унію було «априорно» позитивним, то перше було рішуче проти й навіть готувалось до збройної боротьби.

Третє спостереження: зібрання вінницьких землян можна окреслити як «інституційне» поєднання політичних традицій двох епох. Його стихійність показує пов'язаність із віче; натомість організованість й звітність – вже свідчить про народження сеймику. Таким чином, виступаючи проти унії й об'єднання з Польщею, подоляни виразили свій протест через інституцію, що була серцевиною суспільно-політичної структури Польщі.

Підсумовуючи, можна ствердити, що успіх інкорпорації українських земель до Корони залежав від наступних факторів: 1) наскільки королю вдасться приборкати «загарбницькі апетити» поляків; 2) якщо королю вдасться упевнити українську шляхту, що їй не загрожуватиме «нашестья псів-ляхів» й видасть відповідний привілей; 3) згоди українських можновладців.

Якщо із (1) справи просувались успішно – на бік короля вже перейшли сенатори, то фактори (2) і (3) були невизначені. Очевидно тільки, що позиції шляхти й князів взаємоузалежнювались: прагнучи унії, волинська шляхта могла потягти за собою князів, а ті, в свою чергу – наказати шляхті подільській (і пізніше – київській) дати згоду на інкорпорацію. Наразі ж українські князі уникали прийняття рішення.

Ще 7 березня родич князя К.Острозького – краківський каштелян Мелецький пояснив королю, що київський воєвода «ні з якої іншої причини від'їхав, а тільки тому, що погане здоров'я має, але на все погодиться й учинить згідно обов'язку свого, коли йому ваша королівська милість накаже» (Д. – С. 165). До кінця призначеного строку прибуття на сейм король одержував від волинян листи, у яких вони пояснювали, чому не можуть прибути. Одні називали причиною хворобу, інші – що їм листи не під звичною печаткою прислано. «Однак, – заключає автор «Щоденника», – зрештою й тамті другі хворобою вимовились» (Д. – С. 252). Таке співпадіння хвороби «Божою милістю князя на Волині» К.Острозького й інших волинян – досить красномовне.

В числі тих, хто прислав подібні листи були, крім київського воєводи – луцький єпископ В.Вирбицький, волинський воєвода О.Чорторийський й підляшський воєвода Костецький: майже вся локальна еліта. Маючи дуже

солідний прецедент із О.Воловичем, король з самого початку вирішив не затягувати справи й постановив вирядити своїх представників, перед якими всі «хворі» мали присягнути, причому тим, «хо вимовився хворобою, й печаткою, король його милість хворобу не бере до уваги, бо вони згадали про печатку. Тому король над ними учинить езекуцію – посади й уряди кому іншому віддасть». А проти тих, хто б захотів учинити опір, король пообіцяв знайти засоби /Д. – С.253-254/.

5 квітня, згідно наміру, до сейму прибула литовська делегація у складі найвищих урядників. Жмудський староста Г.Ходкевич виступив з довгою промовою, у якій просив віддати Князівству Волинь й Підляшшя, доводячи, що ці землі здавна Литві належать й мешкають там тільки русини й литовці. Він навів також цікаві подробиці щодо свого від'їзду, ще раз наголосивши на тому, що монарх знав про наміри панів радних й навіть підшовхнув їх до виїзду, не допустивши до себе 27 лютого. А наступного дня, розповідав далі староста, коли литовці, виконуючи наказ короля, їхали до замку, їх майже на самому замковому мосту перестріли люблінський й львівський каштеляни Слупецький й Герборт й сказали, що поляки вже всі роз'їхались. Пояснюючи головну причину свого від'їзду, – наказ литовських й руських станів не заключати унії на основі старих актів – староста, між іншим, згадав про домовленість між панами радними й господарем, вчинену на з'їзді у Воїні, згідно якої, у разі неприйнятності польських позицій, литовці могли покинути сейм /Д. – (С. 258-265)/.

Як впливає з промови Г.Ходкевича, дії монарха виявились повною несподіванкою і для політиків, для всього суспільства. Але і польська сторона небагато заважила на розвиткові подій. Можна сказати, що всі досягнення Люблінського сейму стали результатом збігу обставин, що їх майстерно використав Жигимонд Август в інтересах створення єдиної держави. Це інша справа, що жертвою, яку монарх приніс на олтар ідеї, стало Велике Князівство Литовське. Але очевидно є те, що в тих умовах інакшого способу добитися об'єднання просто не було.

Незважаючи на обґрунтованість позиції литовських політиків і законність їх вимог, це вже не могло змінити ходу подій: з появою делегації Князівства король демонстративно покинув сейм /Д. – С. 258/, а у виданих того ж дня універсалах /Д. – Приложение – №60 – С. 712-715/ він зробив розпорядження щодо ходіння литовської монети й здійснення судочинства у Волині й Підляшші, згідно яких ці землі вже розглядались як складові частини Корони.

Сейм продовжив роботу вже після Пасхи. 13 квітня серед поляків був розповсюджений новий литовський проект унії, про який руський посол В. Оріховський сказав: «Бачимо добре, що маємо перед очима великий акт щодо унії. Литва просить» /Д. – С. 272/. Справді, литовці вже погоджувались і на привілей 1501 р., тільки б повернути втрачені землі. У листі від 9 квітня О.Волович так і написав до Р.Сангушка, прохаючи його не приїжджати до Любліна раніше, ніж пани радні побувають у короля й польського сейму в надії

«річпосполиту порятувати». «Я також мам надєю в Бозє, – пише підканцлер, – же ся поратует, вежде ничим иним, тилько єсли панове послове вдадут й становит усхотят унєю, от привилєю короля Александра видєчи отривованє тих земль»¹⁸.

Відразу звертає на себе увагу смиренність намірів й методів литовських політиків, що свідчить про слабкість їх позиції. Але, можливо, це було напускним, тому що поданий полякам проект мав «подвійне дно»: оскільки делегати на сейм не мали усіх повноважень, литовці пропонували скликати у Князівстві сеймики, на яких прийняти відповідні рішення – а вже потім знову зібратись й спокійно заключити унію¹⁹.

Порадившись, сенатори зрозуміли підступ панів радних й 14 квітня коронний маршалок І.Фірлей просив послів не допустити «до розірвання» сейму – як політики «свідомі людей і звичаїв», вони повинні розуміти, що це дасть литовцям можливість оголосити рішення актуального сейму недійсними /Д. – С. 278-279/.

Натомість не побачили сенатори «третього дна» пропозиції литовців й схилились до того, щоб скликати сеймики. Навіть король висловився у тому сенсі, щоб у Підляшші сеймики призначити, а у Волині – ні /Д. – С. 300-302/. Розкрив очі полякам і королю підляшський посол М.Буйно. На засданні 15 квітня від імені всіх підляшан він застеріг, що сеймиків ні у якому разі скликати не можна, тому що їх, власне, й не відбувається: приїдуть воєвода й староста з готовим документом до земянина, щоб підписав, а якщо той опирається, то вимушують силою. «Литовцям ні про що інше не йдеться, – пояснював посол, – тільки про Волинь й Підляшшя, щоб їх назад виторгувати. А тому, заради Бога, не дайте їм себе обманути» /Д. – С.290/.

Промова М.Буйна справила на послів таке враження, що 18 квітня вони просили сенаторів не допустити сеймиків, бо це означало б визнати, що у литовських та руських послів були обмежені повноваження, а це не відповідає дійсності. До того ж, сказав посольський маршалок, у литовців «не такі сеймики як у нас, бо там шляхта не їздить на них, а тільки воєвода, каштелян, староста приїдуть й посилають до шляхти, щоб підписали й печатки приклали, а якщо б не приклали, тоді києм загрожують. Отож ми вважаємо, що у тих сеймиках потреби не має»/Д. – С. 307-308/.

Звертає на себе увагу намагання маршалка С.Чарнковського підвести «правову базу» під дії польських політиків, так, наче коронне право зобов'язує й Литву. Ці спроби виглядають ще більш абсурдними (або цинічними), якщо пригадати, що насправді всі успіхи унії були досягнені позаправними (феодальними) методами – монарх, скориставшись своєю особистою владою над підданими Князівства, здійснив об'єднання, відкинувши свої правові зобов'язання. Й тільки той факт, що це нібито робилось ним «у коронних інтересах» (хоч це було далеко не так) «легітимізувало» польські претензії у очах польських політиків.

Не може не викликати здивування й діалектика маршалка: відкривши для себе, що у Литві устрій «не такий», він із спокійною совістю відмовляється

визнати за литовцями право користуватися «польськими свободами», до яких наче й намагається їх привести. Про це говорив полякам й М.Буйно: «Незважаючи на те, що привілей нам не вводиться в дію й жидівські ангарії не зняті з нас, будьте вашімилюсті певні, що ми брати вам. Ми не маємо сумніву, що ви допоможете звільнити нас від цього рабства литовського, бо ми заради свобод польських добровільно до вас приєднались. А волиняни, коли про це почують, швидше дадуть себе до цього привести й приєднаються теж, коли ми будемо вільні» /Д. – С. 290/.

Проте не від поляків залежало надання підляшанам й волинянам «польських свобод». Жигимонт Август неодноразово наголошував, що не може надати повного привілею на інкорпорацію цим землям доти, поки їх громадяни не присягнуть на вірність королю й короні. 7 березня король сказав, що причиною цього є побоювання, щоб цим не скористались ті, хто не схотів виконати наказу приїхати до Любліна /Д. – С. 157/. Ще точніше Жигимонт Август висловився 16 квітня: йому необхідно знати, хто приїхав, а хто – ні, для того, щоб конкретно затосувати покарання /Д. – (С. 303)/.

Таким чином, єдиним засобом здійснення інкорпорації й унії був особистий зв'язок короля з підданим: тільки «потягнувши» за цю «нитку» можна було змусити шляхтича присягнути. Щодо інших засобів (насилюницьких у тому числі), то ніхто на них всерйоз не розраховував. Навіть «твердолоба» партія Шафранця, незважаючи на войовничу риторику, швидко вгамовувалась як тільки мова заходила про податки. Слід віддати належне Жигимонту Августу – він добре вчився у самих же «екзекуціоністів»: донедавна вони користувались справою податків для досягнення своїх цілей, тепер сам король віртуозно оперував цим безвідмовним важелем для здійснення своєї політики.

Тим часом справа інкорпорації просувалась дуже повільно. Після присяги кількох підляшан й прохання двох міст прийняти їх до складу Корони, наслідувати їх приклад не виявив бажання більше ніхто. Ця обставина трактується дослідниками негативно – як свідчення страху русинів перед литовськими вельможами²⁰. Звичайно, відкидати цю обставину не можна: декілька разів підляшани висловлювали побоювання й просили взяти їх під захист. Також поширювались чутки про погрози панів радних, про розсилання ними «мобілізаційних» листів чи навіть про їх переговори з татарами.

Разом з тим, нерішучість волинян й підляшан можна розглядати позитивно: не їдуть до Любліна, але не їдуть й до Вільна; не слухають короля, але й не виконують розпорядження панів радних. Цілком ймовірно, що Жигимонт Август це так і сприймав, продовжуючи, наразі, перепідпорядковувати землі. Після вилучення їх з відання литовської канцелярії й суду, а також вирішення питання обігу литовської монети, король остаточно звільняє Волинь й Підляшшя «від влади литовської печатки» /Д. – (С. 304)/, скарбу й навіть наказує «малювати підляшанам хоругви» /Д. – С. 319, 330/.

Необхідно ще розрізнити ситуації у Волині й Підляшші. У останньому «литовський синдром» дійсно мав місце з тієї простої причини, що великими власниками у цій землі в основному були пани радні. Однак й король з ними не

дуже рахувався: першим позбувся своїх підляшських маєтків один з наймогутніших – підканцлер О.Волович. А 2 травня були позбавлені посад підляшський воєвода В.Тишкевич й каштелян Г.Тризна/Д. – С. 335/.

Інакше складались справи з Волинню. З того факту, що волиняни «всі як один» вимовились від присяги хворобою, О.Галецький чомусь робить висновок, що вони зволікали з приїздом до Любліна «під тиском панів литовських».²¹ Значно очевиднішою видається інша причина – досить пригадати, що першим на хворобу послався князь К.Острозький. Причому, на відміну від литовських панів радних, волинський князь у своєму листі до короля запевнив, що виконає його волю. Це справило на польський сейм настільки корисне враження, що посли постановили просити короля, щоб «позабирав посади згідно універсалів, за винятком пана воєводи київського, тому що він поводить ся інакше й говорить, що все готовий зробити, що йому король його милість накаже – тільки позбувся б тієї хвороби» /Д. – (С. 253)/.

4 квітня ідентичне запевнення зробив й Р.Сангушко у листі до короля.²² Якщо взяти до уваги, що ці двоє тоді були першими особами в Україні, то нічого дивного у тому, що й інші волиняни чинили так само – не було. 21 квітня громадяни Волині визначились остаточно й, запевнивши короля у своїй лояльності, просили призначити їм термін присягання/Д. – С. 319/. Зрозуміло, що й ставлення Жигимонта Августа до Волині й усієї України було інакшим – без прямого тиску й виконання вироків.

Ця різниця ясно демонструє вплив особливостей устрою земель на події інкорпорації. У Підляшші, безпосередньо прилягаючому до Литви й Білорусі, земельну верхівку складали майже виключно пани радні: вони не тільки володіли найбільшими маєтками, але й займали найважливіші посади й мали прибуткові відкупи. Це досить прямолінійно визначало суспільно-політичну ситуацію у землі: місцеві шляхетські угруповання однозначно негативно розглядали нетутешню верхівку й ставились вороже до будь-яких державних заходів як до «литовської неволі» й «жидівських ангарій».²³ Чудово розуміючи некорінність підляшської еліти, монарх чинив з її представниками як з особами приватними, знаючи, що ніякої підтримки з боку місцевого суспільства вони не одержать.²⁴

Прийнявши присягу від досить випадкових осіб, король створив прецедент, що давав підставу підляшській шляхті визнати свою належність до Корони без дозволу панів радних. Коли вже стало очевидним, що Вільно неспроможне організувати дієвого опору інкорпорації українських земель до Корони, монарх остаточно відмовляється від ідеї скликання локальних сеймів й на початку травня розсилає у Підляшшя універсали, наказуючи шляхті присягнути на вірність королю й Короні. Позбавивши посад підляшського воєводу й каштеляна, Жигимонт Август призначив на їх місця Кишку й Косинського, розпочавши акції покарання «зрадників» й нагородження «вірних». Нові підляшські «дикгнитари» одразу зайняли місце у сенаті після Мазовецького воєводства і як пише у листі від 4 травня кухмейстер Е.Крочевський до

М.Радзивілла, роблять це з такою втіхою, що годі було сподіватись.²⁵ Син Косинського одержав посаду земського писаря.

Як впливає з того самого листа, король встановив термін присяги всіх землевласників з їх маєв підляшських – до двох тижнів. Намагання литовців продовжити строк завершилися невдачею: Жигимонт Август заявив, що він нічим не може допомогти, бо те, що вже прийнято «у раді сенаторами й нунціями, завжди буває важко зрушити». Тому Е.Крочевський радить князеві потурбуватись про свій підляшський маєток Морди, щоб не виникло якихось ускладнень від того, що буде у відсутність його постановлено²⁶. Таким чином, процес розпочався – й зупинити позбавлення підляшських маєтків у литовських вельмож не було ніякої можливості – хіба що підкоритись й присягнути на вірність Короні.

На відміну від литовських вельмож, підляшська шляхта наказові короля підпорядковувалась одразу. 14 травня, тисячами з'їжджаючись до повітових містечок, вона присягла Короні у присутності уповноважених короля. Одноставність волевияву була такою, що навіть не довелося скласти списку небажаючих присягати²⁷.

Цікаво, що сам монарх скористався тут литовською політичною традицією («наволою»), щоб залучити підляшан до традиції польської («волі»). Парадоксально, але це добровільності й, головне – усвідомлення свого рішення кожним шляхтичем абсолютно не скасовувало. Тим більше, що навіть існувала правова норма, що пояснювала подібний чин: «Хоч я й був примушений, однак я виразив свою волю»²⁸.

Зовсім інакше було у Волині й Поділлі. Тут, за нечисленними винятками, еліта була місцева – з руських або зручених князівських родів – тісно зв'язана з локальним життям не тільки маєтними, але й політичними узами. Крім того, входячи до правлячого кола Великого Князівства Литовського, українські пани становили його периферійну й найменш впливову частину.²⁹ Пояснювалось це не тільки структурою держави, у якій українські землі займали нерівноправне становище, але й культурно-історичними різницями між Литвою й Україною. Це створювало передумови для того, щоб об'єднані спільною культурою й політичними інтересами шляхта й князі України утворили досить солідарні земські спільноти, у яких останні користувались дуже високим авторитетом.³⁰ Лист земян вінницьких яскраво свідчить про це: готові виступити збройно проти «ляхів-псів», вони, однак, увійдуть до їх держави, якщо «батько князь» накаже.

Неочікуване рішення господаря приєднати Волинь й Брацлавщину до Корони поставило українських князів у дуже складне становище. З одного боку, це відповідало прагненню волинського суспільства бути з Галицькою Україною у одній державі. З іншого – відривало Україну від Литви й Білорусі, з якими вона становила єдину річпосполиту понад два століття. Раптово українська еліта була поставлена перед необхідністю прийняття самостійного рішення. Ця проблема теж має два боки: з одного – князі повинні були підпорядковуватись наказові свого монарха, з іншого ж – цей наказ повністю

суперечив конституційним основам Великого Князівства Литовського – держави, громадянами якої вони були. Важливість рішення незмірно посилювалось відповідальністю князів перед українським суспільством – адже зрозуміло, що землянство, в кінцевому рахунку підпорядкується своїм провідникам. Враховуючи все це, ті три місяці, що українські князі роздумували – зовсім не здадуться занадто довгим строком.

Дуже ймовірно, що розуміючи особливість моменту, Жигимонт Август не вдався до прямого тиску на українських вельмож – тим більше, що вони самі запевняли його у своїй відданості. Протилежним було ставлення польських політиків: вони вимагали репресій волинянам аж до оголошення війни. Відбувалися на сеймі і інциденти «націоналістичного» характеру. Коли 4 квітня послам були передані листи волинян, у яких ті пояснювали свою відсутність, особливо обурих перших луцький єпископ Вирбицький й вони стали вимагати від короля, щоб той забрав у нього маєтки. Єпископа треба покарати тому, що «він не хотів приїхати й з його листа не видно, що хотів», а також, пояснювали послы, тому що «він є русином, бо до вашої королівської милості не написав листа латиною чи польською, а тільки руською мовою»/Д. – С. 257/.

Зрозуміло, що ці заяви й вимоги не мали більшого значення – зрештою, король й не звертав на них уваги. Однак, на прийнятті рішення українцями це, природно, впливало й не раз, очевидно, у них виникали сумніви щодо доцільності об'єднання в одній державі з таким народом як поляки. Тим не менше, з боку короля тиску на волинян й подолян не було (або він був мінімальним), тому їх рішення можна з певністю назвати свідомо орієнтованим й добровільним.

Вирішальну роль тут, найімовірніше, зіграло зрозуміння українською елітою структурної окремішності українських земель у складі Князівства. Ця окремішність покладала двоїстість становища князів: як верхівка земського суспільства, вони неминуче втягувались у сферу локальних інтересів, а входячи до складу литовської монархії, цим інтересам певною мірою були ворожі, солідаризуючись із «надземською» структурою, налаштованою на економічну експлуатацію залежних земель. Отже, перед кожним вельможею постала проблема вибору: або зберегти вірність Князівству й надалі користуватись всіма вигодами свого становища, або послухати монарха й, перейнявшись місцевими інтересами, очолити земські шляхетські спільноти, щоб гідно репрезентуватись в одній державі з таким братнім народом, як поляки.

Судячи з усього, немалий вплив на рішення князів зробив настрій волинського суспільства на унію. Адже відмовившись від інкорпорації, вельможні пани викликали б незадоволення землян й позбавились їх підтримки. А це в умовах «децентралізації», спричиненої реформами Жигимонта Августа, означало б втрату ними не тільки місцевого впливу, але й загальнодержавного: тенденція суспільно-політичного розвитку країн Центрально-Східної Європи у XVI ст. якраз й полягала у тому, що позиція «в центрі» забезпечувалась

підтримкою «на місцях»³¹. Тому легковажити своєю репутацією серед володимирських чи вінницьких земян аж ніяк не можна було.

Певну роль, безсумнівно, зіграли й мотиви «любові до рідного краю» й зростаючий на них «руський патріотизм». Більше орієнтованим на Вільно магнатам, зрозуміло було глибоко байдуже до спільної історичної пам'яті українців-русинів про Київ й минулу славу. Однак в нових умовах партикуляризації, коли виникла необхідність у культурно-історичній ідентифікації, українські князі раптово пригадали, що «вони є народ, що жодному народові на світі нічого наперед не дасть» /Д. – С. 381/, й це дало їм змогу відмежуватись як від Литви, так й Польщі, входячи до єдиної Речі Посполитої «яко рівні до рівних». Ось тут й необхідно наголосити, що не збережись у галицькому, волинському, подільському й київському суспільствах спільної історичної пам'яті – це було б неможливо.

Й все ж слід визнати, що всі ці явища були тільки наслідком «структурного конфлікту» між південними й північними землями Великого Князівства Литовського, а тому інкорпорацію України до Корони можна розглядати як наслідок реформ Жигимонта Августа й спричиненої ними перебудови держави, спрямованої на надання землям політичної автономії.

Після того, як підляшські громадяни присягли й інкорпорація Підляшшя до Корони була щасливо завершена, король вирішив, що настала черга Волині. Цьому передував невеликий конфлікт з поляками. 14 травня послы поставили вимогу, щоб король нарешті покарав неприбулих підляшан й волинян. 16 травня король Жигимонт Август звелів відповісти, що він дуже «жалостивий» з приводу їх неслухняності, а тому «буде брати уряди, титули й іншим давати». Складність, однак, полягає у тому, що «непогано було б знати, кому давати, бо ж ніхто не просить, а давати треба осілим, що там мешкають». Тому, якщо навіть хто й виявив бажання одержати посади у Підляшші й Волині, треба буде тримати там військо для їх безпеки. «Отже, – звернувся король до поляків, – звольте ваші милості радитись, як би дістати на це гроші» /Д. – С. 369-370/. Це відразу відбило у послів бажання займатись великою політикою, чого від них король й хотів: того ж дня у нього побували волинські послы з проханням продовжити термін прибуття на сейм, «щоб могли з'їхатись». Жигмонт Август погодився почекати до 23 травня/Д. – (С. 368-369), 373/.

20 травня Г.Ходкевич пише М.Радзивілу листа, в якому повідомляє, що волинянам визначено останній строк присягання й уже підготовлено універсали на конфіскацію маєтків. Якийсь пан Слушка «довго не хотів перебувати у цій тривозі» й присягнув. Далі підканцлер пише, що їхнього – панів радних – приїзду поляки більше чекати не хочуть й будуть дуже раді, якщо ми зовсім не приїдемо, бо певна річ, що й на нас конфіскація буде накладена».

Цей лист дає цікаве свідчення зовнішньополітичного аспекту унії. Г.Ходкевич пише, що турецьке військо, «крім того, що на Москву пішло», числом 70000, старанням королівського посла зупинилось недалеко Черкас. А турецький посол пан Страш (потурчений поляк – Д. – С. 354-355) постійно

знаходиться біля короля, готовий сприяти його починанням. Г.Ходкевич припускає, що «знать, це вже кілька років готувалось, щоб на цей час турки подивитись на унію приїхали».

Підканцлер сподівається, що віленський воєвода й сам з усього цього здогадається, що їх чекає. Тому його пропозицією є приїхати всім панам радним до Любліна, але порізню й не зустрічати один одного при в'їзді до міста, бо за ними слідкують. На завершення листа Г.Ходкевич зазначає, що інших новин й фактів «довірити паперові не наважився».³²

Як впливає з листа, саме погроза короля позбавити волинян маєтків змусила їх прибути на сейм й наслідувати приклад пана Слушки.³³ На користь цієї думки говорить й відображена у «Щоденнику» енергійність, з якою послы вимагали вчинення «екзекуції» над ними/Д. – С. 369,370,373/. Разом з тим, як було показано, король не дуже то й зважав на поляків, легко охолоджуючи їх запал. О.Галецький визнає, що у питанні інкорпорації Волині Жигимонт Август виразно відмежувався від польських політиків³⁴, а це означає, що він звернувся до українських князів безпосередньо – й ні литовці, ні поляки не мали до цього ніякого відношення.

Таким чином, справа інкорпорації вирішувалась між Жигимонтом Августом, як великим князем не тільки литовським, але й руським – і українськими князями, як політичною елітою України. Коли суверен визнав, що князі «дозріли» до позитивного рішення, то й наказав їм з'явитись до присяги. Як лояльні піддані вони виконали наказ й приїхали, але вже не як литовські вельможники чи «майже польські» магнати, а як провідники українського суспільства. Саме у цьому ключі слід розглядати події 23-24 травня.

Засідання сейму 23 травня розпочалось так, як завжди: король радився із сенаторами, а послы обговорювали різноманітні питання: про належність доходу з королівських маєтків, нові мита, фримарки тощо. В певний момент послів покликали до сенату «слухати присяг панів волинських». Спочатку волиняни пояснювали свою відсутність й просили короля не гніватись на них. А потім неочікувано зробили надзвичайно важливу заяву: «Якщо вони мають присягати, то Корона нехай теж присягне» /Д. – (С. 378-379)/.

Ця заява ясно засвідчує, що за три місяці роздумувань волинські політики піднесли до розуміння Волинської землі як «політичного тіла» (речіпосполитої) й, вимагаючи присяги від поляків, вимагали, по-суті, визнання своєї землі повноправним членом спільної Речі Посполитої. Отже, вдруге приїхавши на Люблінський сейм, волиняни запропонували таку концепцію об'єднання, реалізація котрої перетворювала Річ Посполиту на «триєдину» державу, що, без сумніву, вирішило б проблему стабільності цієї країни в майбутньому. Однак, поляки відкинули можливість і нереалізована «триєдина» Річ Посполита залишилась політичною утопією, що відроджувалась кожного наступного століття.³⁵

Сенатори порадилися і архієпископ Уханський дав таку відповідь: «Немає в цьому потреби, щоб ми вашим милостям присягли, бо ми беремо

ваших милостей до присяг своїх, що ними присягли Короні, як братів до всіх вольностей своїх беремо. Ми не хочемо мати ніких більших прав, ніж ваші милості, тому нам немає потреби (присягати), бо всілякого щастя спільно з вами уживати будемо, а нещастя – теж, яко з братією й членами вже коронними» /Д. – (С. 379)/.

Розбіжності сторін ґрунтувались на різних підходах до поняття «інкорпорації». Волиняни розуміють цей акт як «об'єднання у цілість», «злиття у єдине політичне тіло», виходячи з одного значення цього терміну³⁶. У цьому випадку сторони, що домовляються, дійсно повинні присягнути одна одній, щоб рівноправність їх була забезпечена у державно-правовому порядку.³⁷

Натомість поляки розуміли цей акт як «втілення», «включення до складу»³⁸. Ю.Бардах пише, що, починаючи з другої половини XIV ст. «корона – символ панування й державної незалежності – відокремлювалась від особи монарха й пов'язувалась з державою як з цілістю». Внаслідок цього Корона стає «втіленням держави та її прав незалежно від особи короля», а отже, «верховні права до областей належали державі – Короні Королівства Польського – а не королю»³⁹. З цієї точки зору архієпископ правий: полякам немає потреби присягати волинянам, оскільки останні «втілюються» до Корони, якій перші вже присягнули.

Разом з тим, як впливає з окреслення Ю.Бардаха, «Корона» у такому розумінні – символ держави, а отже – поняття абстрактне. Якщо взяти до уваги, що у XIV ст. творцем його виступила церква, настроєна антимонархічно, так і у 1569 р. дана інтерпретація походила з уст архієпископа, навряд чи прихильного до релігійно індиферентного короля.⁴⁰ Тим більше, світ абстракцій, та ще й з уст католицького ієрарха, у протестантських й православних волинян принаймі не викликав довіри. Очевидно, що й для них, як і для їх предків присяга абстрактній «Короні» на практиці тільки означала, що «кожен з Корони міг би вважати їх за своїх ленників». Саме так сказав Вітовт, розриваючи унію 1385/86 рр.⁴¹ Те, що волиняни все ж погодились на інкорпорацію – заслуга не служителя культу, як можна було б судити із «Щоденника», а – короля, котрий у «Привілеї Землі Волинській» зобов'язався всі права й свободи її громадян «непорушними тримати вічні часи».

Ретроспективно, можна, звичайно, закинути волинянам, що вони, погоджуючись на інкорпорацію, не наполягали на присязі поляків. У листі від 5 червня литовський підскарбій Я.Нарушевич пише М.Радзивілу, що литовці не допускають такої необачності як волиняни, що задовільнившись своїм безпосереднім впливом на редакцію привілею, «не добились взаємного зобов'язання через присягу з польського боку».⁴²

Скоріше всього, саме ця обставина й лягла в основу майбутніх потрясінь – але це вже зовсім інша історія, потребує окремого дослідження. Наразі ж, після виступу архієпископа слово від імені послів взяв маршалок С.Чарнковський й теж запевнив, що «рівний рівному завжди радий, а ми ваших милостей за рівних собі у всьому вважаємо», а тому «просимо, щоб ваші милості від обов'язку свого не відмовлялись, так як до цього дійшло за

справедливим декретом його королівської милості, який зволив повернути те, що здавна належало Короні».

Одразу ж й присягли: луцький єпископ Вирбицький, волинський маршалок Загоровський, а з ними – ще й 15 урядників й громадян/Д. – С. 375-378/. Як вже видно з персонального складу тих, що присягнули – це був лише вступ до інкорпорації. Основні події розгорнулись наступного дня – 24 травня.

Першим виступив староста луцький, брацлавський й вінницький Б.Корецький. Він сказав, що волиняни не приїхали на перший же виклик короля «не без причин». Перш за все, їх здивувала печатка, «що ніколи не прикладалась на жодних листах до нас». По-друге, «декотрі пани цієї держави Волинської (так!) захворіли», а тому замешкались, але як тільки прийшов наказ короля, вони одразу приїхали. Будучи слухняними, сказав староста, волиняни все ж просять, щоб король «не зволив вести» їх до присяги, бо вони вже присягли йому як князю великому литовському, а тому бояться, щоб це «не зашкодило сумлінню нашому».

Відповідь від імені короля дав польський підканцлер Ф.Красинський. Король, сказав він, був дуже здивований тим, що волиняни не приїхали, але так як вони пояснили свою відсутність й врешті прибули, то король залишився цим задоволений. «Бачучи, – продовжив підканцлер, – з привілеїв коронних, що держави ці – Волинська й Подільська – здавна Короні належали, король його милість, з обов'язку свого монаршого, до Корони їх повернути зволив». Тому, це є королівською волею, «щоб ваші милості присягли королю його милості, як королю польському, й Короні». Що ж стосується вагань волинян, то король вважає, що оскільки їх «повертають до Корони», то їм необхідна нова присяга.

На це Б.Корецький заявив, що вони охоче принесуть присягу, але просять, щоб й коронні сенатори й послі вчинили присягу волинянам, «бо це є слушна справа – хто кому присягає й до кого приєднується, щоб той теж присягнув, що його до себе бере». Як бачимо, з'явився ще один шанс для появи «триєдиної Речі Посполитої», але тут швидко підключились найвищі католицькі ієрархи й знову все зруйнували. Якщо їх аргументація виявилась достатньою для луцького єпископа, то князі явно не були задоволені й тоді виступив князь К.Вишневецький із знаменитою своєю промовою, так важливою для історії українсько-руського патріотизму.

«Найясніший й милостивий королю й пане наш милостивий! – мовив князь, – Панування вашої королівської милості над нами є від Бога всемогутнього, тому ми повинні, як це поштивим людям властиво, кожний наказ вашої королівської милості виконувати. Ми тільки просимо, щоб ваша королівська милість зволив пам'ятати своїх предків, як до предків наших ставились й у вольностях їх, як людей поштивих, зберігали й правила ними, як християнським володарям належить. Тому просимо, щоб у вольностях наших ми були збережені й тим поверненням наші вольності не були ушкоджені... Отже, ми заявляємо, що приєднуємось людьми вільними й щоб не були ми у привілеях своїх шляхетських принижені, тому що ми є народом поштивим й жодному народові на світі ні у чому не поступаємось й відчуваємо, що

жодному народові є рівні шляхетством. Більше того, у нас є князівські доми, котрі мають особливе своє покликання й мають привілеї роду свого: не радо б ми це бачили, якби гідності їх щось мало б шкодити й тому просимо, щоб вони у гідності своїй були збережені. Крім того, так як ми є різних релігій – й особливо Грецької, то щоб ми не були у цьому принижені й ніхто до іншої релігії не був змушуваний»/Д. – С.381-382/.

Після цього Б.Корецький одразу просив короля, щоб їм дозволено було присягати разом з панами радними литовськими, які вже їдуть до Любліна. Король, природно, не міг цього допустити: заблокувавшись з панами радними, українські князі знову могли звести нанівець справу унії. Відбулась нарада монарха із сенаторами й архієпископ знову взявся вмовляти князів присягти зараз. Ефект виступу був ніякий й тоді мусив втрутитись монарх, щоб особисто «дотиснути» українців. Для цього він скористався наявними у промові князя Вишневецького елементами українсько-руської окремішності й самосвідомості, надіючись своїми гарантіями остаточно відірвати князів-українців від панів радних Князівства.

Розпочав король з того, що сам Бог зобов'язує його оберігати своїх підданих у їх свободах, тому він «тільки правом й нічим іншим править, як це знають всі держави, над якими мене пан Бог поставити зволив». Що ж стосується повернення цих держав до Корони, продовжив Жигимонт Август, то вчинив це він «пристойно, побожно»: Волинь й Підляшшя потрапили до Литви тільки тому, що королівський рід правив там й предки його допустили до цього. Тепер же, коли відбувається «екзекуція» всім правам, то він уважає своїм обов'язком повернути їх до Корони. Але це, запевнив король, жодним чином не принижує волинян, «бо у мене ніколи такого не було, щоб одних мати нижчих від інших, якщо вони з народу лицарського походять». На закінчення король дав зрозуміти, що не вважає за доцільне відкладати присягу.

Дуже правдоподібно, що після таких запевнень Жигимонта Августа українські князі, так само як попереднього дня луцький єпископ після запевнень архієпископа, без зайвих затримок присягли б. Але все знову ледь не зіпсували польські послы, від імені яких виступив маршалок. Він повторив, що послы бажають бачити волинян у Короні рівними собі, а самі вони «жодної неволі на собі не чують, а тільки вольності й свободу, до якої й ваших милостей беремо». Взагалі, послы не розуміють, у чому затримка й просять короля, щоб ніякого зволікання не допустив й волинян до присяги привів.

Зайвим є казати, яке немиле враження справила на князів ця мова польського шляхтича, з якої випливало, що шляхта «бере» князів до своїх вольностей! З цієї причини волиняни завагались. «Потім було тихо, – пише автор «Щоденника», – до присяги ніхто не йшов». Коронний підскарбій спробував їх підштовхнути, але К.Вишневецький заявив: «Ми приїхали добровільно, тому нічого з примусу робити не будемо». А князь Острозький додав: «Я й без присяги на слово панові своєму у всьому вірю».

Сенатори взялись було переконувати волинян, але безрезультатно. Й тут, щоб врятувати справу, король був змушений вдатись до останнього свого

засобу. «Дайте ваші милості їм спокій, – сказав він «устами своїми» сенаторам, – не намовляйте їх, бо вільно їм присягати й вільно не присягати. Нічого тут не відбувається з неволі, а тільки з доброї волі. Якщо не хочуть, нехай від'їжджають, а я вчиню згідно права».

Ці спокійні слова відразу вибили ґрунт з-під ніг князів: тільки що князь Вишневецький відмовлявся присягати, а князь Острозький, апелюючи до господаря, виразно дав зрозуміти, що присягати державі, у якій шляхтич бере до своїх вольностей князя не буде, як раптом сам господар погрожує відібрати у них все, чим вони є! Це одразу скинуло князів з вершин українського суспільства на рівень приватних осіб, залежних від волі монарха. Вони не витримали й кинулись до короля «й перераховували домів своїх, предків своїх заслуги й свої теж; просили, щоб король його милість про них пам'ятав, що обіцяв їм ласку свою панську», вихваляли дім князя Чорторийського, що походження своє веде з роду князів литовських, а також пригадували послуги батька воєводи київського і його самого.

Жалюгідна сцена. Очевидно, король й сам був не радий такому приниженню князів на очах у поляків, однак був змушений вдатись до прямого тиску. Немає сумніву, що якби не зневажливий виступ референдарія, то цього вдалось би уникнути. Того ж дня воєвода волинський О.Чорторийський, воєвода київський В.Острозький, староста луцький, брацлавський й вінницький Б.Корецький й князь Вишневецький присягнули, вирішивши цим успіх інкорпорації Волині до Корони/Д. – С.382-385/.

У наступні дні, 25-28 травня король приймав присяги підляшан й волинян, причому бажаних було так багато, що довелось відкласти інші справи. 25 травня був розісланий «Універсал на повернення землі Волинської до Корони» /Д. – С.386/.

31 травня князь Р.Сангушко «віддав» королю кільканадцять знатних московітів-полонених й чотири гармати, здобуті на Улі. 1 червня жмудський староста Г.Ходкевич просив короля не примушувати князя Романа присягти у якості воєводи брацлавського й вінницького, бо ці землі здавна належали до Князівства. На це король відповів, що сенатори готові довести зворотнє, а тому він мусить з ними порадитись.

Власне кажучи, інкорпорація Східного Поділля була передвирішена: вже зробив присягу староста вінницький й брацлавський, а 25 травня його приклад наслідував брацлавський посол Іван Кушка, чого без дозволу «братеи своєї» він не міг зробити. Знаючи про стосунки між подільською шляхтою й воєводою, можна ствердити, що без згоди Р.Сангушка не обійшлося. А це значить, що він відмовився допомогти литовським панам радними у справі повернення Волині й Підляшшя до Корони, як просив його М.Радзивілл ще у березні. Згідно цього прохання, Р.Сангушко віддав королю трофеї, що мало послужити на користь панів радних, але на цьому все й закінчилось.

Подібно своїм волинським колегам, князь Роман став говорити про заслуги свого роду й свої власні, нагадуючи, що сам король може дати свідчення про його відданість – адже саме за воєнні звершення він призначив його до ради

литовської. З цього приводу, продовжував князь Роман, він має великий сумнів щодо необхідності присягати Короні, бо предки його «не тільки за себе, але й за нащадків своїх присягали Князівству Литовському». Однак, якщо король накаже – він готовий присягти, але не як воєвода, бо землю Подільську від Київської відривати не можна.

Король, підтвердивши свою високу думку про князя Романа, висловив задоволення з його дисциплінованості й запевнив у тому, що його вчинок цілком відповідає діянням його предків – вони теж виконали б наказ свого господаря. Наостанку Жигимонт Август пообіцяв залишити князя при його вольностях й свободах, посадах й гідностях, ні у чому не принижуючи.

Далі Р.Сангушко присягав. Йому прочитали текст присяги й піднесли золотий хрест архієпископа. Неочікувано, воєвода впав на коліна й попросив, щоб король, як помазаник Божий, поклав на нього руку й таким чином зняв з нього першу присягу, вчинену йому як великому князю литовському. Немало, мабуть, здивований король тим не менше, виконав це незвичне прохання й заспокоєний князь дав присягу, і як волинський землевласник, і як подільський воєвода, чим санкціонував інкорпорацію Вінничини й Брацлавщини до Корони/Д. –С.392-400/. Того ж дня Г.Ходкевич написав М.Радзивілу, що «нас все погане звідтам піткає, звідки ми тільки доброго сподівались».⁴³

28 травня польські послы ясно поставили вимогу приєднання землі Київської, нібито показавши при цьому «привілеї давні й вірогідні, що Київ й держава ця завжди належала до Корони й усі князі тамтешні присяги на вірність складали королю й Короні». Виходячи з цього, послы заявили, щоб король наказав князю Острозькому присяги «у раді коронній з уряду свого воєводського й засісти на місце, здавна йому належне» /Д. –С.387-388/.

Справа Києва виникла на сеймі не вперше. Ще 15 березня у королівському проекті унії, що тоді викликав обурення послів своєю про-литовською нібито налаштованістю/Д. – (С.192)/, поряд з констатацією інкорпорації Підляшшя й Волині, Україна-Русь (у тому числі й Київ) виразно відокремлюється від Литви з Білоруссю/Д. – Приложение – №46 – С.697/. Якщо пригадати, що для галицьких русинів єдність України-Русі була очевидною, то нічого дивного у такому підході не було: ще С.Оріховський, говорячи про нагальну необхідність захисту цієї країни від нападів «паганства татар», сприймав її як цілісність – від Перемишля до Києва.⁴⁴ Отже, ідея інкорпорації Києва мала свої історико-культурні передумови в усвідомленні єдності України-Русі й передумови військово-стратегічні – у розумінні необхідності організації єдиної системи оборони для Галичини, Волині, Поділля й Київщини.⁴⁵

Хоч із відповіді короля 13 травня наче й випливає, що це послы підняли питання про Київ/Д. – (С.367)/, – ініціатива інкорпорації виходила не від поляків. В листі від 28 травня Г.Ходкевич пише М.Радзивілу, що йому передали, «що деякі послы волинські, засівши з послами (польськими), радили, щоб король його милість, коли вже Волинь приєднана до Польщі, то щоб й Київ заодно, бо він не до Русі, а до Волині належить, й щоб воєвода київський негайно присягав й границі щоб по Німан були учинені».⁴⁶

Таким чином, подібно тому, як сама Волинь була інкорпорована з ініціативи галицьких русинів, так тепер волиняни тягли до Корони всю іншу Україну-Русь, наче для того, щоб об'єднати її у межах однієї держави. Й те, що Волинь виступає центром об'єднання – можливо було ремінісценцією колишньої могутності Волинського князівства, правителеві якого Київ присягав на вірність.⁴⁷

Підтвердження цьому знаходимо у листі Г.Ходкевича до М.Радзивілла від 31 травня.⁴⁸ Жмудський староста пише: волиняни заявили полякам, що Київ й Берестя їм належить, а особливо луцький суддя Гаврило Бокій виводить границі Волині по Нареві і Ясольді, говорячи, що Пинськ й Кобрин теж до Волині відносяться. Як можна судити із листа М.Нарушевича до М.Радзивілла від 11 червня, джерелом історичних відомостей Г.Бокія послужила «Хроніка» М.Кромера, підсунена йому поляками.⁴⁹ Ймовірнішим, однак, є те, що суддя й сам знав про це, бо Берестейсько-Дорогичинська земля колись дійсно входила до складу Волині.⁵⁰

Все це наочно показує, що суттєвим імпульсом для інкорпорації України до Корони було бажання української шляхти зберегти єдність своїх земель у складі нової держави. А це значить, що усвідомлення культурно-історичної єдності України-Русі ніколи не вигасало й саме воно зіграло важливу роль у об'єднанні всіх українських земель у границях Речі Посполитої. Навіть коли намагання волинян «повернути» Берестейщину не дали результату, й обидві частини колишнього Волинського князівства опинились у різних державах, берестейські громадяни все одно прагнули до єдності й вирішили зберегти її через унію Князівства з Короною. У листі від 5 червня М.Нарушевич пише до М.Радзивілла: «Послам повіту Берестейського братія наказала не вертатись додому без якої-небудь унії, додаючи, що не зхочуть поривати з братією своєю панами волинськими, між якими й панами підляшськими у самій середині сидять. Якщо так й з інших повітів замислили відриватись від тієї нещасної батьківщини своєї, то не знаю – з чим вона залишиться!»⁵¹

Підштовхнені волинянами поляки взялись приєднувати Київ. Однак з історичною аргументацією, яка б «обгрунтувала» законність повернення цієї землі до Корони, було ще гірше, ніж у випадку Волині й Брацлавщини. Як не шукали, але нічого суттєвішого за анабасиси польських королів у XI ст. не знайшли. Тоді на сеймі з'являється «Лист лікаря, посланника великого князя руського Володимира, на дванадцяти мідних таблицях літерами й мовою старою руською вибитий», що нібито знайдений у монастирі Св. Спаса коло Старого Самбора й кирилицею транслітерований. Ця фальшивка, споряджена А.Колодинським, С.Будним й С.Будзинським⁵² ще більше впевнила поляків у «законності» їх прав на Київ. А останню крапку поставив віднайдений М.Кромером лист київського князя Володимира Ягайлові даний у 1388 р.⁵³

1 червня перемишльський суддя В.Оріховський вже з певністю говорить про Київ як про «споконвічну коронну землю» й вимагає його інкорпорації. «Ми прислухались до присяги пана воєводи київського, – сказав суддя, – й він присягав тільки з маєтностей, а не з посади воєводи київського». А не звернули

вони на це увагу тому – й тут посол сказав дуже знаменні слова – що «не знали й не мали достатніх доказів належності Києва до Польщі»!/Д. – С.393/. Отже, фальшивий «лист лікаря» й випадковий «хомагіум» з XIV ст. виявились достаніми «правдивими документами», щоб упевнити послів у законності інкорпорації древнього міста й землі. Король й сенатори, однак, так легко «упевнитись» не могли й декілька разів справа відкладалась/Д. – С.395,396,400/.

Вирішальний вплив, слід думати, справила позиція двох перших осіб України – Р.Сангушка й К.Острозького. 1 червня перед своєю присягою князь Роман неочікувано просив короля «не одлучати свого воєводства від Київщини». Одержавши таку підтримку, волиняни посилили агітацію й наступного дня послали постановили просити короля й сенаторів приєднати Київ. «Самі волиняни говорять, – пише автор «Щоденника», – що становище Волині без Києва буде поганим, тому що, по-перше, литовцям будуть залишені ворота, через які вони із злісності й помсти будуть водити до Волині скіфів, як це робили й раніше. По-друге, Московський дуже охочий окупувати Київ, як давню метрополію Русі. Крім того, якщо він залишиться у володінні литовців, неможливо буде його захистити. До того ж, річпосполита ще тому повинна взяти Київ, бо як він залишиться у Литви, то їм легко буде заколотити робити» /Д. – С.401/.

Звичайно, філіпіки проти литовців тут є явним перебільшенням (а можливо, додані від поляків) – у всьому ж іншому аргументація волинян є слушною й відображає найболючішу їх проблему (бо ж конфлікти з галичанами, думається, відійшли у минуле) – напади татар – «скіфів». У останні роки, коли сили Князівства були зосереджені на північно-східних кордонах, Україна взагалі залишилась беззахисною: замки були у фатальному стані, а всі ресурси йшли на війну з Московією. Тепер же, сподіваючись на допомогу Корони й маючи змогу спільно діяти з галичанами й подолянами, волиняни просто не могли допустити, що розірвуться зв'язки з Київщиною й створити єдиної системи оборони не вдасться – байдужа до своїх південних кордонів Литва й надалі не дбатиме про їх захист й тоді Київщина дійсно залишиться для татар «воротами».

Очевидними були й апетити на Київ московського князя. Їх задоволення не бажав ніхто: ні самі кияни, ні волиняни, ні литовці, ні поляки. І якщо слабкість Литви була перебільшена, то у принципі, волиняни були праві: розбіжність інтересів між Литвою й Київщиною з часом могла поглиблюватись й Вільно тоді не дуже дбатиме про захист столиці України-Руси від зазіхань «третього Риму».

Всі ці рації здались послам переконливими й 3 червня вони просили короля «приєднати до Корони Київ з округою, як провінцію, що у давнину платила данину Короні й князі котрої присягали на вірність Короні». Жигимонт Август відповів, що мусить порадитись з сенаторами – ті, однак, у присутності послів висловлюватись не захотіли. Але пояси вперлись, що вони бажать чути, як

сенатори розуміють це питання. Найдивнішим є те, що король дозволив їм залишитись, чого раніше не бувало.

Тут виявилось, що присутність послів не була зайвою, бо між сенаторами існували глибокі розбіжності. Церковні ієрархи, більшість воєвод й майже всі каштеляни вважали, що Київ слід приєднати. Краківські єпископ й воєвода, сандомирський воєвода й сандецький каштелян були протилежної думки: Київ не слід відокремлювати від Литви тому, що Корона не в змозі послати туди багато війська. Нехай литовці, говорили вони, із свого скарбу влаштовують й захищають цю землю – як дотепер вони й робили. До того ж, якщо поляки візьмуть Київ, то їм доведеться сплачувати данину «скіфам», тож чи не краще, щоб це й надалі робили литовці? Так як обмін думками проходив надто емоційно, то король відклав питання.

Дебати продовжились 4 червня й послы, перед тим як піднятися до сенату, вирішили вибачитись перед сенаторами за свою «імпертиненцію». Однак позиція їх залишилась незмінною й навіть зміцнилась ще одним аргументом: тепер вони бачили Київ «ворітьми» до всієї Речі Посполитої, які послужать й перепорою для ворожих вторгнень й спостережним постом. Щоб добитись свого, вони постановили просити короля, щоб він «зволив оголосити речіпосполитій свою думку про цю справу, так як його милість робив це у багатьох інших випадках, наприклад, коли повертав Волинь й Підляшшя».

В сенаті маршалок щось довго й плутано говорив, чого писар навіть не зміг записати. Лише на закінчення С.Чарнковський закликав короля приєднати Київ, що у давнину належав королівству як «метрополія Руська».⁵⁴ Це окреслення Києва («метрополія» означає «головне місто», «місто-колонізатор») ясно показує, що послы розуміли – без Києва Польща не буде по-справжньому володіти Україною.

Після цього сенатори довго й запекло дискутували, поки монарх не встановив тиші й, згідно бажання послів, «оголосив свою волю». Головним аргументом на користь інкорпорації Жигимонт Август вважав не воєнно-стратегічні рації, а те, що «для утримання влади над литовцями» необхідно «оточити їх довкола своїми укріпленнями й володіннями». Інакше кажучи, король у приєднанні Києва, побачив черговий «ступінь» до утворення єдиної Речі Посполитої.

Незважаючи на всі намагання короля схилити литовців до унії (ще 26 квітня до Князівства (у т.ч. й до Київщини) були розіслані листи, в яких господар наказував скликати сеймики й обрати послів «ку сконченю унеи»⁵⁵), справа ця застигла на місці. Тепер же король вирішив скористатись неочікувано виниклою ідеєю інкорпорації ще однієї своєї держави для того, щоб наблизитись до своєї заповітної мрії – утворити єдину Річ Посполиту. Адже, з цієї точки зору немає різниці, до кого належить Волинь й Київ – до Князівства чи Корони, адже всі держави Жигимонта Августа становитимуть одне «політичне тіло». Тому головною турботою короля було забезпечення його стабільності й довготривалості, а не сприяння інтересам Польщі.

Й тут найбільш проникливі сенатори зрозуміли, що не про Корону королю йдеться: якщо інкорпорація Волині й Підляшшя, в силу їх залюдненості й впорядкованості у цілому відповідала «національним інтересам» Польщі, то приєднання Київщини з її берзкрайністю, відкритістю й буйством «політичного життя» – вже було не набутком, а проблемою.

Легко зрозуміти церковників: їхній ентузіазм щодо приєднання України випливає з того, що вони були «громадянами Риму», а тому нові території – це поширення влади Риму, можливості для місіонерської діяльності, нові парафії тощо. Більшість воєвод, каштеляни й загал шляхти теж виступили тут не як «політики», а як «феодала», для яких нові землі – завжди радість. Вони не раз дякували королю за те, що «без крові» приєднав до Корони Волинь й Підляшшя й коли неочікувано – й «задурно» – прямо в руки до них йде неозора Київщина, то це зовсім засліпило «народ політичний» й він ухопився за цей дарунок, забувши й думати про наслідки.⁵⁶

Тільки краківські політики – єпископ Падневський й воєвода Мишковський, та дехто інший, зрозуміли, за окресленням М.Грушевського «всю небезпечність сього набутку» й відчули, що король тільки скористався Короною для досягнення своєї мети й що «польські інтереси» це найменше, що його цікавило.

Після того, як Жигимонт Август приєднав Київщину, й наказав київському воєводі присягнути, С.Мишковський «виступив з фурією» й заявив, що він ніколи не хотів такої унії й не радив «приєднувати по частинам володіння». А потім єхидно додав, що нехай вже тоді унія взагалі здійснюється таким чином, «бо ж ми маємо такі самі привілеї не тільки на Київ, але й на Вільну, Троки та все інше».

Відповідь дав найповажніший – архієпископ Уханський. Він сказав, що рішення короля є вірним й не підлягає зміні, «бо цього бажає сама річпосполита». Його підтримали інші сенатори й король, вважаючи проблему вичерпаною, покинув сенат.

Далі автор «Щоденника» занотував, що все це було прийнято «з великою радістю», так що «деякі плакали». А на воєводу Мишковського «всі присутні були такі розлючені, що ледь втримались, щоб не плювати на нього, литовським уповноваженим злісно обзиваючи»/Д. – С.401-406/. Це доводить, що воєвода всупереч своїм намірам виявився пророком, тому що пророцтва у формі передбачення несвідомо виявляють суттєві риси народу, викликаючи цим його гнів.⁵⁷

6 червня, згідно наказу короля, київський воєвода В.-К.Острозький присягнув королю й Короні й зайняв місце у сенаті після берестейського воєводи/Д. – (С.407)/. Цього ж дня був виданий «Привілей на повернення Князівства Київського до Корони Польської»⁵⁸. Так з формального боку завершилась інкорпорація українських земель до Королівства Польського й розпочалась нова епоха у історії України-Руси.

¹ Halecki O. Przyłączenie. – S.22. Pr.1.

² Наскільки це була серйозна проблема, можна судити з виступу руських послів Оріховського і Скотницького на Варшавському сеймі 1563-1564 рр. Вони розповіли сеймові про становище, що склалось у Русі Галицькій: «Унію або сусідство з Литвою погані мають, грунти коронні гвалтом загарбують, селяни до них втікають, їх не видають, і взагалі ті кріпаки своїх панів обкрадають, палять, топлять, худобу забирають; на наших конях бачимо їх, як роз'їжджають, в одязі нашому ходять; зганяють нас із маєтків наших, як молоді вовки і якщо заключати з ними таку унію, з якої не матимемо справедливості, тоді на неї не дозволяємо (Цит. за: Коялович М. Предисловіе//Дневник Люблинского сейма 1569 г. – С.V, Пр.1).

³ М.Коялович доводить, що ним був галицький русин (Коялович М. Предисловіе//Дневник Люблинского сейма 1569 г. – С.V, Пр.1).

⁴ Дослівно: «неявка до суду за викликом». М.Грушевський переконаний, що ідея інкорпорації Волині й Підляшшя виникла на засіданнях коронного сейму ще до 1 березня (Історія України-Руси. – Т.4. – С.395). Однак, як свідчать матеріали сейму, польські політики дійсно розгубились і якби не втручання короля, Люблінський сейм 1569 р. на цьому б і закінчився. До того ж, у «Щоденнику» чітко відображений процес становлення плану інкорпорації й вирішальна роль короля у ньому – безсумнівна.

⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – С.400. Цікаво, що американський дослідник Я.Пеленський вбачає у діях польських політиків «політичну тверезість» (Peleński J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569r.//Przegląd Historyczny. – Т.65. – 1974. – Z.2. – S.246).

Насправді, дійсно тверезих політиків нараховувалось одиниці й королю доводилось буквально «виловлювати» раціональні ідеї з хаосу полум'яних закликів серед хапань за шаблі.

⁶ «Лист короля, в якому пояснюється прийняття ним за згодою сейму рішення».

⁷ Див., напр.: Коялович М. Люблинская уния. – С.45.

⁸ Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 83.

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – С.399.

¹⁰ Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 83.

¹¹ AS. – Т. 7. – №260. – S. 320-321.

¹² Пересічний шлюб між представниками родів Сангушків і Ходкевичів скидається на міждержавний трактат і патронуючий йому Микола Радзивілл урочисто заявляє, що дізнавшись про «упрейму а склонную прихильность» князя Романа Сангушка «ку дому» князя Григорія Ходкевича «вчинили єсмо достаточное постановление около взята в малженство за князя Романа дочки его милости пана воеводи Киевского, панни Александри» (AS. – Т. 7. – №38. – S. 32).

¹³ Думка про наявність різного роду відмінностей між Литвою й Білоруссю з одного боку й Україною з іншого здавна побутує у літературі предмету. М. Любавський відмічає, що призначення князя К.Острозького у 1522 р. на Троцьке воєводство викликало опір литовців (Любавский М. К вопросу об ограничении политических прав православных князей, панов и шляхты в Великом Княжестве Литовском. – М., 1909. – С.13,14). Польський дослідник Я.Якубовський, відзначивши, що ще М.Стрийковський до «Русі Литовської» зараховував Волинь, Київ, Мстислав, Вітебськ, Полоцьк, а Мінськ, Новогородек і Берестя включав до «власне Литви», пише: «Якщо поминути Русь Південну й Підляшшя, то та частина Великого Князівства, що залишилась, виступить перед нами як однорідна країна з політико-національної точки зору» (Jakubowski J. Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed unią Lubelską. – Warszawa, 1912. – S.24. Pr.4). М. Максимейко зауважує, що «Південна Русь» тяжіла до Польщі тому, що Литва не могла достатньо забезпечити її оборону від Кримського ханства (Максимейко Н. Вказ. праця. – С.159). І.Лаппо

робить висновок, що адміністративна реформа 60-х рр. XVI ст. не стосувалась «Південної Русі» (Лаппо И. Великое Княжество Литовское. – С.60). Г.Ловмянський відмічає існування «природного кордону» по Свислочі, Нареві, Прип'яті й Середньому Дніпрі, який «утруднював Литві здійснення влади над Україною». На думку історика, «в структурі литовської держави існував органічний дефект, виправити якого литовці не змогли і який раніше чи пізніше міг привести Литву до розпаду» (Łowmiański H. Studia. – S.397-398, 400-401). Нарешті, український дослідник Ф.Сисин зазначає, що між Білоруссю і Україною до Люблінської унії 1569 р. відмінності проявлялись у тому, що білорусинів називали «литва», а українців – «русь» лише зрідка, а після унії це стало загальним правилом (Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в створенні модерної української нації//Український історичний журнал. – 1995. – №4. – С.69).

¹⁴ Вміщений також у: Akta poselskie i korespondencye F.Krasińskiego 1558-1576//Biblioteka ordynacyi Krasińskich. – Warszawa, 1872. – №69. – S.98-102.

¹⁵ AS. – Т. 7. – №262. – S. 323-324.

¹⁶ Halecki O. Przyłączenie. – S.89.

¹⁷ Коялович М. Люблинская уния. – С.58.

¹⁸ AS. – Т. 7. – №263. – S. 325.

¹⁹ Akta poselskie. – №69. – S.98-102.

²⁰ Див., напр.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – С.403.

²¹ Halecki O. Przyłączenie. – S.107.

²² Князь пише, що з наказу короля виїхав до Любліна, і доїхав до свого дому, але «ми того не допустило на сей час неспособность здоровья моего, на которое я з воли Божье зле маю, а ку тому ижим тих дел, на Уле взятих, которие вашей королевской милости оказати маю, зараз з собою не мог завести, для зное дороги й недостаток коней; для того прошу вашу королевску милост, аби ми то жадное неласки вашей милости господарской моего не несло: вежде скоро ми ся на здоровью моем поелпшает, й скоро тие дела, которие есть недалеко одищу, не омешкам ку вашей королевской милости весполук з вязнями й дели бити» (Акты ЮЗР. – Т.1. – №152. – С.109).

²³ Про особливості устрою Підляшшя є праця: Baranowski I. Podlasie w przedzeniu Unii Lubelskiej//РН. – 1909. – R.7. Інший польський дослідник А.Вавжинчик констатує існування напруженостей у стосунках литовських панів радних з підляською шляхтою (Wawrczyńczyk A. Rozwój wielkiej własności na Podlasiu. – Warszawa, 1951). Зрештою, у листі від 13 березня М.Радзивілл пише до Р.Сангушка, що підляські послы (Косинський і «неякий Буйно») присягли «над ведомость нашу, панов рад» (AS. – Т. 7. – №260. – S. 320-321).

²⁴ Цікаво, що в цей самий час війт і міщани містечка Рожища Луцького повіту відмовились видати утікачів – підданих підканцлера О.Воловича (Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. Зб. документів і матеріалів/Упоряд. Г. Боряк та ін. – К., 1993. – №2. – С.33-34). Очевидно, у Волині вже було відомо про позбавлення підканцлера підляшських маєтків.

²⁵ АСДР. – №20. – С.35.

²⁶ Там само. – С.35-36.

²⁷ Halecki O. Przyłączenie. – S.139-140.

²⁸ Дигесты Юстиниана/Пер. И. Петерского. – М., 1984. – С.85, Пр. до п.4.

²⁹ Досить згадати, що тільки шляхом прямої конфронтації, яка вилилась у Свидригайлові війни українські князі добились участі у владі (Łowmiański H. Studia. – S.356-359).

³⁰ Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 100-105.

³¹ Mączak A. Renesansowe państwo. – S.33.

³² АСДР. – №21. – С.36-37.

³³ Пор.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – С.403; Любавский М. Литовско-русский сейм. – С.832.

³⁴ Halecki O. Przyłączenie. – S.156.

³⁵ Я.Пеленський переконаний, що «триалістична концепція» Речі Посполитої взагалі не висувалась і це з причини відсутності в українських політиків власної політичної позиції. Історик виходить з того, що у привілеях, одержаних українськими землями, не говориться «народ руський», натомість у акті унії згадано і про «литовський», і про «руський» народи. Однак, якщо звернутись до «Щоденника», то стане зрозумілим, що українські політики, вимагаючи зустрічної присяги, вже розуміли свої землі як «речі посполиті», що відповідає «триалістичній концепції». На жаль, думка Я.Пеленського, як видається, починає утверджуватись у літературі (Див.: Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії//Київська Старовина. – 1993. – №3. – С.81-82; Історія України: нове бачення: У 2 Т./Під ред. В.Смоля. – К., 1995. – С.141).

³⁶ Див.: Лосев А. Знак. Символ. Миф. – М., 1982. – С.251; Пиголкин А. Систематизация законодательства//Юридический энциклопедический словарь. – М., 1984. – С.329.

³⁷ Українські послы були представниками земельних шляхетських корпорацій, а отже мали повноваження укладати угоди від імені «народу політичного» відповідних територій, який вже дав згоду на унію на повітових сеймиках 1568 р. Отже, цілком логічним є те, що відокремлені від Великого Князівства згідно волі монарха, послы від Волині намагались виконати наказ шляхти й укласти угоду про унію, що вимагало зустрічної присяги поляків. Таким чином, волинська шляхта розуміла Волинську землю як «політичне тіло» («річ посполиту»), а тому й «відірвана» від Князівства намагалась заключити з Короною рівноправний договір. Німецький дослідник К.Лампрехт називає феодалів окремої території «напівдержавною владою», яка має повноваження «давати поради» монархові й «виражати згоду на пропоновані ним заходи» (Лампрехт К. История германского народа: В 2 Т. – М., 1895. – Т.2. – С.547-548). Звідси можна зробити висновок, що присягання українських князів, здійснене на умовах поляків, відбулося лише з волі Жигимонта Августа.

³⁸ Bardach J. Historia państwa i prawa Polski do połowy XV w. – Warszawa, 1957. – S.389.

³⁹ Ibid. – S.388.

⁴⁰ Ще видатний німецький історик Л.Ранке відмічав, що хоч Жигимонт Август був католиком, він не вважав за політично доцільне боротися з переконаннями, котрі «так могутньо оволодівали умами» (Ранке Л. Римские папы, их государство и церковь в XV и XVI ст. – СПб., 1847. – Кн. 5-6. – С.5).

⁴¹ Łowmiański H. Wcielenie Litwy do Polski w 1386 r.//Ateneum Wileńskie. – R.12. – 1937. – S.79-80.

⁴² АСДР. – №24. – С.41.

⁴³ Там само. – №23. – С.38.

⁴⁴ Українська література XIV-XVI ст. – С.143-144.

⁴⁵ Пор.: Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 62. Див. також: Natanson-Leskij J. Dzieje granicy wschodniej Rzeczy Pospolitej. – Lwów – Warszawa, 1922. – S.116 i n.

⁴⁶ АСДР. – №22. – С.38.

⁴⁷ М. Грушевський дотримується протилежної думки (Історія України-Руси. – Т.4. – С.405, Пр.2)

⁴⁸ АСДР. – №23. – С.38.

⁴⁹ Там само. – №26. – С.44.

⁵⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1992. –Т.2. – С.369-372.

⁵¹ АСДР. – №24. – С.40.

⁵² Детальніше про історію цієї фальшивки див. працю: Brückner A. *Dzieje kultury Polskiej*. – Kraków, 1930. – Т.2. – S.366.

⁵³ Грушевський М. Історія України-Руси. – С.406-407. Взагалі, вся література предмету погоджується з тим, що «історичне обґрунтування» «прав» Польщі на Київщину більш, ніж відносне. Але тут, очевидно, слід погодитись з Я.Пеленським, що поляки використали середньовічний принцип «сила породжує право» (Peleński J. *Op.cit.* – S.254) Пор. У І.Гревса: «За феодализму боротьба – сильніша за союз, сила – важливіша за право; життя набагато більше підкорюється звичаям, ніж установам, особистій чи груповій ініціативі – ніж загальному законові.... війна не тільки єдина дійсна форма охорони угод і прав, але й засіб закріплення привілеїв, досягнених їх порушенням» (Гревс И. *Феодализм//Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. – СПб., 1902. – Т.70. – С.519-520). Також у Кодексі Юстиніана є положення: «Свобода є єдиною здатністю кожного робити те, що він хоче, якщо це не заборонено силою чи правом» (Дигесты Юстиниана. – V, 4. – С.35).

⁵⁴ Цікаво, що у російському перекладі Київ названо «матерью городов русских» (Д. – С.401).

⁵⁵ Любавский М. Литовско-русский сейм. – Приложение. – №78. – С.220-225.

⁵⁶ Пор.: Дашкевич Н. Люблинская уния и ее последствия//*Университетские известия*. – Т.25. – 1885. – №1. – С.24. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – С.408-411; Halecki O. *Dzieje Unii*. – S.340-342.

⁵⁷ Новгородський підсудок Ф.Євлашевський чомусь приписав воєводі С.Мишковському головну роль у «відірванні» українських земель (*Pamiętnik Teodora Jewłaszewskiego*. – S.17).

⁵⁸ Як встановив О.Галецький, у: *Volumina Legum*. – S.87 вказано помилкову дату – 5 червня/ (Halecki O. *Przyłączenie*. – S.341).

Глава VIII

Завершення сейму і утворення єдиної Речі Посполитої. Українські землі у суспільно- політичній структурі держави

Незважаючи на всю епохальність змін, здійснюваних на сеймі, у самому Великому Князівстві Литовському цього якось не відчувалось. Хоч підляшани говорили про військові приготування литовців, про їх переговори з Кримським ханством, а волиняни нагадували про «підступність» колишніх співгромадян та їх «схильність до заколотів», у Литві, Жемайтії, Аукштайтії й Білорусі все залишалось спокійним. Про ситуацію у країні можна судити з листа Г.Ходкевича до М.Радзивілла від 6 червня. В суботу король «відсудив Київ до Польщі» пише жмудський староста, а «між нашими більша половина наші справи й потреби Речі Посполитої затирають»¹. Отже, «більша половина» – тобто земські послы і частина панів радних – не підтримали «патріотичних починань» Радзивілла, Ходкевича і Воловича, хоч і палкими прихильниками унії ці послы пани радні не були.

Новгородський підсудок Ф.Євлашевський у своїх спогадах пише, що на сеймі «землі Київська, Волинська і Подільська присуджені Короні записами, приєднані до неї були. Так насправді не одразу, але відриваючи від Литви по одній землі, як про це свідчать видані їм привілеї. У підляшському найпершою є дата або, швидше, відірвання, а саме 5 березня, а 26 травня – Волинь. Земля Київська утрималась дещо довше»². З цього свідчення випливає, що серед нижчого урядництва і пересічної шляхти було відчуття «несправедливості» діянь господаря (тим більше, що так кажуть пани радні), однак це не мало якихось практичних наслідків чи навіть помітного резонансу –про приєднання українських земель підсудок дізнається з привілеїв, копії яких, очевидно, були у судді.

Це можна пояснити наступними аргументами:

- 1)»відірвання» України мало зачіпляло інтереси литовців і білорусинів;
- 2)попри всю «несправделивість», це було діяння господаря, а отже легітимність його не викликала сумніву у загалу шляхти;
- 3)українці пішли на інкорпорацію із своєї волі;
- 4)самі литовці й білорусини хотіли унії, а тому перехід України до Корони не викликав у них засудження.

Підсумовуючи, можна ствердити, що «широкі маси» литовсько-білоруського суспільства до всієї справи унії залишились байдужими й діяли в руслі своєї політичної традиції: як пани радні підпишуть унію, то нехай буде, а ні – то ні (втім, це цілком стосується й українців).

За три місяці, що минули з часу від'їзду панів радних з Любліна, про саму унію на сеймі, власне кажучи, й не згадувалось: король мовчав, а політики, зайняті інкорпорацією, наче й забули для чого зібрались. Дехто з литовських вельмож й не покидали надовго Любліна, змушені до цього маєтними

інтересами. Найвідоміший з них – підканцлер О.Волович вже відчув на собі наслідки інкорпорації: за відмову присягнути король позбавив його підляшських староств/Д. –С.185,319/.

26 травня «пан Остафій» (так його звать учасники подій) з'являється на сеймі знову, але із значно зміненими поглядами. Він сказав королю, що дуже прагнув здійснення цього «хвалигідного об'єднання», але оскільки йому «не годилось без інших панів радних нічого робити», то він нічого й не робив. Тепер же, слухаючи наказу короля, пан Остафій готовий присягнути із своїх маєтностей у Підляшші й Волині, але не як литовський вельможа, а як приватна особа/Д. –С.386-387/.

На цю зміну заважила, без сумніву, поведінка українських князів. Виконавши наказ короля щодо присяги Короні, вони спричинили фактичний розкол Князівства й це змусило віленських політиків подивитись на події іншими очима. «Наскільки я все це розумію, – пише М.Нарушевич до М.Радзивілла у листі від 11 червня, – вже стосовно підляшан не маючи сумніву, що самі прагнули цього відірвання, але й по панах волинянах теж бачу, що так вже великого гвалту не зазнали, але самі поспішили до цього й тепер немає гірших прокурорів проти Литви як пани волиняни».³

Якщо раніше інкорпорація бачилась панам радними актом несправедливості, що його господар здійснює на користь Корони, то після відриву Києва вони зрозуміли, що Жигимонтові Августу йдеться про щось більше, ніж «коронні інтереси» й він дійсно може подібним чином інкорпорувати й усі інші землі Князівства аж до Вільна й Троку. Як іронізував краківський воєвода, на це знайшлися б привілеї й ніхто б з громадян цьому особливо й не опирався б. Приєднанням Києва король дійсно загнав литовців у глухий кут, тому їм нічого не лишалось, як поквартитись заключити унію й вступити до спільної держави хоч обкраяною, але суверенною державою.

З іншого боку, таке розгортання подій яскраво висвітлює особливості устроєвої структури Великого Князівства Литовського. Коли «відривались» українські землі, литовські політики хоч й обурювались, ні до чого дієвого не вдалось – подібно як й у захисті цих земель від вторгнень. Зате як тільки з'явилась хоч гіпотетична можливість втрати власне литовських земель – вони відразу спромоглися на рішучі кроки: подібно тому, як війна з Московією спричинила до мобілізації всіх сил країни.

6 червня король наказав литовцям прийти до замку й вони прийшли, слід думати, із вже готовим рішенням. Жмудський староста довго обурювався, «гіркі слова прикладаючи», безправним відібранням земель. З боку поляків реакція була просто шокуючою: вони нічого не відповідали, щоб, як пояснює автор «Щоденника», не витратити часу на порожню балаканину! Така стриманість видалася панам радним дуже підозрілою. Напередодні Нарушевич написав Радзивіллові: поляки говорять між собою, що «з нами унії мало потребують, бо вже одержали своє й взагалі, за велике обтяження мають це собі – боронити нас від Москви, кажучи: ба! нехай там Литва собі сама корчиться, мають же вони свій скарб й гетьмана».⁴ Тепер ця моторошна

перспектива – опинитися сам-на-сам з Московією, вже не маючи ні великого князя, ні безвідмовної України – раптом стала реальністю.

Ще до більшого нагнітання загрози спричинився архієпископ Уханський, заявивши: «Ліпше було не від'їжджати, панове литовці!» Зовсім приперті цим до стінки, пани радні мусили відступати по всій лінії, що видно з виступу жмудського старости, в якому змішалось обурення, розпач й безрадість. «Не знаю, що це за унія буде, – говорив Г.Ходкевич, – бо вже бачимо панів Князівства Литовського у раді з вашими милостями: вже нам крила обрізали! Бачимо пана воєводу волинського, київського, підляського, також інших рад – каштелянів. Але просимо, дайте нам той привілей, щоб ми обговорили його». Таким чином справдилося передбачення поляків, що литовці самі проситимуть про унію – але «заслуга» в цьому повністю належить монархові. Ця остання обставина у значній мірі дає змогу пояснити події кінцевої фази сейму й зрозуміти основи суспільно-політичної структури єдиної Речі Посполитої.

М.Грушевський пише, що в очах поляків «по таким обкраєнню Литви справа унії страшила... багато інтересу, й вони йшли проломом, мало журячися, чи литовські пани по тім пристануть чи не пристануть на їх формулу унії»⁵. З цим не можна погодитись, бо, як видно із «Щоденника» й листування панів радних, поляки настільки «стратили інтерес», що взагалі не хотіли унії – ні у якій її «формулі», так як дуже чітко собі уявили, які ускладнення все це за собою несе.

Звичайно, відкрив їм очі неочікуваний «подарунок» у вигляді Київщини, з яким, власне кажучи, вони й не знали що робити, адже Корона далеко не мала таких сил й ресурсів, щоб хоч сяк-так захистити цю землю, а вже про підкорення й тим більше загосподарювання й говорити не доводиться. Як показав З.Вуйцік (вслід за П.Кулішем), інтерес до України в польській публіцистиці з'явився тільки у кінці XVI – на початку XVII ст.⁶, що було відзеркаленням появи у 90-х рр. «колонізаційно-господарського» інтересу, що знайшов можливості для реалізації після сеймової постанови 1590 р.⁷ Тодішній польський публіцист пише про Україну: «Дивною є справа, що лузітанці й голландці оволоділи антиподами й Новим Світом, а ми досі не в стані повністю заселити такого близького й родючого краю, який нам так легко зайняти! Ми знаємо цю країну менше, ніж голландці Індію».⁸

Таким чином, й через 20 років після приєднання поляки знали про Україну менше, ніж про Індію. Тоді виникає питання, яким же був устрій українських земель й Князівства Литовського у складі Речі Посполитої, адже, як пам'ятаємо, поляки спочатку бажали приєднати Князівство на правах провінції, а з виникненням проекту інкорпорації Підляшшя й Волині збирались впровадити там польське право, замінити князівських урядників на коронних, а у замках розташувати польські залоги?

Ключем до відповіді можуть послужити вже наведені слова М.Нарушевича: «Нехай собі Литва там корчиться сама, мають же вони свій скарб й гетьмана». Таким й був принцип «приєднання»: нехай кожна інкорпорована земля

«корчиться собі сама», тобто організовується як хоче, живе за своїми законами й виживає як зможе, бо у поляків немає сил щось там влаштовувати.

З цієї точки зору інкорпорація Київщини має у діяннях унії не менше значення, ніж війна з Московією чи втеча литовських панів. Якщо війна «допомогла» затягти литовсько-руський сейм до Любліна, а втеча панів радних дала змогу Жигимонту Августу розпочати процес об'єднання, то інкорпорувавши Київ, він цей процес завершив, досягши саме того результату, якого й бажав: всі його держави об'єднались у Річ Посполиту як рівноправні «автономії».

Цим, без перебільшення, геніальним ходом Жигимонт Август послабив Князівство, що бажало залишитись суверенним: відірвання Київщини зруйнувало традиційну його структуру й позбавило, за образним висловом Г.Ходкевича, «крил». В.Конопчинський пише про цей момент: «Упали серця у Вільні, адже держава, позбавлена найродючіших окраїн, не змогла б вижити без Польщі».⁹

Разом з тим, приєднання України-Руси послабило й Корону, яка змогла розпочати «накинення» своєї структури на українські землі тільки через два десятиріччя після унії, весь цей час полишаючи їх на самих себе.

Результатом цього було загальне примирення: Князівство, відкинувши крайнощі «націоналізму», поспішило заключити унію як суверенна держава. Корона, відмовившись від «імперіалізму», була змушена погодитись полишити всім землям Речі Посполитої «автономію». Українські землі, позбавившись «литовської неволі», одержали у новій державі значну самостійність, яка й забезпечила українській шляхті всю повноту прав й свобод, за одночасного збереження місцевих особливостей.

І все ж, незважаючи на відсутність принципових незгод, переговори затяглись майже на місяць. Вкотре вже вкрай негативну роль зіграла посольська ізба польського сейму й особливо краківські послы – зайнявши безкомпромісну позицію, вони ледь не знівечили справи унії й цього разу.¹⁰

Взявши польський «контумаційний» проект унії від 24 березня/Д. – С.223-230, Приложение – №49, 50. – С. 701-710/, литовці розглянули його й 9 червня прийшли до замку із своїми пропозиціями. Як впливає з листа М.Нарушевича до М.Радзивілла від 5 червня¹¹, литовці побували у короля й запропонували йому таку ідею: нехай король все поверне «як було», а литовці повністю пристануть на ту форму унії, яка викладена у привілеї Олександра 1501 р. Дуже примітний факт: якщо раніше ця унія 1501 р. заперечувалась литовськими панами радними категорично, бо там містились положення, обмежуючі суверенність Князівства, то тепер вони легко йдуть на будь-які обмеження, тільки щоб повернути під свою владу Україну! Це у значній мірі прояснює особливості «патріотизму» литовських панів радних та їхні уявлення про «свободу».¹²

У тому листі М.Нарушевич пише, що король цій ідеї наче й не був противний, «ніби прихилиючись до думки панів радних», але й «певної науки

дати не зволив». Й не даремно, бо наступні події показали, що вороття немає: покинувши сейм 1 березня, пани радні самі прирекли себе на поразку.

На засіданні 9 червня пани радні запевнивши, що вони прийшли «ні для чого іншого, а тільки для заключення унії», запропонували внести у проект наступні зміни:

1) виключити з преамбули згадку про всі інкорпораційні привілеї, залишивши акт 1501 р.;

2) внести положення про обов'язкову присягу короля Великому Князівству Литовському, а також про уживання у Князівстві окремої печатки;

3) найвищі посади й уряди мають бути застережені тільки для литовських громадян;

4) «екзекуція» не поширюється на Литву;

5) сейми повинні скликатись по чергово у обох країнах/Д. – С.468-471/.

Після внесення цих змін литовці одразу присягнуть Короні й приймуть присягу поляків.

Король й сенатори погоджувались – тільки б швидше заключити унію й роз'їхатись з обридлого сейму. Але послы стали різко протестувати й обговорення довелось відкласти. Формально йшлося про печатку, однак скоро стало ясно, що справа багато складніша. Г.Ходкевич сказав полякам, що литовці досить чули від них запевнень у їх прагненні до рівноправності. Але якщо сейми будуть тільки у Польщі, затвердження – тільки під коронною печаткою, що ж тоді за влада залишиться урядам Князівства? /Д. – С.425/. У відповідь познанський посол Беховський, виражаючи думку партії «твердолобих», заявив, що король й сенатори даремно витрачали час, обговорюючи литовський проект, бо від того привілею, що повстав внаслідок «контумації», послы нізащо не відступлять/Д. – С.426/.

Таким чином, тут зіткнулись два підходи до унії: «конфедераційний» й «уніфікаційний». Вслід за М.Бобжинським А.Сухені-Грабовська вважає «уніфікаторство» польським варіантом західноєвропейської тенденції централізації, а тому діяльність її провідників – послів-«екзекуціоністів» оголошується «відповідаючою духові часу».¹³ Однак, як вже говорилось у главі III, на відміну від Західної, Центрально-Східній Європі у XVI-XVII ст. була властива тенденція «партикуляризації» або «провінціалізації». Та й взагалі, як представники провінційної шляхти могли бути більшими «централізаторами», ніж сам король?

До того ж, як впливає з подальшої історії Речі Посполитої, «уніфікатори» уособлювали найгірші риси польської шляхти – ксенофобію й нетолерантність й насправді їм йшлося про нав'язування свого домінування інкорпорованим землям, для чого необхідно було придушити всі елементи їхньої самотності. Саме цього вони й намагались досягти на протязі всього сейму, намірено зриваючи можливості погодження. Проникливу думку з цього приводу висловив калішський посол Потворовський: «Печатка й жезл вже раз розігнали унію у Варшаві; боюсь, щоб тут не розігнали, бо заходиться на те, щоб знову знову нічого не було» /Д. – С.444/.

Як занотовано у «Щоденнику», король, й сенатори страшенно гнівались на непоступливість послів, але нічого не могли вдіяти. Тоді король сказав пророчі слова: «Якщо не хочете погодитись на дві печатки, побачите – так буде гірше. Я вже того не застану, але за іншого короля це станеться. Отож нехай на вічну пам'ять залишиться, що ви тільки гіршого хочете, а Литва на одну печатку згодиться»/Д. – С.449/.

Добитись цього Жигимонту Августу вдалося тільки з величезним напруженням сил. 22 червня двоє сеймів були у одному замку, але засідали у різних залах. Король, як пише автор «Щоденника», особисто ходив від одних до інших, «домовляючись, працюючи, щоб справи ті прийшли до завершення. Продовжувалось це шість годин, аж королю його милості стало погано»/Д. – С.462-463/.

Ситуація повторилась 26 червня й король «працював, старався, щоб результату добитися, від одинадцятої аж до двадцятої години»/Д. – С.466/. Й цього разу його зусилля укоронувались успіхом: литовці згодилися піти на поступки заради унії й самого короля.

Наступного дня литовські пани й послы прийшли до коронного сейму й жмудський староста Г.Ходкевич виступив з промовою. Розпочав він дуже гостро, звинувачуючи поляків у непоступливості, а потім раптом розплакався «великими сльозами» й разом з усією радою литовською й послами упав на коліна перед королем, волаючи, що вони доведені вже до краю й тому змушені поступитись. Роблять вони це не з чийогось наказу, «а з волі вашої королівської милості як гаранта законів й майбутнього спільного пана». «З наших поляків, – пише автор «Щоденника», – теж мало хто не був зворушений до сліз й багато радних панів плакало».

Так серед загального плачу й взаємних завірень у дружбі литовці й поляки нарешті дійшли згоди. 28 червня послы виправляли привілей й сварились з приводу литовської печатки, а в костелах співано подяку Богові, що дозволив нарешті «ці народи до об'єднання привести» /Д. – С.467-485/.

1 липня політики присягли: спочатку церковники, потім сенатори, пани радних й земські послы. Разом з поляками присягали підляшські, волинські, подільські й київські політики. Після цього король одразу сів на коня, якого йому тримали наготові й поїхав до собору молитися. Автор «Щоденника» записав: «У цей час як їхав король до костьолу, був великий дощ, незмірний» /Д. – С.485-490, Приложение. – №83. – С. 718-722/.¹⁴

* * * * *

Що ж являло собою це утворення – Річ Посполита – з точки зору політичної форми? М.Грушевський й М.Любавський вважають, що за своєю суттю «унія втілила» Князівство до Корони й перше перейняло устрій другої.¹⁵ Протилежного погляду дотримувався І.Лаппо, наголошуючи на збереженні Князівством окремішності у рамках спільної держави.¹⁶ К.Гуслистий теж схилявся до думки, що інкорпорації не відбулося.¹⁷ Між цими двома крайніми підходами існує низка компромісних.

Наприклад, С.Кутшеба констатує, що унія 1569 р. була «реальною» (державно-інституційною), визнає, що «унітарною» державою Річ Посполита здавалась тільки ззовні, а насправді Литва зберегла значну самостійність.¹⁸ О.Галецький окреслює устрій держави як «незавершену федерацію».¹⁹

Натомість В.Пічета говорить про Річ Посполиту як «феодалну федерацію»²⁰. До нього близький (із застереженнями) Г.Ловмянський, й особливо – Ю.Бардах. Він пише: «Польсько-литовська унія... у формі, що її остаточно надано у Любліні, становила компроміс, запевнюючий стабільність політичного союзу у інтересах обох народів, одночасно гарантуючи внутрішню самостійність Великого Князівства у рамках поліетнічної Речі Посполитої».²¹

Окреслення політичної форми Речі Посполитої як «феодалної федерації» видається найбільш точним. Як вже йшла мова, на сеймі існувало дві концепції об'єднання: «унітаристська» («контумаційна») й «конфедераційна»/Д. – С.436/. Здавалось би, перший підхід, внаслідок тиску посольської ізби переміг й Литва, погоджуючись на коронну печатку приєднувалась до Корони як «провінція», втрачаючи свою політичну ідентифікацію. Але розгляд документів, що окреслювали державно-правовий стосунок Корони й Князівства показує зовсім інше.

У датованім 1 липня 1569 р. «Про Князівство Литовське Привілеї»²², звертає на себе увагу відсутність будь-яких згадок про конфлікти на сеймі й «контумацію» (хоч поляки цього домагались), натомість акцентується «добровільність й загальнонародність» досягнутої угоди, що покликана зміцнити існуючу віддавна «братерську любов» об'єднанням у єдину державу. У вступній частині привілею зазначено також, що король «для розширення Маєстату спільного» поновив старі договори. Таким чином, згідно вимоги литовців, унія засновувалась на нових домовленостях, а не «старих списках», як цього хотіли поляки.

У привілеї декларована єдність Корони й Князівства, які відтепер становлять «одне нероздільне й цілісне тіло, а також одну спільну Річ Посполиту, що з двох держав й народів у один у один народ об'єдналась й злилась». Це забезпечується наявністю спільного монарха, який обирається спільними голосами від Литви й Польщі. Що стосується піднесення на великого князя, то на догоду «уніфікаторам» постановлено: «Щоб і знаку жодного напотім не було з якого впливала б інаугурація Великого Князівства Литовського».

Сейми й ради цей «подвійний народ» повинен мати завжди спільні коронні під керівництвом короля польського. На них поляки й литовці будуть «радитись про спільні потреби як на сеймі, так і без сейму, у Польщі й Литві». Місце проведення сеймів встановлюється постійне – Варшава.

Всі угоди, що суперечать унії, повинні бути скасовані. Те саме стосується мит, й прав набуття власності. «Щоб вільно було, – зазначено у привілеї, – полякові у Литві й литовцеві у Польщі кожним законним способом набувати маєтки й одержати їх згідно права, під яке цей маєток підпадає».

Встановлюється єдина монета і єдині правила її обігу. Зовнішня політика повинна здійснюватись у спільних інтересах одним відомством.

Ось це, власне, й уся «уніфікація», що її король визнав за потрібне впровадити. Саме ці пункти дозволили Я.Красинському у 1574 р. окреслити устрій держави як «міський». Однак він дуже перебільшив, називаючи Литву «провінцією» Польщі²³ – текст привілею дає змогу зробити інше заключення.

Литва залишилась «при титулі Великого Князівства Литовського й урядах всіх й гідності станів». Монарх при коронації одночасно проголошувався великим князем, а всі права й привілеї, надані Жигимонтом Августом й усіма його предками Великому Князівству Литовському та його громадянам у цілості й непорушності залишались.

Литовські Статути й надалі зобов'язували у всіх землях Князівства. Уряди, скарб й військо тех були у віданні Вільна й, відповідно, війна з Московією – теж²⁴. Важливою ознакою самостійності Литви було й те, що Лівонія оголошувалась спільним володінням Корони й Князівства й повинна була захищатись спільними зусиллями.

Таким чином, окреслення політичної форми Речі Посполитої як «федерації» в сенсі «союзної держави» що складається з ряду держав або державних утворень, кожне з яких, поряд із загальнодержавними має власні законодавчі, виконавчі і ... судові органи»²⁵ цілковито відповідає тій моделі держави, що конструюється на основі документів, прийнятих на сеймі 1569р.

Політична дійсність після унії Корони й Князівства була такою, що говорити про їх «злиття» не доводиться. Сам Жигимонт Август відчував вину за те, що віддав українські землі Короні й навіть, як пише С.Голембійовський, мав намір компенсувати це Князівству приєднанням Мазовії. Лише смерть у 1572 р. не дозволила королю добитися цього.²⁶

Та й сама Литва в часи безкоролів'я вимагала повернення втрачених земель.²⁷ Хоч це закінчувалось невдачами, тим не менше, окремішність Князівства була реальністю й не рахуватися з цим поляки не могли: раз-у-раз на протязі «спільної» історії сепаратистські настрої у Литві ставали важливим фактором політики. Ще до заключення унії литовський підскарбій Микола Нарушевич писав до М.Радзивілла про «похорони й знищення на вічні часи вільної й удільної речі посполитої, колись Великого Князівства Литовського!»²⁸. Можна з певністю ствердити, що литовці ніколи не забували про колишню «свободу й удільність» своєї держави²⁹, й саме це визначило її відродження у XX столітті.

* * * *

Незважаючи на те, що Волинський привілей датований 26 травня, а Київський – 6 червня³⁰, робота над ними ще далеко не була завершена. У листі від 5 червня М.Нарушевич пише до М.Радзивілла, що волинянам дозволили, «вирядивши своїх депутатів, самим собі привілей написати, як найкраще й найпотрібніше розуміють». А король й поляки «пообіцяли їм такий привілей дати».³¹ Звідси ясно випливає, що привілеї українським землям, по-суті, були

складені самими українськими політиками.³² Й тут не обійшлося без конфліктів з поляками.

12 червня коронні послы стали вимагати від короля, щоб він нарешті змусив волинян й киян брати участь у роботі сейму, бо інкорпорація наче й зроблена, а вони й досі не приходять. Крім того, політики хотіли б «придивитись» що там вони написали у своєму привілеї й просять короля наказати волинянам подати копію. Жигимонт Август пообіцяв зробити це наступного дня./Д. – С. 417-418, 422/.

13 червня король прислав до посольської ізби копію Волинського привілею й політики досить довго його читали, але якось їм не йшло. Нарешті хтось подав ідею обрати спеціальну комісію й до неї потрапили: С.Чарнковський, Прелецький, Потворовський, В.Оріховський і М.Сеницький – всі найактивніші й найталановитіші послы езекуційного табору, справжні «зірки» польської політичної сцени.

Наступного дня комісія читала й обговорювала привілей, але не змогла закінчити, бо Прелецького й Оріховського король постійно викликав у сенат для консультацій у справі езекуції. Потім розпочались бурхливі події, зв'язані із заключенням унії з Литвою й справа привілею була поновлена тільки 19 червня/Д. – С. 423/. Отже, волиняни, подоляни й кияни мали досить часу, щоб досконало відредагувати свої привілеї.

На засіданні 19 червня послы разом із сенаторами уважно переглядали привілей і коли дійшли до пункту про військову службу – виникла дискусія. Краків'яни й галичани дотримувались думки, що волиняни «звикли» вирушати у похід «за кожною потребою без посполитого рушіння». Інші політики їм заперечували, нагадуючи, що згідно коронних законів, українські шляхтичі не зобов'язані служити у війську, адже «вони з неволі до свободи приєднались».

Потім, як завжди, дійшло до сварки й краківський єпископ Падневський разом з сандецьким каштеляном Оссолинським заявили: «Це буде зле, якщо звільнимо волинян від війни й візьмемо на себе оборону Києва й Волині». Знову постане проблема фінансових утруднень, зрозуміли поляки – й більшість почала схилитись на користь краків'ян й галичан.

Вирішальною стала позиція короля, який своїм втручанням вкотре вже рятував справу. «Це ж я їх на свою присягу взяв, – сказав король, – Обіцяв їм ... ваші милості теж обіцяли. Як це розуміти – як вже присягли, то можна ламати всі обіцянки? Це було б неславою моєю королівською, і яка б тоді до мене була довіра від інших, коли б я цим не до одержав обіцянки?»/Д. – С. 451/. Після цього він у гніві покинув залу.

Залишившись самі, сенатори й послы ще довго сперечались, але при відсутності короля це була порожня балаканина. Оскільки волинян не було на сеймі, то не дійшовши згоди, політики виробили таке заключення: обрати депутатів для виправлення привілею, і «якщо можна буде щось постановити, тоді добре, а якщо ні – то залишити волинян при їхніх свободах»/Д. – С. 454/. Зрозуміло, що ніякої постанови не могло бути – король ясно виразив свою волю – й українська шляхта залишилась при свободах своїх.

На наступне засідання сейму волиняни, подоляни й кияни вже прийшли й спочатку скромно, а потім все активніше стали брати участь у політичному житті своєї нової «батьківщини». Про політичну зрілість української шляхти свідчить її позиція у справі заключення унії з Литвою. На засіданні 21 червня неназваний на ім'я волинянин, висловлюючи думку «братей своєє», переконував поляків зробити поступку литовцям, інакше все знову може закінчитись нічим. На доказ своїх слів, він зробив надзвичайно проникливу заувагу: якщо за теперішнього короля не вдасться заключити унію, не відомо, «чи знайдеться другий, що за тими листами захоче так (литовців) до сітки пригнати!»/Д. – С. 458/

Ця влучна формула може послужити ключем до розуміння заключеної унії й своєрідним підсумком всьому Люблінському сеймові 1569 р. По-перше, не повинно залишатись сумніву, що «листи» (унійні акти 1385-1501 рр.) й, відповідно, існуючі домовленості й «прецеденти» – виступили лише приводом й, оскільки-остільки були потрібні королю для початку переговорів – одержали «легітимність». По-друге, унія від початку й до кінця була справою Жигимонта Августа й лише його зусиллями Князівство опинилось у «сітці» – спільній Речі Посполитій. По-третє, коронні політики виступили скоріше не «мотором», а перешкодою унії, а їхня непоступливість стала тим «дідьком», що псував всі досягнені на шляху до унії результати.

Із листування литовських панів радних можна з'ясувати, яку роль у всьому цьому зіграли українські політики³³ Виявляється, що підляшани самі прагнули «відірватись» від Великого Князівства Литовського, й волинян ніхто особливо не змушував, а самі поквапились до інкорпорації. Досягши успіху, вони стали вимагати приєднання Київщини на тій підставі, що Київ колись належав до Волині. Й це починання дало результати: древній Київ теж опинився у складі Корони.

Після цього волиняни пригадали, що до складу колись могутнього Волинського Князівства входила Берестейсько-Дорогичинська земля, а отже, її теж треба інкорпорувати. Хоч із цим останнім король не погодився, але безсумнівно, що відокремлення українських земель дуже підштовхнуло унію Корони із Князівством. Коли вже стало ясно, що інкорпорація Берестейщини не відбудеться, то місцева шляхта наказала своїм послам без унії не вертатись, намагаючись хоч таким чином залишитись з рештою України у одній державі. Отже, розкол Великого Князівства Литовського хоч і відбувся, як пише М.Нарушевич, «за декретом короля», але «не менше, знать, за власною добровільною прихильністю сторін». Й тут не можна не враховувати прагнення українських земель до єдності.

Переходячи до складу Корони, українські політики не змогли добитись взаємної присяги поляків (хоч намагались) – й Україна не стала «третім членом» Речі Посполитої. Тим не менше, українські послы, за свідченнями того ж М.Нарушевича, «самі собі написали привілей, як уважали за найліпше й найпотрібніше». Потім, за допомогою Жигимонта Августа їм вдалося відстояти всі пункти привілею, незважаючи на спроби поляків обмежити свободи

новоприєднаних громадян. Тепер прийшла черга розглянути зміст Люблінських привілеїв 1569 р. українським землям.³⁴

Розпочинаються привілеї з історичного обґрунтування «законності» повернення їх до Корони. Від імені Жигимонта Августа зазначається, що його дід король Казимир, внаслідок того, що «обома народами нероздільно панував», відокремив від Корони Волинь, а нинішній король, тобто він – Жигимонт Август, повертає. Так само й Київ, що «завжди був главою й головним містом руської землі» (як це «кожен із всіх старих історій й документів бачити може»), до Корони належав з тієї причини, що деякі князі землю Київську «між собою розірвавши», передали її Короні «частково шляхом війни, частково шляхом добровільного підданства й спадків по деяких ленних князях». Однак король Ягайло князівство й землю Київську «відірваним від Корони мати хотів» й тільки Жигимонт Август, «за достатнім свідченням привілеїв» повертає Київ до Корони й «до її первинності й цілості вщепляє».

Відносність (м'яко кажучи) цієї «аргументації» очевидна, однак, як праведливо зауважує М.Грушевський: «Хто-б журился такими дрібницями!»³⁵ Тим більше, що, як говорить привілей, король, «взявши на себе присягу всіх панів радних, князів, панів, шляхти й усього лицарства» земель Волинської й Київської, «якою вони були Великому Князівству Литовському від немалою часу зобов'язані», від влади Князівства їх «навіки звільняє й вільними чинить», а також від усіх податків, мит й обов'язку будівництва й ремонту замків й мостів.

Після цього король оголошує, що землі Підляшську, Волинську, Брацлавську й Київську з усіма їх громадянами до Королівства Польського «як рівних до рівних й вільних» з усіма їх грідами, замками, містами, селами, землями тощо, й з усіляким «правом, державою й власністю тих земель» повертає. Відбувається це «за особливим й добровільним дозволом» панів радних, князів, панів, маршалків, земських урядників, шляхти, всього лицарства й усіх станів названих земель. Українські громадяни «згідно покликання свого стану, гідності й обходження» всіх привілеїв, вольностей й свобод Королівства Польського, так само як й усі інші громадяни держави, уживати повинні й «з того веселитись вони та нащадки їх навіки мають». Єдиний виняток – це те, що нові громадяни цілковито звільняються від екекуції.

Всі повіти українських земель король зобов'язується «сам за себе й за нащадків своїх» у їх «границях стародавніх у цілості й непорушності зберегти на вічні часи». Всіх їх громадян трактувати «згідно опису привілеїв» – незалежно від того, яким монархом, коли й під якою печаткою вони видані.

Також всі листи й привілеї, «будь-яким письмом видані – Латиським, Руським чи Польським, за вірну службу надані особам будь-якого стану» непорушними зберігаються. Ті ж, хто ніяких листів не мають, теж свої маєтки відповідно до положень у обох Литовських Статутах викладених, держати

повинні. Причому ніхто – ні король, ні його урядники – пред'являти листи не мають права змушувати.

Король залишає всі справи судів гродських й земських за Литовським Статутом. Єдина зміна – це вилучення зі Статуту всього військового розділу: відтепер шляхта не зобов'язана без посполитого рушіння їхати на війну. Крім того, громадяни українських земель одержують право поправляти Статут на повітових сеймиках. Потім король на вальному сеймі ці поправки повинен затвердити.

За проханням станів українських земель всі справи судові, позови, записи до книг, актові записи, а також листи й декрети з коронної канцелярії повинні писатись тільки руською мовою.

Всі громадяни названих земель, а також нащадки їх, «як Римського, так і Грецького закону», у «всій їх гідності й достойності будуть оберігатись», а їх посади й уряди «духовні й світські, великі й малі, Римського й Грецького закону не повинні применшуватись й у цілості зберігатись мусять». Що ж стосується вакантних посад, то їх привілей застерігає тільки для громадян українських земель: осілих, стану шляхетського.

Пани радні й князі повинні нарівні із шляхтою перед судом гродським й земським відповідати й «рівні права уживати».

На повітових сеймиках, які скликаються подібно звичаїв інших земель «на звичних місцях», громадяни Підляшшя, Волині, Брацлавщини й Київщини мають обирати з-поміж себе послів на сейм вальний коронний.

Наостанку король постановляє, щоб «всім цим речам, свободам, вольностям й артикулам», у привілеях записаних, «жодні нововведення, привілеї земські, конституції й статuti ні у чому зашкодити не могли».

Зміст привілеїв ясно показує, що з точки зору української шляхти журитися такою «дрібницею» як історичне обґрунтування «споконвічних прав» Польщі на Україну – не було сенсу. А чого журитися, коли привілей й забезпечувані ним права перевищували її найсміливіші сподівання. Цим легко пояснюється й так звана «пасивність» українців на сеймі й та «легкість» з якою вони погодились на «польську кабалу». Зрозуміло, чому й українські князі не наполягали на присяганні поляків – привілеї забезпечували таку автономію, що йти на конфлікт – з-за «формальності» наче й не мало сенсу. Звичайно, з історичної перспективи видно всю фатальність даної помилки, але тоді українська шляхта одержала все, що бажала.³⁶

Із присяганням громадян українських земель королю й Короні не виникло проблем. До кожного повіту вислався універсал з текстом присяги, підстароста заносив його до гродської книги, а копії розсилав по «местечках кгородських». Починаючи з 16 червня «дикгнитари, княжата, панята, шляхта, рицerstво й обователе местского стану» присягали й ставили свої підписи у присутності королівського комісара.

В універсалі зазначено, що король «вирозумел досить» з документів, що Волинь, Брацлавщина й Київщина в давнину до Корони належали, а тому визнав за потрібне повернути ці землі «тойже Короні». Хоч керівництво земель

вже присягло, Жигимонт Август, однак, вважає, «ижесть речь потребна й повинна, аби не только переднейшие люде, але теж вси обивателе земли Волинское, так рицерского, яко теж й местского стану, такую ж присягу нам й Короне нашей учинили».

Присягаючи, громадянин «перед паном Богом вшехмогучим» обіцяв, що від цього часу й напотім буде вірний й слухняний королю теперішньому й майбутньому, а також Короні Польській і, виконуючи свої обов'язки, вірно й статечно буде при королю й Короні стояти, ніколи від них не відриваючись. Присягаючи обіцяв також захищати свою нову батьківщину від всілякої небезпеки й шкоди, як це вірному підданому належить, й просив допомогти йому у цьому Бога і його святу Євengelію.

Потім присягали: урядники, князі, пани, шляхта, міщани, вірмени, жида, караїми. За відсутніх чоловіків присягали жінки, наприклад: «Маскова Шпаковска Огрєнка з Шпакова присегала за мужа свого, же, на тот час, он бил вельми хор, опухлий». Кожен випадок відсутності фіксувався, але таких було небагато й усі причини мали, так би мовити, об'єктивний характер.³⁷

Подібним чином – спокійно й без ексцесів – присягнули й громадяни решти українських земель.³⁸ Так до кінця червня 1569 р. була здійснена інкорпорація Волині, Брацлавщини й Київщини до Корони Польської й відтепер ці землі стали складовими частинами Речі Посполитої, а їх мешканці – повноправними її громадянами. Тепер необхідно з'ясувати, яке ж місце українські землі займали у структурі Королівства Польського. Розпочати можна із досить цікавого документу 1571р.³⁹

Цього року згорів Межирецький замок князя Богуша Корецького. Возний занотував, що князь «собє за наболшую шкоду покладаючи, ознайомил то, наперед, иже привилей земский волинский всим княжатам, панятом, дикгнитаром й всему рицерству обователем земли Волинское на волности й права их, от его кролевское милости... на сойми валном ковельском (так!) при злученю унеи земли Волинское с коруною полскою даний, которий дей випис князю старости луцкому зверон в захованє»(виділене авт.).

Потім князь «словами власними» перерахував всі втрати свої. Очолює довгий список – привілей Волині 1569 р., «на сойми валном любелском, при злученю унеи земли Волинское с коруною даний». Далі йдуть привілеї Вітовта, Свидригайла, Казимира, Олександра й обох Жигимонтів (всього 25 документів), а вже після цього – «золото, серебро, клейноти, ланцухи» й усі інші матеріальні багатства.

Отже, вибудовується своєрідна «ієрархія цінностей» українського князя, на вершині якої – земський привілей, даний Волинській землі на Люблінському сеймі 1569 р., котрий закріплював ієрархію суспільну, на вершині якої – сам князь. Тому не дивно, що для Б.Корецького інкорпорація Волині до Корони (як сказано у тексті привілею) набирає значення унії, подібно унії Литви з Польщею. В той же час простий урядник навіть не знає, де той сейм насправді проходив. Якщо взяти до уваги, що у «Київському літописі 1241-1621 рр.» під 1569 р. записано, що був «голод великий» й повідомляється ціна на жито, а про

Люблінський сейм – ні слова⁴⁰ (литовські хроністи цю подію помітили⁴¹), то вимальовується різне розуміння інкорпорації в українському суспільстві.

Князі й урядницька верхівка (що набиралась з тих же князівських родів), одержавши внаслідок звільнення від «литовської неволі» всю повноту влади – сприймають її як «унію», а себе, відповідно, – як повноправних керівників повітових й земських суспільств. Для них привілеї – це справжні «конституції», що закріплюють існуючу соціально-політичну структуру земель й створюють підставу для здійснення їх влади.

Для більшості шляхти інкорпорація до Польщі принесла повноту прав й свобод й звільнення від військових та інших повинностей й обтяжень. Це відкривало для українського шляхтича небачені раніше можливості для різноманітної діяльності й особистого просування й збагачення.⁴² Тільки самовладні амбіції князів, їх прагнення стати «суверенами» порушили початкову «полюблінську» згоду в українському суспільстві й позбавили середню й дрібну шляхту всіх надбань автономного статусу українських земель.

Для всіх інших груп українського суспільства унія взагалі пройшла непоміченою. По-перше, вона початково нічого не змінювала у їх становищі й, по-друге, як справедливо відмічає Н.Яковенко – це була «справа князів» й більшості населення (особливо Наддніпрянської України) взагалі не стосувалася.⁴³

Слід додати, що немало до «непомічності» цього епохального явища спричинили й самі Люблінські привілеї. Там зазначено, що король й Корона визнають законними будь-які документи на маєтності й посади – й навіть якщо таких «листів й привілеїв» не збереглося, то все одно права на власність залишаються непорушними. Й ніхто – ні король, ні урядники – не мають права змушувати шляхтича пред'являти свої документи.

У той же час зрозуміло, що ця правова невизначеність стала після 1590 р. підставою для незліченних зловживань й насильств з боку магнатів й урядників, котрі у жадобі влади й збагачення прямо порушили привілеї 1569 р. й звели нанівець українську автономію.

Щодо місця інкорпорованих українських земель у соціально-політичній структурі Польщі, то можна сказати, що Люблінські привілеї 1569 р. тільки впровадили у життя Статут 1566 р. Територіально-адміністративний поділ був наступний: Підляшська земля мала 5 повітів: Дорогичинський, Мельницький, Бранський, Сурозький і Тикотинський; Волинська – 3: Луцький, Володимирський і Кременецький; Брацлавська – 2: Брацлавський і Вінницький; Київська – 3: Київський, Овруцький і Житомирський.⁴⁴ Всі повіти були збережені у їх «споконвічних» границях, тільки Київщина втратила Мозирський повіт. Єдина причина цього – недогляд волинян й поляків.⁴⁵

Основною інституцією у повітах був місцевий сеймик, що збирався «на місцях звичних». Сеймик обирав з-поміж шляхти послів, й наділивши їх повноваженнями, посилав на вальний сейм. Підляшська, Волинська й Брацлавська землі виряджали по 6 послів, Київська – 4. Якщо загальна чисельність вального сейму була 167 послів, то зрозуміло, що українських 22

не відігравали особливої ролі (литовських 44 – теж). Як зазначають польські дослідники, рішення не приймалось, коли на сеймі не було послів від Великопольщі, а відсутність українців, білорусів й литовців – до уваги не бралась.⁴⁶

Українським землям залишили Литовський Статут 1566 р. (без розділу про військову службу). Згідно привілеїв, сеймик мав компетенцію поправляти Статут й ці поправки король повинен був затвердити. Про це сам король говорив на литовському вальному сеймі 1569р., який зібрався там же у Любліні після заключення унії: «Кгди ви, послове земские, межи собою обичай винайдете й до его королевской милости которого часу подаете, тогда ся теж є. к.м. з их милостью пани радами намовлять й обичай винайдовать рачить».⁴⁷

Щодо реального використання цього права, то відомий випадок, що коли до князя К.–В.Острозького звертались з вимогою «учинення справедливости», посилаючись на артикул Статуту, то він наказав урядникам й старостам відмовляти у суді й пояснити, що він, князь й «вси пани-волинци на тот артикул не зезволяли й его не вживають»⁴⁸. Також у 1589 р. волинська шляхта постановила обрати «депутатів», котрі, з'їхавшись до замку луцького, там «до кгдаху которого исходили й пилне, ден подле дня, яко часу станеть, не розъѣжчаючися, статут права нашего поправити». Після поправки Статут буде показаний «братей» на Луцькому сеймикові й направлений королю для «конфірмації».⁴⁹

Громадяни українських земель (зрозуміло – шляхетського стану) одержали повний обсяг прав і свобод, що їх мали громадяни Корони Польської. Це такі: свобода й недоторканність особи, що підлягала обмеженням й карам тільки згідно закону й суду; право недоторканного володіння маєтністю й вільного розпорядження нею у межах, встановлених законом; свобода від податків й повинностей; свобода пересування й діяльності в межах, дозволених «гідністю стану»; право юрисдикції стосовно населення своїх маєтків тощо.⁵⁰

Однак вони мали ще й свої «партикулярні» права й привілеї. Це право володіти маєтностями, незважаючи на відсутність документів на них й виключне право займати земські посади. Привілеї також закріплюють ведення справ у землях винятково руською мовою. Ділові зносини між Варшавою й Україною теж повинні вестися руською мовою. Привілеї наголошують й на рівності православних й католиків.

Немає сумніву, що гарантувались всі ці права наявністю повноважного й компетентного повітового сеймику. Слід ствердити, що ця інституція у цілому відповідала своєму призначенню. В першу чергу сеймики неодноразово наголошували на непорушності Люблінських угод 1569 р. М.Грушевський наводить документ, згідно якого, вже 31 липня 1569 р. у Глинянах зібрався сеймик (або віче) шляхти України, який оголосив свій намір «зіставити ся ціло й непорушно» у зв'язку із Короною, а також висловив свою готовність «повстати на кожного, хто б відважив ся сю звязь нарушити»⁵¹. Очевидно, що ця декларація була викликана намаганнями литовських панів радних повернути

Україну до Литви.⁵² Її пізніше сеймики не раз, у відповідь на клопотання литовців, підтверджували свою вірність Короні.⁵³

У 1607 р., під час так званого «бунту Зебжидовського», волинська шляхта на сеймикові запевнила короля у своїй відданості й показала вірність принципам Любліна, прохаючи короля, «заспокоївши, цілість Речі Посполитої у ризи вправити».⁵⁴ Така поведінка підтверджує той факт, що українська шляхта добровільно приєдналась до Польщі й високо цінувала своє становище у цій державі.

Сеймик міг також брати на себе функції державної влади. Під час другого безкоролів'я (1574-1576рр.) шляхта Волинської землі з'їхалась на сеймик й вчинила «каптурову» постанову, покликану встановити у Волині «покой домовий»⁵⁵. Щоб досягти цього, сеймик вирішив відновити діяльність гродських й земських судів, «кгде би кому яке уквивжене в чом кольвек било, жеби правом, а не кгвалтом й упорне кривди своєе доходил».

Потерпілий повинен був одразу після вчинення йому кривди «до вряду кгродского обжаловать, возним й шляхтою обведши й оказавши тут кривду свою», записати до гродських книг й узяти виписку. Потім він має від «панів депутатів», обраних на сеймику, взяти позови й викликати злочинця до суду.

Позови видаються за земською печаткою Волині й за три тижні перед судовими строками повинні бути дані «у дворє, в дому, у ворота». Депутати, з'їхавшись до замку на призначений строк, «вси справи й кривди, жалоби людский отпраовати судити й сказивати мають водлуг Бозского й статуту права нашого писаного, которого й до сего часу вживаємо, а не инакшим яким правом».

Непокірних шляхта даного повіту, зібравшись, має силою змусити до покори й відшкодування. Злочинець втрачає маєтність, частина якої йде на «достаточною заплаату», а залишок – «на реч посполитую, до замку господарського» повертається. Якщо вчинено «кгвалт домовий, забойство, морд, кгвалт панєнский невестий», то сеймик має право «й горла збавить» злочинця.

Сеймик бере на себе також контролюючі функції. Гродські книги відкриваються для вільного доступу, посадові особи перевіряються на рахунок хабарництва, шляхті наказується зберігати спокій й у громадських місцях забороняється з'являтися «з ручницями, з луки, з рогатинами».

Тривати такий порядок повинен до часу обрання нового короля. Отже, перед нами виразне свідчення того, що земля як територіальне об'єднання могла функціонувати автономно, повністю організовуючись на принципах самоврядування. Навіть за відсутності суверена й гаранта шляхетських прав й свобод – короля – громадяни українських земель мали всі можливості забезпечити законність й стабільність свого існування. Недарма у наведеній постанові вони називають свою землю «паньство воеводство Волинское».⁵⁶

Подібні тенденції були продовжені у 1579 р., коли вслід за утворенням Коронного Трибуналу був організований окремий трибунал для Волинської, Брацлавської й Київської земель. Ця інституція мала характер колегіального

апеляційного суду, члени якого обирались на спеціальних депутатських сеймиках із місцевої шляхти. До складу «українського трибуналу» входило 5 депутатів з Волині, 4 – з Брацлавщини й 4 – з Київщини, а місцем його перебування призначено Луцьк.⁵⁷

Немає сумніву, що в умовах України трибунал був покликаний захищати місцеву шляхту й місцеві права від посягань «центрального уряду» – з одного боку й від «своїх» князів – з іншого. Цілком ймовірно, що саме стараннями цих останніх й було спричинене його скасування у 1589 р.⁵⁸

Все це дає змогу констатувати, що у перші десятиріччя після унії 1569 р. українська шляхта мала всі можливості обороняти свою автономію. Показовим стосовно цього є протест брацлавської шляхти проти уживання польської мови у ділових зносинах королівської канцелярії з їхньою землею. У листі до новообраного короля Стефана Баторія від 7 липня 1576 р. шляхта повідомляє, що королівський дворянин Оршевський вислав до Брацлава листи польською мовою й заявляє, що це «ся деєт над право а вольности наши», тому що «за постановленем унеи, листи с канцеляреи вашеє кролевское милости не инакшим, одно руским писмом мают бити выдавани». А отже, хоч шляхтичі (числом 22 особи) й не піддають сумніву слушність королівського наказу, але їхати до нього відмовляються. Причину відмови вони називають цілком «законну» – татарська загроза, однак зрозуміло, що вся справа заключалась у мові.⁵⁹

Відстоювала українська шляхта й інші свої права. Так, у 1595 р. у інструкції на вальний сейм⁶⁰, Луцький сеймик наказує своїм послам діяти так, «штови било ку доброму й пожиточному речи посполитое з остроженем прав й свобод наших». Посли повинні були добитись, щоб те, що шляхта у 1594 р. пішла на війну, не стало звичаєм, тобто – щоб поважались її права, виборені на Люблінському сеймі 1569 р. Друге завдання – щоб король скасував нарешті мита й розмежував Волинь й Підляшшя, як це було обіцяно ще Жигимонтом Августом при заключенні унії.

По-третє, послы мали затвердити у короля рішення Луцького сеймику про скликання з'їзду шляхти для організації забезпечення волинських замків. По-четверте, у інструкції зазначено, що необхідно постановити новий «вивід шляхетства», щоб «хтови се менил шляхтичом небудучим», був позбавлений маєтків й навіть покараний піврічним ув'язненням. Й тут же зазначається ім'я того землевласника – Томаш Жоравницький.

Якщо взяти до уваги, що інструкція писана руською мовою (на це спеціально вказує видавець⁶¹), а поіменний склад депутації вказує на її місцеве походження (Юрій Збаразький, Іван Хрепницький, Андрій Гулевич та ін.), то дуже ймовірно, що ця остання вимога була спрямована проти «польських зайд», які безправно посіли маєтки у Волині.

Таким чином, з інструкції ясно випливає, що українська шляхта енергійно відстоювала свої місцеві права, опираючись у своїх вимогах на Люблінські привілеї 1569 р.

До кінця XVI ст. успішно давала собі раду й православна церква. Досить красномовним є випадок із маєтностями Печерського монастиря. У 1569 р. жмудський староста Г.Ходкевич забрав у монастиря двоє сіл (що були подаровані його предками) з тієї причини, що Київщина перейшла до Польщі й староста намірився «на иньшіє церкви Божіє у Великому Князствє Литовском тїє добра надати». У 1576 р. архимандрит просить короля повернути їх й Стефан Баторій підтверджує права монастиря на цих двоє сіл.⁶²

Автономія українських земель прослідковується й у галузі культури. Загальноприйнятим є пов'язувати створення Острозького культурного центру з реакцією на експансію католицької церкви на українські землі. Але сам факт заснування в Україні вищого учбового закладу не зводиться виключно до конфесійного питання. Очевидно, що перетворення українських князів внаслідок унії 1569 р. на «некоронованих правителів» України «пробудило» (принаймі спочатку) їх патріотизм – досить згадати промову Вишневецького на сеймі 1569 р. – й змусило шукати самоідентифікації, що цілком логічно вилилось у інспірацію «православного відродження» й культурного піднесення.

Цікаво, що князь К.Острозький у своїй культурно-освітній та меценатській діяльності чинив, подібно «суверену». У Острозі, де від 1574 р. сконцентрувалась головна адміністрація роду, був створений гурток з найосвіченіших урядовців й кліриків України. Одразу насувається аналогія із академіями Карла Великого й Лоренцо Медічі: всесильний український князь, як і його «попередники», збирає інтелектуальну еліту, щоб зміцнити створюване «політичне тіло».

Пізніше на основі цього гуртка виникає славнозвісна Острозька академія, причому, князь навіть не питався дозволу у короля⁶³. Важко пояснити цю подію без усвідомлення того факту, що Україна завдяки унії 1569 р. одержала не тільки формальну, але й дійсну автономію, забезпечувану Люблінськими привілеями.

Таким чином, можна зробити висновок, що українські землі мали всі формально-правові й інституційні можливості оберігати своє самоврядування, а також права й свободи своїх громадян (зрозуміло, шляхти)⁶⁴. Яким чином цей шанс було змарновано – тема для окремого дослідження.

¹ АСДР. – №25. – С.42.

² Pamiętnik Teodora Jewłaszewskiego. – S.16-17.

³ АСДР. – №26. – С.38-39.

⁴ Там само. – №23. – С.38-39.

⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – С.412.

⁶ Wojcik Z. Ukraina w ramach Rzeczypospolitej do poł. XVII w.//Studia z dziejow Rzeczypospolitej szlacheckiej. – S.69,73.

⁷ Історія України у документах і матеріалах. – К., 1941. – Т.3. – С.8.

⁸ Цит. за: Кулиш П. История возсоединения Руси. – СПб., 1874. – Т.1. – С.19.

⁹ Koponczński W. Ozieje Polski Nowożytnej. – Warszawa, 1936. – Т.1. – S.122.

¹⁰ Дослідники відмічають вкрай негативну роль, яку зіграли на сеймі послы з езекуційної партії (Bardach J. Krewa i Lublin. – S.612.). А.Сухені-Грабовська називає одного з її лідерів – С.Шафранця людиною «неврівноваженою», який часто,

посилаючись на «доручення свого сеймику», не допускав прийняття рішення, «на користь якого висловлювалась більшість» (Sucheni-Grabowska A. W sprawie podejmowania uchwal. – S.18, Pr.22).

¹¹ АСДР. – №24. – С.40.

¹² М.Грушевський пише, що під «литовським патріотизмом» приховувались «егоїстичні класові інтереси» (Історія України-Руси. – Т.4. – С.413).

¹³ Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. – S.292-293; Sucheni-Grabowska A. Spóry królów ze szlachtą. – S.58.

¹⁴ Те, що справжнім творцем Люблінської угоди був сам Жигимонт Август, відмічали вже очевидці (Barycz H. Op.cit. – S.211-212). Подібну думку висловив також італійський гуманіст А.Вранчічі Urban W. (Rec. na s:) Gunarski J. Zygmund August. – Wrocław, 1988//Przegląd Historyczny. – 1989. – z.2. – S.395). Про непересічні дипломатичні здібності Жигимонта Августа і його талант красномовця теж неодноразово згадується сучасниками. Так польський публіцист Я.Янушовський пише, що король на сеймі «послів мудрістю й баченням своїм так уласкавити і на свій бік перетягти умів, що на коронних сеймах все, що тільки хотів, згідно своєї волі й думки здійснював, і серця усіх і бажання до себе привертав й паном над ними був» (Цит. за: Pirożyński J. Sejm Warszawski r. 1572. – Kraków, 1972. – S.60. Також М.Бельський пише: «Це був пан тверезий, тихий, була у нього людяність велика; красномовством володів так, що мало хто міг з ним у польській мові зрівнятись, до того ж, кілька мов знав й так з ним говорив, що кожен би сказав, що це його рідні (Kronika M.Bielskiego. – S.1221). Таким чином, цілком ймовірним є те, що доля унії була вирішена саме на засіданні 26 червня: король вмовив послів піти на компроміс.

¹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.5. – С.25-26; Любавский М. Литовско-русский сейм. – С.843; Той самий. Очерк истории литовско-русского государства. – С.45, 292.

¹⁶ Лаппо И. Великое Княжество Литовское. – С. 77.

¹⁷ Гуслистий К. Нариси з історії України. – К., 1939. – Вип.2. – С.168.

¹⁸ Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie. – Т.2. – S.194-197; Tenże Unia Polski z Litwą. – S.653.

¹⁹ Hałeckі O. Dzieje unii. – S.336.

²⁰ Пичета В. Белорусь и Литва XV-XVI вв. – М., 1961. – С.562-563.

²¹ Bardach J. Konstytucja 3 maja a unia a unia polsko-litewska//Przegląd Historyczny. – Т.82. – 1991. – z. 3-4. – S.383; Łowmiański H. Op. cit. – S.357.

²² Volumina Legum. – S.87-92; Skarbiec. – №2382. – S.330-334.

²³ Krasiński J. Polska. – Wilno, 1854. – S.87-92. Примітно, що Я.Пеленський теж схиляється до подібного трактування: «Унія була результатом компромісу між максималістським становищем поляків, постулюючих повну інкорпорацію Литви та сильною позицією литовців, що обороняли як незалежність Литви, так і свою домінуючу позицію стосовно литовської, білоруської та української шляхти; компромісом, слід додати, значно ближчим до вимог польської сторони» (Peleński J. Op. cit. – S.244-245).

²⁴ Див., напр., листування панів радних: Акты ЗР. – Т.3. – №106-110. – С.236-241.

²⁵ Словник іншомовних слів/За ред. О.Мельничука. – К., 1975. – С.700. Варто також навести думку М.Костомарова, який окреслював свою «слов'янську федерацію» так: «щоб кожен народ скомпонував свою Річ Посполиту і управлявся незмістимо з другими» і «щоб був один сейм або рада словянська, де сходились депутати од усіх Речей Посполитих і там розважали б і порішали такі діла, котрі б належали до цілого союзу словянського» (Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К., 1991. – С.23-30).

²⁶ Gołombiowski S. Op. cit. – S.138.

- ²⁷ Heidenstein R. Dzieje Polski. – Petersburg, 1857. – Т.2. – S.3-4. Також Й.Бельський пише, що литовці заявили протест з приводу обрання без їхньої згоди на короля шведського королевича, «вказуючи, що внаслідок цього відбулося порушення привілею унії» (Joachima Bielskiego dalszy ciąg Kroniki Polskiej 1587-1598/Wyd. F.Sobieszczański. – Warszawa, 1851. – S.57).
- ²⁸ АСДР. – №24. – С.21.
- ²⁹ Bardach J. Konstytucja 3 maja. – S.383-386; Tenże. O dawnej i niedawnej Litwie. – S.425-440.
- ³⁰ Pamiętnik Teodora Jewłaszewskiego. – S.16-17.
- ³¹ АСДР. – №24. – С.21.
- ³² Пор.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – Примітка 49. – С.495-496.
- ³³ АСДР. – №24. – С.40-41; №22. – С.38; №23. – С.38; №26. – С.43.
- ³⁴ Volumia Legum. – Т.2 – S.80-87.
- ³⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – С.397. Також Я Пеленський зазначає, що «історична аргументація» інкорпорації українських земель «опиралась на хиткі підстави» (Peleński J. Op. cit. – S. 250).
- ³⁶ З цієї точки зору твердження Я.Пеленського, що українські послы задовільнились «мінімалістичними» вимогами є явно помилковими (Peleński J. Op. cit. – S.260-261).
- ³⁷ Архив ЮЗР. – Ч.2, Т.1. – №1. – С.1-17.
- ³⁸ Шляхта Володимирського повіту присягала, починаючи з 6 червня, й, подібно як і луцька шляхта, зробила це добровільно. Схоже, що тільки князь А.Курбський намірено уник присягання (Жизнь князя А.М.Курбского в Литве и на Волыни. – К., 1848. – Т.1. – №7. – С.19-27). Київські зем'яни теж присягали «водлуг повинности своеє», а королівський уповноважений склав реєстр й представив його Жигимонту Августу (Акты ЮЗР. – Т.1. – №153. – С.169-170). Наскільки це був відповідальний акт, свідчить хоча б той факт, що у наступні роки підтвердження привілеїв відбувалось тільки після перевірки реєстрів, складених під час присягання на вірність королю й Короні (Акты ЮЗР. – Т.1. – №153. – С.170; №156. – С.173; №158. – С.179-180). Ще один документ, відображаючий процес присягання волинської шляхти, вміщено у збірнику А.Яблоновського: Źródła dziejowe. – Warszawa, 1894. – Т.20. – S.101-105.
- ³⁹ Архив ЮЗР. – Ч.8, Т.4. – №24. – С.124-126.
- ⁴⁰ Киевская летопись 1241-1621//Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России. – К., 1888. – С.75; Також Львівський літопис нічого примітного у 1569 р. не відмітив (Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С.101). Натомість Острозький літописець зазначає: «Року 1569. Унія в Любліні дошла, Волинь, Подляш'є, Київ до Корони повернено» (Бевзо О. Вказ. праця. – С.127). Очевидно, це пояснюється конфесійними поглядами літописця: будучи прихильником князя К.В. Острозького, якого у літопису названо «богобійним, нищелюбивим, смиренним милосником набоженства крещцаго» (С.131-132), він не міг не згадати про подію, у якій князь зіграв таку важливу роль. Крім того, можливо автор літопису відобразив погляди, побутуючі в шляхетському середовищі українського суспільства.
- ⁴¹ Хроника литовская и жмойтская. – С.114.
- ⁴² В.Антонович прослідковує дивовижну кар'єру одного з таких землян (Антонович В. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т.1. – С.203-220).
- ⁴³ Про це див.: Яковенко Н. Українська шляхта. – С.82-83.
- ⁴⁴ Любавский М. Литовско-русский сейм. – Приложение. – №79.
- ⁴⁵ Про це у листі від 5 червня 1569 р. Пише М.Нарушевич до М.Радзивілла: «До Корони повертають: Київ, Черкаси, Канів, Білу Церкву, Любеч, Овруч. Про Мозир

нічого не чув, але не схоже, що його як пригород Києва відірвуть» (АСДР. – №24. – С.40).

⁴⁶ Historia sejmu polskiego/Pod red J.Michalskiego. – Warszawa, 1984. – Т.1. – Tabl.1. – S.173-175.

⁴⁷ Документи МАНЮ. – С.500.

⁴⁸ Каманин И. Несколько черт для характеристики князя К.Острожского//Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1916. – Вып.2. – С.14-15. Зафіксовані також численні випадки, коли слуги князя не підкорялись королівським наказам, ставлячи владу патрона вище від монаршої (Див.: Яковенко Н. Українська шляхта. – С.74-115).

⁴⁹ Архив ЮЗР. – Ч.2, Т.1. – №3. – С.32-33.

⁵⁰ Пор.: Любавский М. Литовско-русский сейм. – С.467.

⁵¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – С.420. Пр.1.

⁵² Повернення українських земель до Князівства вимагав вже литовсько-руський сейм 1569 р., який зібрався безпосередньо після укладення угоди про унію (Документи МАНЮ. – С.498).

⁵³ Пор.: Hejdensztejn R. Op. cit. – S.41-42.

⁵⁴ Архив ЮЗР. – Ч.2, Т.1. – №8. – С.67-68.

⁵⁵ Там само. – №2. – С.18-28.

⁵⁶ Там само. – С.23. Сучасні дослідники теж відмічають, що сеймик, як інституція, забезпечував самоврядування повітів й, у принципі, уособлював «потенційну державність» окремих територій. Так, польський дослідник Я.Геровський пише: «У Речі Посполитій існували станово-територіальні органи самоврядування, що давали можливість окремим групам користуватись їх відповідними повноваженнями на даній території. Це було викликано історичним розвитком даних повноважень й відмінностями між різними територіями. . . . Якщо під самоврядуванням розуміється усталений правом й запевнений існуванням відповідних органів обсяг компетенцій для вирішення власних справ, то воно буде стосуватись не тільки фіскальних й господарських прав, але також мілітарно-судочинних, адміністративно-управлінських й навіть політичних, особливо при рішеннях, що стосуються даної території. Такою була організація Речі Посполитої, де регіональні органи у деяких випадках мали владу останньої інстанції у стосунку до всієї держави» (Gierowski J. Szlachecki samorząd wojewodztw i ziem. – S.151-152).

⁵⁷ Volumina Legum. – Т.2 – S.185.

⁵⁸ Ibid. – S.187; Про те, що українські князі мали «органічні» претензії на повноту влади у межах своїх володінь (зокрема, князь К. – В. Острозький), свідчить той факт, що навіть шляхта продавалась разом з маєтком (Див., напр.: Акты, издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею. – Вильна, 1887. – Т.14. – №85. – С.626-627).

⁵⁹ Акты ЗР. – Т.3. – №64. – С.187. Також М.Ковальський відмічає, що акт Люблінської унії 1569 р. «не вплинув на формуляри і зміст актових записів, які велись на канцелярській українській мові» (Ковальський Н. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая пол. XVII в.). – Днепропетровск, 1982. – С.43).

⁶⁰ Zróżdła do dziejów Polskich. – s.154.

⁶¹ Ibid. – S.160. Пр.1.

⁶² Акты ЗР. – Т.3. – №118. – С.210.

⁶³ Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – К., 1990. – С.21-22.

⁶⁴ Варто зауважити, що М.Грушевський, взагалі сприймаючи інкорпорацію українських земель до Корони як «ланцюх насильств на чужих переконаннях» (Історія України-Руси. – Т.4. – С.414), визнає, що такі «формальні річі як місцеве волинське право. . . урядова руська мова. . . прерогативи, застереженні інкорпораційними привілеями», зробили б «приплив польського панства» малозначущим, якби «українське панство стояло сильніше при своїх національних і культурних традиціях» (Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.6. – С.277).

Висновки

Аналіз документів й літератури дає підстави твердити, що з часу встановлення політичних взаємовідносин Королівства Польського й Великого Князівства Литовського, унія була союзом двох окремих держав, що заключався з метою боротьби із спільними зовнішніми ворогами. Оформлення ідеї державно-інституційної унії відбулося на польських сеймах 30-50-х рр. XVI ст. у рамках так званої екзекуції. Реальні можливості для реалізації ідеї виникли внаслідок невдач Князівства у війні з Московією: на спільному польсько-литовському сеймі 1563-1564 рр. у Варшаві поляки погоджувались надати допомогу литовцям виключно у разі перетворення Князівства на провінцію Корони. Лише завдяки стабілізації воєнно-стратегічного становища Князівству вдалось уникнути такої перспективи й переговори про унію у 1564-1568 рр. залишились безрезультатними. Продовження об'єднавчого процесу було зумовлене двома факторами: 1) Жигимонт Август, не маючи нащадка, не хотів допустити розриву двох держав у майбутньому; 2) за унію виступала шляхта Князівства, пов'язуючи з нею покращення свого становища. Отже, успіх унії залежав від розвитку внутрішньополітичних процесів у самому Князівстві.

Ще у 40-х рр. XVI ст. Жигимонт Август, стурбований загостренням литовсько-московських стосунків, ініціював реформування Князівства. Це викликало політичну активність шляхти: занепокоєна зростанням податків, вона стала домагатись регулярного скликання сеймів й повноправної участі у їх роботі. Внаслідок того, що Князівство являло собою конгломерат земель – колишніх удільних князівств – шляхта кожної з них виступала як сконсолідована корпорація, що об'єктивно вело до відродження автономії земель у складі держави. Оскільки це прямо загрожувало інтересам литовської політичної еліти, вона не допустила реформ і шляхта стала вбачати вихід з цієї ситуації в об'єднанні з Польщею.

Невдачі у війні з одного боку й перспективи унії з іншого, змусили уряд Князівства у 1563 р. розпочати радикальну перебудову держави, що завершилось впровадженням нового Литовського Статуту у 1566 р., який номінально перетворював Князівство у «феодальну федерацію». Щоправда, монарх не затверджував документ, оскільки деякі його положення робили неможливим укладення унії. Разом з тим, в українських землях реформи й не розпочинались, тому й після 1566 р. шляхта України продовжувала вимагати унії. По-суті, жодна з її проблем (нерівноправність, свавілля адміністрації, набіги татарів тощо) не була вирішена. Таким чином, перебудова стосувалась тільки литовських і білоруських земель, об'єднаних прямою загрозою з боку Московії. Щодо України, то вона, на думку литовського уряду, повинна була й надалі залишатись залежною територією. Це стало основою формування в середовищі української шляхти партикуляристських настроїв, сприяючих укладенню унії. Тим часом, у військово-політичного стану Князівства з'являється нехіть до війни. Крім втоми, у цьому ще слід вбачати наслідки

реформ: ставши повноправними власниками маєтків, шляхтичі прагнуть влаштовувати приватні справи, нехтуючи суспільною дисципліною. Коли Городненський сейм 1568 р. не затвердив податку, монарх призначив польсько-литовський сейм для укладення унії. Шляхта на повітових сеймиках з ентузіазмом підтримала це рішення.

Внаслідок того, що Литовський Статут залишався незатвердженим, литовські політики відмовились приєднатись до польських і декілька тижнів обидва сейми засідали окремо. Врешті, зрозумівши, що король й не збирався затвердити Статут, пани радні погодились на спільні засідання, сподіваючись, що перебуваючи на очах у монарха, вони зможуть досягти мети. У ході дискусій вияснились позиції сторін. Поляки, як і раніше, бажали приєднання Князівства як окремої провінції. Натомість литовці запропонували таку форму унії, яка за досить тісного об'єднання держав (аж до створення спільного сейму) дозволяла Князівству зберегти устроєву і культурну самобутність. По суті, цей проект співпадав з тим баченням унії Жигимонтом Августом, яке він виклав у «Декларації» 1564 р. Дуже ймовірно, що реалізація його створила б основу для внутрішньої рівноваги й стабільності єдиної Речі Посполитої. Те, що переговори не дали результату – провина коронних політиків, котрі своєю непоступливістю перекреслили будь-яку можливість погодження. Повідомивши Жигимонта Августа, литовські пани радні покинули Люблін.

Однак, на цьому справа унії не зупинилась і продовження її було повністю зумовлене твердим наміром Жигимонта Августа об'єднати обидві держави. Він врахував такі обставини: 1) литовські й руські послы прибули на сейм із згодою повітових сеймиків на унію, тому рішення панів радних про від'їзд можна вважати як таке, що здійснене проти волі суспільства; 2) король знав про проблеми, що були актуальними для українських земель і розумів, що і так німці зв'язки їх з рештою Князівства внаслідок реформ ще більше послабились, а тому міг сподіватись, що не зустрине спротиву України, інкорпоруєчи її до Корони; 3) спричинена реформами переорієнтація шляхти з колективних інтересів на приватні, а також зміщення ваги політичного життя з центру на периферію давали можливість припустити, що українські князі підуть за шляхтою, щоб зберегти свій вплив на місцях; 4) покинувши сейм, пани радні втратили свій особливий статус, а тому король міг ставитись до них як до приватних осіб, а не політичного керівництва держави.

Польські політики вже збирались роз'їжджатись, але їх зупинив король, й заявивши, що литовці покинули сейм проти його волі, запропонував подати свої пропозиції щодо наступних дій. Невдовзі з'явилися два проекти. Згідно першого, Князівство оголошувалось приєднаним до Корони без згоди литовської сторони – на всі литовсько-руські землі поширювалась дія коронних законів, а у замках дислокувались польські гарнізони. Поміркованіша частина учасників сейму запропонувала приєднати Князівство по частинах: спочатку Підляшшя і Волинь, а потім – решту Князівства, причому це треба здійснювати не насильницьким шляхом, а за згодою тамтешньої шляхти. Розглянувши проекти, король схвалив другий («з'єднання Корони й Князівства по

частинам») й затвердив такий план інкорпорації: 1) видати Підляшшю й Волині «реституційні» привілеї «на повернення їх до Корони»; 2) звільнити ці землі від підпорядкування Литві, але тільки після того, як громадяни їх присягнуть на вірність Короні; 3) відмовитись від поширення на ці території екекуції.

З Підляшшям не виникло проблем: керівництво цієї землі складалось з литовських панів радних, тому король забрав у них підляські маєтки за відмову скласти присягу; щодо шляхти, то вона залюбки відмовилась від «литовської неволі». Натомість з Волинню справа ускладнювалась: тут еліта була місцева, тісно пов'язана з локальним життям, тому прямий примус князів, які традиційно мали в українському суспільстві високий авторитет, міг привести до небажаних наслідків. Отже, успіх інкорпорації у Волині залежав від двох факторів: 1) наскільки монархові вдасться «приборкати» апетити поляків; 2) яку позицію займуть українські можновладці.

Незважаючи на тиск поляків, король дав українським князям три місяці на роздуми. Слід думати, головним фактором, що вплинув на їх рішення, було зрозуміння наслідків структурних змін, спричинених реформами. Відтепер суспільно-політичне життя «розпорошувалось» на землі, а тому, якщо князі бажали зберегти свій вплив, їм необхідно було очолити українську шляхту і привести її до інкорпорації. Це створювало для князів унікальні можливості стати фактичними правителями України. Однак, досягти цього можна було тільки у разі забезпечення українським землям у складі Польщі автономного статусу.

Прибувши на сейм, українські князі намагались реалізувати цей задум. Нагадавши полякам про «давність й шляхетність народу руського», вони поставили вимогу, «щоб Корона теж присягала» як і належить при укладенні політичних угод. Поляки відмовились, мотивуючи, що вони вже присягали Короні, до якої українці приєднуються зараз. Назрівав конфлікт і тоді втрутився король, запропонувавши компромісний варіант: опираючись на наявні у позиції українських князів елементи автономізму, він запевнив, що ніякого приниження у Короні вони не зазнають, оскільки сам король гарантує права і свободи волинянам, а відтак – автономію Волині. Це не влаштовувало польських політиків і Жигимонт Август, щоб не допустити розриву, був змушений наказати князям скласти присягу. Але обіцянку свою монарх виконав: волинський привілей з формально-правового боку повністю забезпечував устроєву самобутність Волинської землі.

У той же час процес заключення унії Корони з Князівством ускладнився: литовські пани радні на поступки не йшли, а шляхта вичікувала. Ось тоді й виступили представники Волині, запропонувавши приєднати до Корони Київську землю, бо «вона колись до Волині належала». Жигимонт Август майстерно скористався цією можливістю, щоб довести укладення унії до завершення. Інкорпорувавши Київщину до Корони, від послабив Князівство і змусив його підписати угоду. Разом з тим, це послабило і Корону: у поляків не було відповідних сил і засобів, щоб нав'язати свій соціальний порядок всій Україні.

Склавши присягу на вірність Короні, українські князі зробили вирішальний вплив на унійний процес, оскільки інкорпорація України фактично розколола Велике Князівство Литовське. Пани радні зрозуміли, що українська шляхта добровільно приєдналась до Польщі й це змусило їх переглянути свою позицію. Результатом цього стало об'єднання Корони і Князівства у одну державу. Є всі підстави окреслити політичну форму Речі Посполитої як «феодалну федерацію», тому що Литва вступила до неї як суверенна держава, а українські землі одержали статус, близький до автономного.

Даючи згоду на інкорпорацію, українські політики не змогли добитися від поляків взаємної присяги (хоч намагалися) і Україна не стала «третім членом» Речі Посполитої. І все ж, послі від українських земель брали безпосередню участь у редагуванні привілеїв і послідовно відстоювали всі їх пункти, коли поляки намагались обмежити права і свободи української шляхти.

Згідно привілеїв, всі повіти України зберігались у їх споконвічних межах (тільки Київщина втратила Мозир). Основною інституцією був повітовий сеймик, що обирав послів на сейм вальний. Сеймик також вирішував місцеві справи аж до внесення змін до Статуту. У виняткових ситуаціях (безкоролів'я, війна), сеймик міг брати на себе всю повноту влади у повіті. Литовський Статут 1566 р. (за винятком розділу про військову службу) залишався основним правом українських земель. Одержавши права і свободи шляхти коронної, українська шляхта зберегла при цьому партикулярні права й привілеї (право володіти маєтностями, незважаючи на відсутність документів на них; виключне право займати посади у місцевій адміністрації тощо). Крім того, привілеї підтвердили рівноправність православних і католиків, а також закріплювали українську канцелярську мову у діловодстві і зносинах коронної канцелярії з локальними адміністраціями. Аналіз суспільно-політичних реалій останньої третини XVI ст. дає змогу констатувати, що принаймні у перші двадцять років після інкорпорації українська шляхта мала всі формально-правові можливості відстоювати автономію (нехай і обмежену) своїх земель.

Зміст

Вступ	3
Глава I. Еволюція суспільно-політичного устрою Великого Князівства Литовського у XIII-першій третині XVI ст.....	17
Глава II. Польсько-литовська унія у 1385-1568 рр.	33
Глава III. Реформи Жигимонта Августа і перебудова соціально-політичної структури Великого Князівства Литовського у 1547-1566 рр.	56
Глава IV. Становище українських земель у складі Великого Князівства Литовського до Люблінської унії 1569 р.	81
Глава V. Суспільно-політична ситуація у Великому Князівстві Литовському перед Люблінським сеймом 1569 р.....	103
Глава VI. Початок Люблінського сейму 1569 року	117
Глава VII. Інкорпорація українських земель до Королівства Польського.	138
Глава VIII. Завершення сейму і утворення єдиної Речі Посполитої. Українські землі у суспільно-політичній структурі держави.	171
Висновки	193